
**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉNKÖNYVE XX**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1981

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XX

MISKOLC, 1981

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

VIGA GYULA
közreműködésével

szerkesztette

SZABADFALVI JÓZSEF

ISSN 0544—4225

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

TARTALOM

M. KOZÁK ÉVA: Régészeti kutatások a szalonnai református templomban	7
SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA: A szalonnai református templom helyreállítása	39
HOKKYNÉ SALLAI MARIANNE: A szalonnai református templom középkori falképei	53
BÉCSI JÁNOS—PINTÉR ATTILA: A szalonnai református templom falképeinek helyre-	
állítása	61
DÉTSHY MIHÁLY: A sárospataki egykori trinitárius kolostor építéstörténete	73
L. WOLF MÁRIA: Adatok Abauj vármegye középkori településrendjéhez	95
DOBROSSY ISTVÁN—KÁRPÁTI LÁSZLÓ: A Mindszenti templom építéstörténete és mű-	
tárgyai	121
VERES LÁSZLÓ: A szecesszió térhódítása Miskolcon a század elején	147
VÉGVÁRI LAJOS: Choma József festészete	159
PETERCSÁK TIVADAR: Az első képes levelezőlapok	171
DOBRIK ISTVÁN: Fotó-grafika, grafika-fotó	185
SZABADFALVI JÓZSEF: Egy 17. századi méhészkönyv kéziratosa variánsa	201
VIGA GYULA: 19. századi adatok a miskolci vásárok rendjéhez	211
PISZTORA FERENC: A pszichiátriai kórrajzokban rejlő folklorisztikai információk jelentő-	
sége a szellemi néprajz számára	223

INHALT

ÉVA M. KOZÁK: Archäologische Forschungen in der reformierten Kirche von Szalonna	7
ILONA SCH. PUSZTAI: Die Rekonstruktion der reformierten Kirche von Szalonna . . .	39
MARIANNE H. SALLAY: Die mitteralterlichen Wandbilder der reformierten Kirche von	
Szalonna	53
JÁNOS BÉCSI—ATTILA PINTÉR: Die Wandbilderrestaurierung der reformierten Kirche	
von Szalonna	61
MIHÁLY DÉTSZY: Die Baugeschichte des ehemaligen Trinitarierklosters von Sárospatak	73
MÁRIA L. WOLF: Angaben zu der mitteralterlichen Siedlungsordnung im Komitat Abauj	95
ISTVÁN DOBROSSY—LÁSZLÓ KÁRPÁTI: Die Baugeschichte und Kunstgegenstände der	
Mindszenter Kirche	121
LÁSZLÓ VERES: Die Expansion der Sezession am Anfang des Jahrhunderts in Miskolc	147
LAJOS VÉGVÁRI: Die Malerei von József Choma	159
TIVADAR PETERCSÁK: Die ersten Ansichtskarten	171
ISTVÁN DOBRIK: Foto-Graphik, Graphik-Foto	185
JÓZSEF SZABADFALVI: Eine handschriftliche Variante eines Imkerbuches aus dem 17.	
Jahrhundert	201
GYULA VIGA: Angaben aus dem 19. Jahrhundert zu der Marktordnung in Miskolc	211
FERENC PISZTORA: Die Bedeutung der in den psychiatrischen Krankheitszeichnungen	
bestehenden folkloristischen Informationen für die Geistesethnographie	223

CONTENTS

ÉVA M. KOZÁK: Archaeological Research in the Szalonna Calvinist Church	7
ILONA SCHÖNER-PUSZTAY: Reconstruction of the Calvinist Church in Szalonna	39
MARIANNE HOKKY-SALLAI: Wall Paintings from the Middle Ages in the Szalonna Calvinist Church	53
JÁNOS BÉCSI-ATTILA PINTÉR: Restoration of the Wall Paintings in the Szalonna Calvinist Church	61
MIHÁLY DÉTSHY: History of Architecture of the Pnetime Trinitarian Monastery in Sárospatak	73
MÁRIA L. WOLF: Data on Settlement Distribution in County Abaúj	95
ISTVÁN DOBROSSY-LÁSZLÓ KÁRPÁTI: History of Architecture and Pieces of Art in the Mindszent Church	121
LÁSZLÓ VERES: Expansion of Secession in Miskolc at the Beginning of Our Century	147
LAJOS VÉGVÁRI: The Paintings of József Choma	159
TIVADAR PETERCSÁK: The First Picture Postcards	171
ISTVÁN DOBRIK: Photo/Graphics — Graphics/Photo	185
JÓZSEF SZABADFALVI: A Hand-Written Variant of a 17th c. Apiarian Book	201
GYULA VIGA: Data from the 19th c. Concerning the Miskolc Market Order	211
FERENC PISZTORA: The Importance of Folkloristic Information of Psychoatric Pathography for Folklore	223

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A SZALONNAI REFORMÁTUS TEMPLOMBAN

M. KOZÁK ÉVA

Az ország északi határvidékén, Szendrőtől északra, a Szár-hegy déli nyúlványánál, a Bódva patak partján fekszik Szalonna község. Nevét a szakirodalomban a település központjában fekvő, dombon épült középkori temploma tette ismertté (1. kép). Különösen fontos műemlék számunkra a templom szentélyrésze, mely eredetileg rotunda volt. Az utóbbi évtizedekben, az újabb kutatások során a kerek templomok száma jelentősen nőtt, de ezek csak alapfalaikban maradtak meg. Felépítményében is megmaradt, építészeti részleteket is tartalmazó épületeink kevés számúak. Így a templomunk kutatása során nyert adatok bővítik a körtemplomokról eddig szerzett ismereteinket.

A szalonnai templomról az első tudományos megfigyeléseink a század elejéről származnak. Az előkerült falképek kapcsán kerül a kutatók vizsgálódási körébe. Myskovszky Viktor műtörténész 1901-ben folytatott terepszemlét a MOB megbízásából a templomban.¹ Rövid leírást közöl az épületről. Véleménye szerint a „kettős szentélyű” templomot a XII. század végén, XIII. század elején emelték. Utal arra, hogy körkápolnáknál fordul elő ilyen szentély, de még nem mondja ki határozottan, hogy itt egy körtemplomról van szó. A szentélyben előkerült apostol freskókat a XIII. század elejére datálja.

Gerecze Péter 1905-ből származó Magyarország műemlékeit összefoglaló munkájában megemlékezik a templomról, és rövid irodalmát közli.²

A templom 1922. évi tatarozása során előkerült további értékes falképekről a sajtónak közzétett anyagból értesülünk először. A helyszínen járt Szőnyi Ottó, aki templom építését a XIII. századra helyezi, felfigyel egy XV. századi átépítésre. A diadalíven talált falképekről megállapítja, a fentmaradt felirat szerint, hogy Szepesi András festette a XV. században.³ A templomnál valamivel későbben járt Leszih Andor, aki beszámolójában már határozottan utal arra, hogy itt körtemplom állott, és korát a XI. századra datálja. A korai falképek Szőnyi Ottó vizsgálata után kerültek elő. Leszih Andor már ezeket is értékeli. Próbálja különválasztani az egyes festékrétegeket koronként. Magáról az épületről keveset ír.⁴

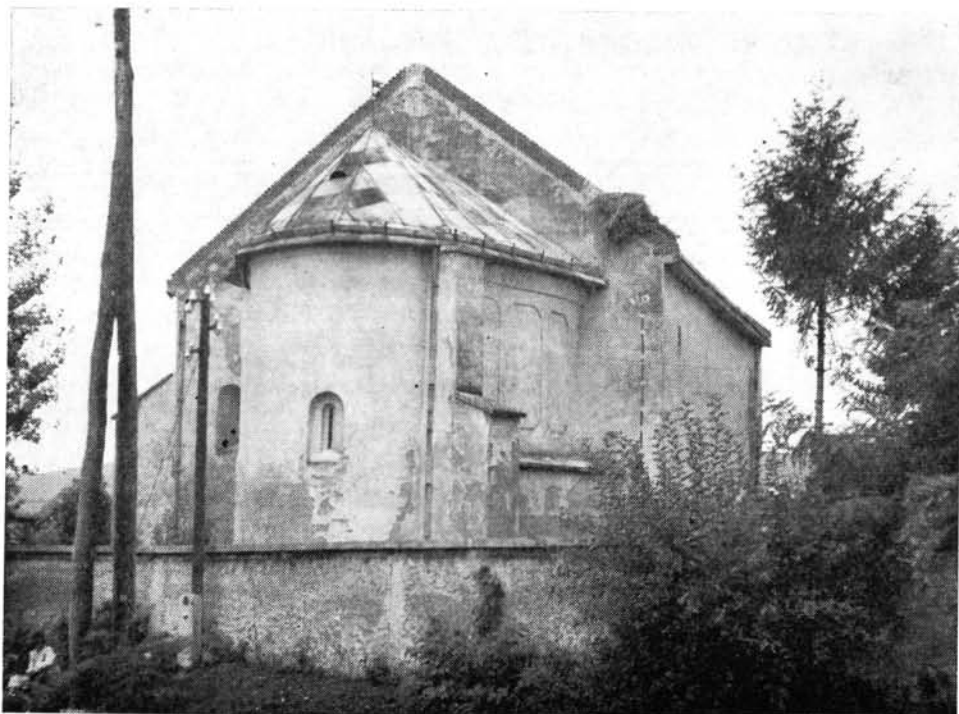
Az első bővebb összefoglaló munkát épületünkről Szabó Ferenc készítette. Közli az épület alaprajzát, épületleírást ad. A körtemplomot carnáriumnak tartja. Észreveszi, hogy a hajórész későbbi toldás eredménye. Az előkerült falfestményekkel részletesen foglalkozik. A körtemplom apszisában előkerült consekrációs keresztet a XII. századra, a Margit-legendát ábrázoló falfestményt a XIII. századra, a diadalív alakjait a XV. századra datálja.⁵

Az utóbbi években a bővülő kutatások révén egyre több tanulmány készült a körtemplomokról. *H. Gyürky Katalin* a veszprémi Szt. György-kápolna tárgyalásakor részletesen foglalkozik a körtemplomokkal, nagyszámú analógia-

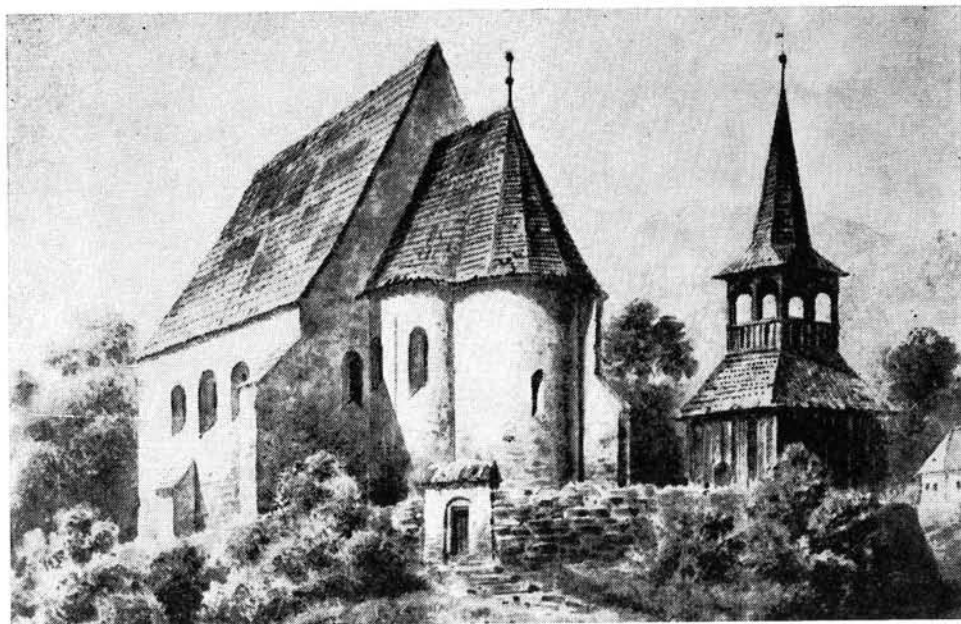
anyagot közöl. Szalonnát XI. századi településnek jelöli, templomát prerománának.⁶

Molnár Vera összefoglaló munkájában összegyűjtötte a történeti Magyarország eddig ismert összes kerek templomát. Foglalkozik eredetükkel, rendszerezi őket típusonként, megállapítja kronológiai sorrendjüket, alaprajzukat, fontosabb méreteiket közli, és nagy irodalmat ad. Szalonna építését a XI. századra helyezi, és analógiájaként a kishánai és ösküi templomot hozza fel.⁷ *Genthon István*⁸ a XII. századra, *Kozák Károly*⁹ a XII—XIII. századra datálja kerek templomunk építését. A legújabb tanulmány *Dénes Györgytől*¹⁰ való, aki részletesen foglalkozik a település történetével, és feudális szálláshelynek jelöli meg. Régészeti kutatást, falkutatást ez ideig nem végeztek a templomon. Így a továbbiakban az újonnan előkerült részletek és a történeti adatok alapján kíséreljük meg a jelentős magyar műemlék vizsgálatát, értékelését.

A honfoglaló magyarság a IX. század végén, X. század elején a Maros és Tisza völgyét, egyes tiszántúli területeket, a Duna—Tisza között szállta meg. Krónikáink szerint a hét vezér egyike Acsád, a Sajó mellett települt le. Béla király jegyzője a következőket írja: „Azután Árpád vezér és nemesei innen felkerekedve a Nyárad vizéig vonultak, s tábornok ültöttek a patakok mellett attól a helytől kezdve, melyet most Kácsnak mondanak. Árpád itt nagy földet

1. kép. A templom helyreállítás előtt [Király György felv.]

2. kép. A templom délkeletről (Myskovszki 1900) [Mihalik Tamás felv.]

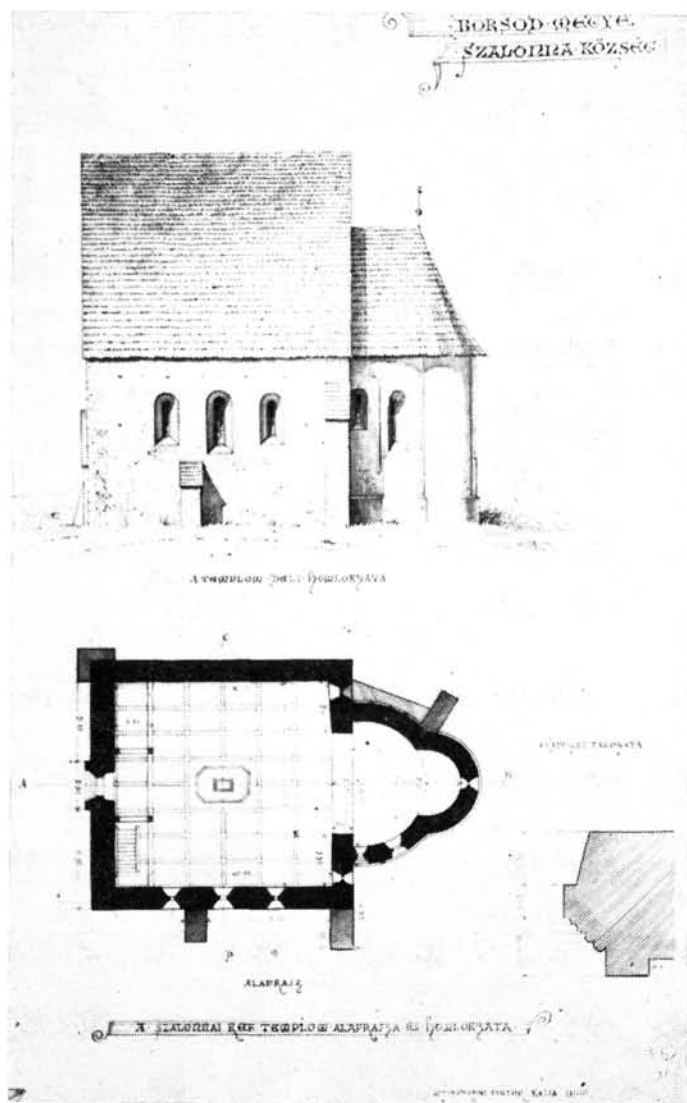
adott Ocsádnak (Ousac), Örsúr apjának. Örsúr, a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most *Örsúr* várának hívnak.”¹¹ Az Örsúr vezéri voltára utal a nevében megtalálható „úr” méltóságnév.¹² Az utóbbi években kutatásokat végeztek Kácson.¹³ Bizonyítást nyert, hogy a kácsi plébánia templom az Örsúr nemzetség által alapított bencés apátság helyén áll. A kolostor a templom déli oldala mellett húzódott. Alapítását a templom alaprajza, a megmaradt építészeti részletei alapján a XI. század második felére helyezik. A vár, mely a krónikákban szerepel, a Kácsra vezető út bal oldalán lévő hegyen látható csekély maradványokkal. Feltehetően itt a XI—XII. században egy sziklaárokkaal körülvevett lakótorony állott. Minden valószínűség szerint a honfoglaló hét vezér egyikének Acsádnak utódjai, az Örsúr nembeliek Kácson rendezték be szállásterületük központját. Várat, templomot, kolostort már a korai időkben építettek.

Az Örsúr nemzetség birtokai a Sajótól az Eger patakig terjedtek. Magukba foglalták a Bükk alját és a környező hegyvidéket. A szállásterület végleges birtokba vételét a X. század második felére helyezik, István király uralkodásának idejére. Az ő uralkodásának idején alakult az egri püspökség is, melyhez egyházigazgatásilag a terület tartozott.

A nemzetség a XII—XIII. század folyamán már több ágra szakadt. Az adatok szerint 20 falu volt a XIII—XIV. században a kezükben, és ezek a Tisza-part, Sajó-torkolat, Bükkalja, Bükk és Tordai hegyvidéken feküdtek. A következő falvak tartoztak ide: Ábrány, Bikk, Damak, Filtó, Geszt, Hejőtő,

Kács, Leány, Martinyi, Nádasd, Nyék, Oszlár, Örös, Örsúr vára, Sály, Szalonna, Váralja, Zsíros. A nemzetség eredeti birtokának csak egyharmad részét képezte.¹⁴

A fentebbi adatokból kitűnik, hogy Szalonna a honfoglaló Örsúr nemzetség szálláshelye volt, egyik ága birtokolta. A település okleveleinkben a XIII.

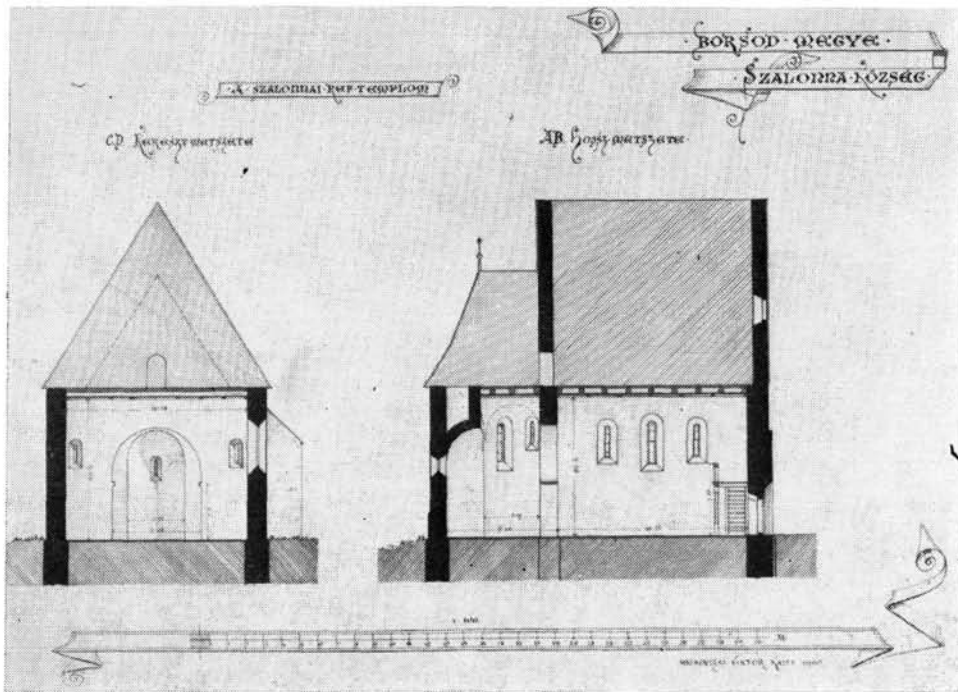

3. kép. Myskovszki Viktor déli homlokzati rajza és alaprajza a templomról, valamint a nyugati bejárat profilja [Mihalik jelv.]

században szerepel először, nevét Zolouna, Zolona, Zalovna, Zelenna alakban találjuk. A helynév „Zelenna”, ószláv eredetű.¹⁵ Nyilván a magyarok megjelenése előtt szláv eredetű lakosság élt a területen. Anonymus azt állítja, hogy a honfoglalás előtt a Felső-Tisza-vidéken szláv lakosság élt, akiket a bolgár kagán telepített ide. Az 1249-ből származó oklevél szerint az Örsúr nem-béliek, Cepen fiai, Cepán és Markys, Kristóf fia Tybolt és Miklós fia Lőrinc a közösen birtokolt Szalonnából eladták Zsíros és Martonyi földet 100 ezüst márkáért, Tecus sárosi ispánnak és testvéreinek. E határjárás során a mai Szalonna és Martonyi területét járták be. A birtok határait részletesen leírja az oklevél. Nyugati és északi részen a tornai uradalom, kelet és dél felől Szalonnai Miklóssal határos. Tehát Szalonna más része továbbra is a régi birtokosok kezén maradt, akik később Szalonnaiaknak is nevezik magukat.¹⁶

Tecus comes (Jolsvai) IV. Béla idején emelkedik az ispáni rangra. Szolgálatiért a XII. század végén alakult tornai erdőispánságból jelentős területeket kapott.¹⁷ A birtokot, a tornai uradalmat V. István elkobozta Tecus fiaitól, azonban IV. László visszaadta nekik.

A XIV. századi oklevelekből az tükröződik, hogy a Tecus család továbbra is birtokos Szalonnán, bár egyes részeket elzálogosítanak. Tekus fia, Dénes fia János 1312-ben Szalonna felét Szendrő felől, a boldvai malom nélkül,

4. kép. Észak-déli és nyugat-keleti irányú metszet a templomról [Mihalik felv.]

12 márkáért 6 évre adta Tekus fia István mester fiának, Lorándnak, majd később 1319-ben pedig 10 márkáért adta Szalonna részeit Tekus fia István, István fia, Istvánnak.

A templomunkra vonatkozó első okleveles adataink a pápai tizedjegyzékekben maradtak fent. A felsőborsodi esperességhez tartozott. A Szt. Margit tiszteletére szentelt egyházát említik, melynek papja 1332-ben 16, 1334-ben 15, 1335-ben 2 garas pápai tizedet fizetett. A kisebb lélekszámú plébániák közé tartozott.¹⁸

Szalonnai Loránd és öccse István 1340-ben megegyeztek a jászói káptalan előtt Tornán élő unokaöccsükkel a családi birtokon. A Tornai ág kapta Torna várát 17 faluval, a Szalonnai ágé lett Szalonna és még 14 falu. Szalonnai Loránd halála után fia lesz Szalonna birtokosa. A családban folyó birtokpereskedések során értesülünk arról, hogy 1358-ban Padovában tanult. Igen művelt, művészetpártoló ember volt. Nevéhez fűződik a Szűz Mária tiszteletére szentelt martonyi páloskolostor alapítása.^{18/A}

Az 1399-ből fentmaradt oklevélben Szalonnai Istvánnak és családjának birtokait rögzítették. Nemcsak a család 18 falura kiterjedő birtokait sorolja fel az oklevél, hanem az itt található épületeket is. Az övék a romos Solymoskő vára, a martonyi pálos kolostor, Szalonnán a kúria, melyet védőfallal vettek körül, a templom és a vízimalom, Szilicén egy másik udvarház és kőtemplom, Jósvafőn kőtemplom, két malom és egy hámor, Színben tornyos kőtemplom, Meszesen, Perkupán, Borsován kőtemplom és 7 faluban fatemplom.¹⁹ A szalonnai templomon is ebben az időben végeztek átalakító munkákat, ez a megmaradt részletek stílusjegyei alapján megállapítható.

Szalonnai István halálával (1402) a család szerepe egyre csökkent. A Tekus utódok Tornai családja 1406-ban kihalt. Zsigmond király nem engedte, hogy a Tekus leszármazottak: Szalonnai, Színi és Jósfafői család örökölje a nagy tornai uradalmat, és azt 1409-ben Erdegei Besenyő Pál és Berenczi Sáfár István részére ajándékozta.²⁰ Ezután a jelentős birtokvesztés után ért véget Szalonna virágkora.

Leányágon 1477—79-ben a Nádasdiak kapnak zálogban részeket a Tekus és Színi család összes birtokain. A szalonnai birtokok egy másik része a XV. század második harmadában a csetniekiek kezére került,²¹ és 1474-ben ércbányászati jogot is nyertek rá.

Az Örsúr nem és Miskolc nemzetség tagjai fokozatosan elszegényedtek, elvesztették birtokaikat, és azok az új birtokos nemesség kezére kerültek. Az Ákos nembéli Bebek család már a XIII. században feltűnik Gömör megyében, ahol hatalmas birtokokat szereztek, és a XIV. századtól kezükben tartották a felvidéki bányákat. Szendrőn várat építettek, és birtokközpontjuk Pelsőcön volt. Tudomásunk van róla, hogy már 1402-ben szereztek szalonnai birtokokat.²²

A török 1544-ben Miskolcot és környékét végigpusztította, és 1554-ben a Sajó és Bódva völgyén hatolt fel pusztulást hozva a vidékre. Verancsics Antal egri püspök 1562-ben kelt leveléből tudjuk — melyet Hruzán budai pasához írt —, hogy Zangzacchus füleki bég Szalonnát felégette, a lakosságot elpusztította.²³ A település 1582-ben 50 forint fejadót fizetett a töröknek.

Szendrő hadászatiilag fontos tényező a török időkben. Diósgyőrrel és Ónoddal együtt végvár volt. A XVI—XVII. század folyamán hol a magyarok, hol az osztrákok kezén találjuk, de török kézre nem került. Tartozékai közt több ízben szerepel Szalonna, így például 1566-ban, amikor a szendrői várőrség eltartására kijelölt falvak között találjuk. A Szendrői Regestákból tudjuk, hogy Császtay Magdolna 1628-ban több faluban lévő birtokrészel együtt a szalonnai birtokrészt is elzálogosította Csáky Istvánnak, Szendrő főkapitányának. Majd 1659-ben Wesselényi Ferenc nádornak adományozta Leopold a szendrői uradalmat, köztük Szalonnát is.²⁴ Csak néhány adatot emeltünk ki Szalonna helyzetének bemutatására. Több ízben szerepel még a szendrői vár tartozékai közt, birtokosai hol adományozzák, hol elzálogosítják.

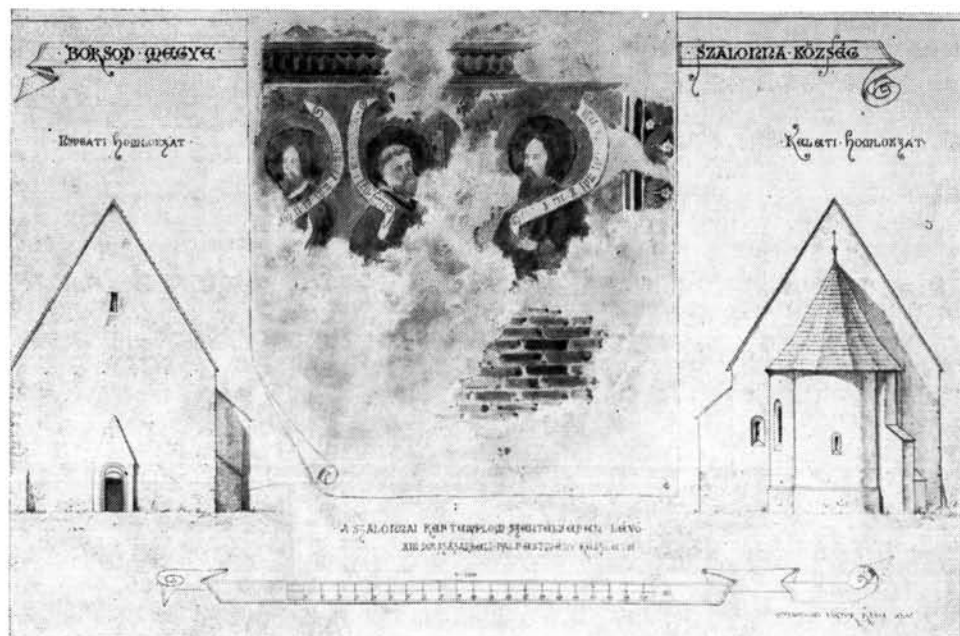
A szalonnai templom ma a református egyház tulajdonában van, így utalnék a Borsod megyei reformációra. Perényi Péter és fia Gábor, valamint Bebek György birtokaikon XVI. század közepén már protestáns lelkészeket alkalmaztak. Calvin tanai terjedtek itt el. A történeti adatok szerint Szalonnán 1589-ben alakult meg a protestáns ecclesia. A lelkészek adója 25 forint volt.

A Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után a vagyonek Kobzások során több ízben szerepel Szalonna neve. Ezek az adatok mutatják, hogy több birtokosa volt a falunak. (pl. Vatai István, Vadászy Pál, Ury István stb.) Kis- és középbirtokosok osztottak meg a szalonnai birtokon, temploma a református lelkészisége maradt.²⁵

A templomról, amint történeti leírásunkból kitűnik, kevés adat maradt meg. Ábrázolásaink az épületről, valamint felmérési rajzaink a század elejéről, 1901-ből valók, amikor a restaurálás kapcsán a középkori falfestmények előkerültek. A MOB megbízásából a helyszínen járt Myskovszky Viktor műtörténész. A korábbiakban említett jegyzőkönyv mellett alaprajzi felmérést, homlokzati rajzokat, észak—déli, kelet—nyugati irányú metszeteket készített a templomról. Aquarell másolaton örökítette meg délkeleti irányból a templom század eleji állapotát, a fa haranglábbal és a barok kerítőfallal, valamint a szentély keleti falán akkor előkerült XV. századi falfestményeket, melyek azóta elpusztultak.²⁶ Az alaprajzi felmérés pontatlan, a hajó nem olyan szabályosan megszerkesztett, mint a felmérésen. Az alaprajzon feltűntette a famennyezetet is. A kelet—nyugati irányú metszeten nagyon jól látszik a kerek templom szentélyének felfalazása. A kerek templom szentélye és hajója egy fedélszék alá került. Egyébként felmagasítás még a gótikus építkezések során készült (2—5. kép).

Néhány évvel későbbiek, 1906-ból származnak Pörge Gergely másolatai, amelyek elsősorban a templom belsőről készültek. A déli oldalról távlati képet is rajzolt. A szentély keleti falán előkerült falképekről, valamint az 1801-ből származó szószékről készült rajza mellett érdekes számunkra a hajóról készült másolat. Ez utóbbin örökítette meg az 1777-ből származó famennyezetet, mely azóta elpusztult. Ebből a rajzból kapunk róla némi képet.²⁷

A templom helyreállítás előtti kutatása 1972-ben kezdődött, a külső falfelületek falkutatásával, Schönerné Pusztai Ilona építész irányításával. A vastag külső vakolat leverése után előjött részletek lehetővé tették a körtemplom

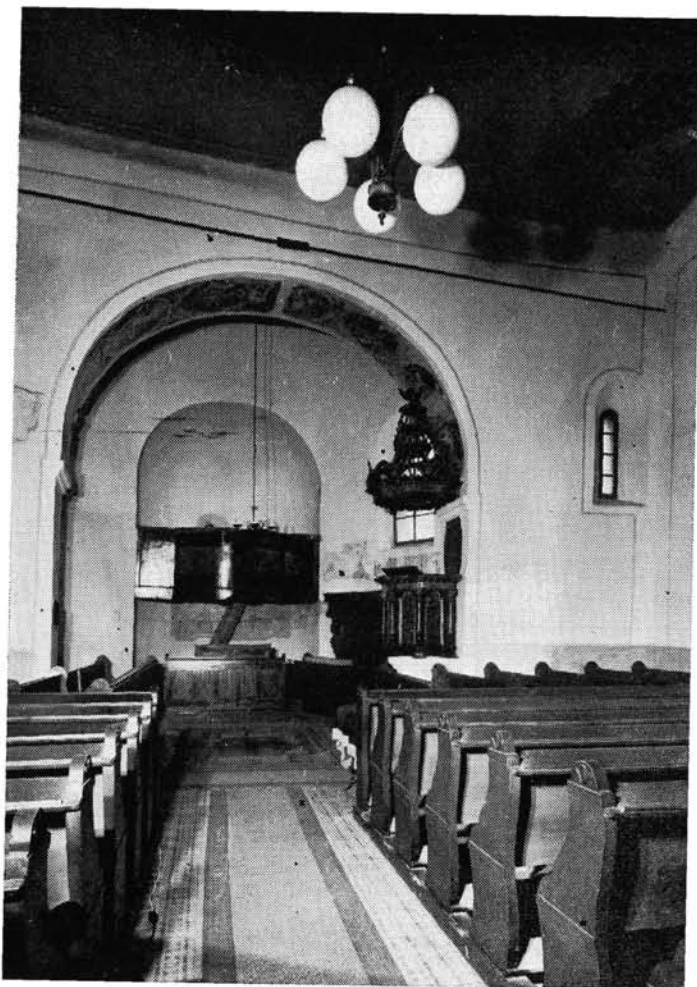
5. kép. A nyugati és keleti homlokzatról készült rajz, és a szentély falfestmény részlete
[Király György felv.]

szinte teljes homlokzati kiképzésének rekonstruálását. Homlokzatát lábazatig futó fallizénákkal és lépcsőzetes béléttű ablakokkal tették változatosabbá. Fokozta a külső felület mozgalmasságát a változatos párkánymegoldás. Az ívsoros párkányok felett egyenes téglasor, majd fogrovatos párkány, ismét téglasor következett. Az erős átalakítási munkálatok ellenére is megállapíthattuk, hogy a szentélyen és hajón azonos kiképzésű párkány futott. A falkutatás során előkerült a rotunda hajójának északi oldalán egy gótikus bejárat, és kibontásra került a hajó keleti ablaka. A rotundához épített hajórészen, a déli oldalon előjött az átalakított román ablak eredeti kávája, a hajó szögletein pedig az eredeti quaderezés. A templomhajó belsejében a levert vakolat alatt sajnos csak nyomokban mutatkozott középkori vakolat.

A falkutatást követően 1972-ben elkészültek a helyreállítási tervek, és 1973-ban megindult a kivitelezési munka. A támfalakat lebontották, a templom körül víz elvezető készült, melyet tereprendezés követett, a kerítőfal és a fa harangláb helyreállítása folyt, mikor a régészeti kutatás is megkezdődött a templomban.

Az OMF megbízásából 1974 májusában utaztam le a helyszínre, és ekkor kezdődtek a régészeti kutatások, melyek elsősorban a templom belsejére korlátozódtak (6. kép). A templom alaprajzát vizsgálva (7., 7.a kép) első pillanatban feltűnik, hogy a téglából épült körtemplom tájolása eltér a hozzáépített hajótól. A körtemplom kőalaposra épült, felmenő téglafalai $30 \times 14,5 \times 5$ cm-

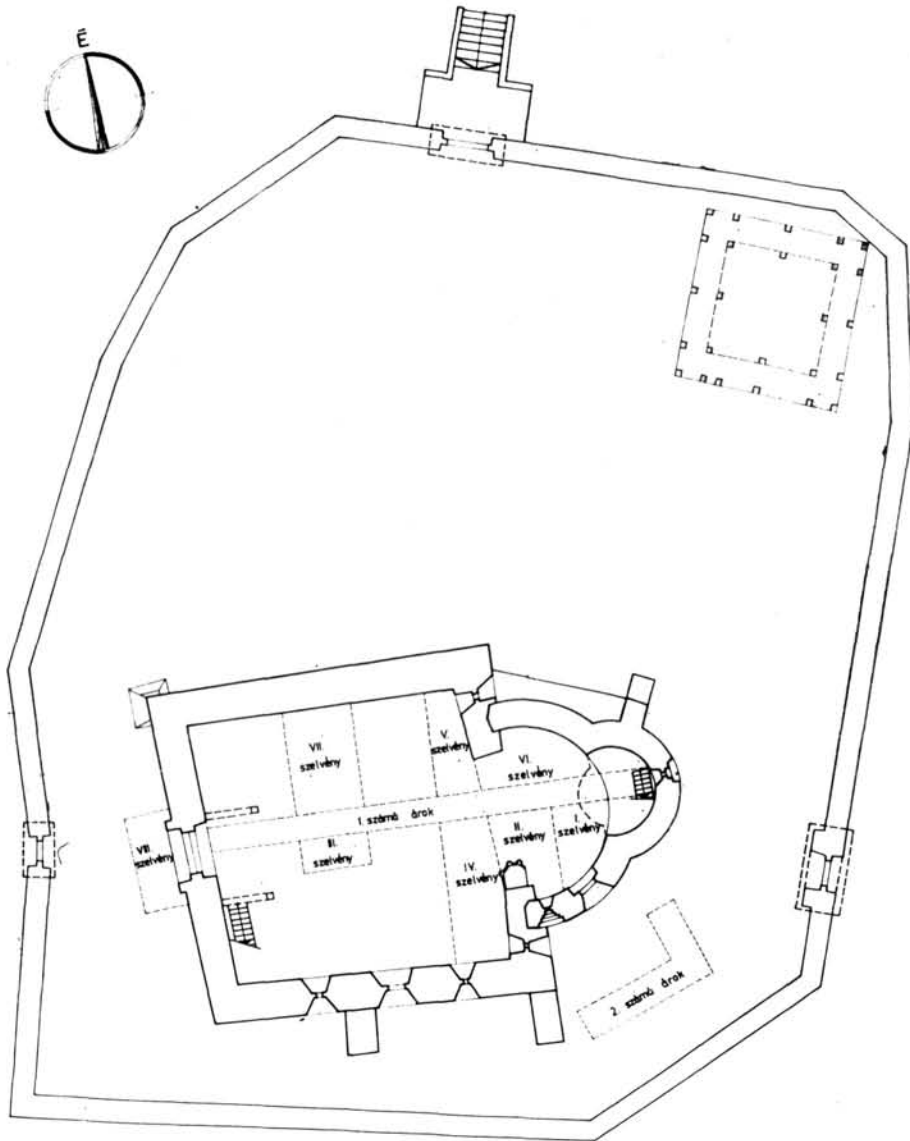

6. kép. A templombelső a feltárás előtt [Király György felv.]

es téglából készültek. Egyes építészeti részleteinek kiképzéséhez követ is alkalmaztak, például gondolunk itt a kapuépítmény kialakítására.²⁸ A bővítés, a hajórész kőből épült.²⁹

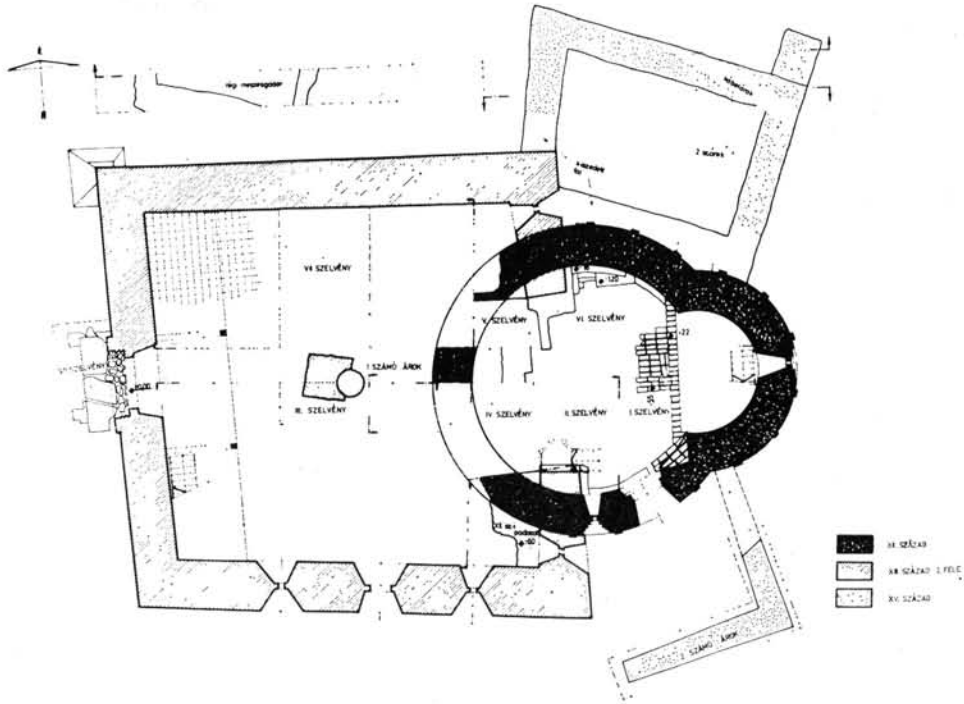
A templomhajót cementpadozat fedte, ezt a munkások a feltárás előtt felszedték. A XIX. század eleji járósíntet saras döngölt felület jelezte. (—28 cm) (A $\pm 0,00$ a nyugati bejárat küszöbe.) A feltárást a templom szentélyére merőlegesen kijelölt kutatóárokban kezdtük (1. számú árok — 8. kép).

A félköríves diadalív közötti térben 50 cm magas kőfalmaradvány mutatkozott, mellette egy kis téglafalazat. A falmaradványok mentén igen laza talajt láthattunk, sok csontmaradvánnyal. Ezek a nyomok bolygatott temetkezésekre

7. kép. Helyszínrajz kutatóárokokkal és szelvényekkel

vallottak. A kerek templom szentélye előtt egy bolygatatlan terület figyelhetünk meg. A tapasztott barokk járósínt alatt egy téglatörmelékes betöltés mutatkozott, és egyöntetűen középkori téglákból tevődött össze. A téglákon, de a törmelékben is festett vakolatdarabokat figyelhettünk meg. A vakolat-

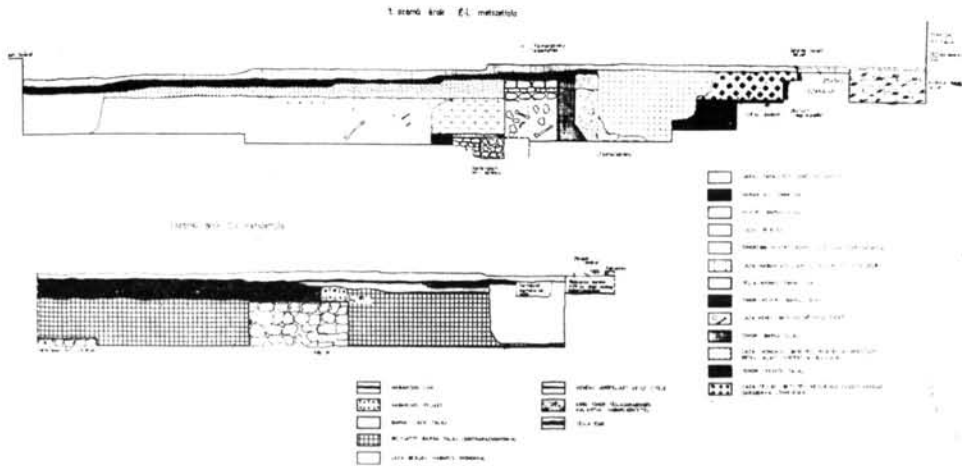

7/a. kép. A templom kutatási alaprajza, az árkokkal szelvényekkel

darabok között találtunk zeg-zug díszes sárga-fehér, sárga-vörös, szürkés-kék vörös színezésű töredékeket. Ilyen formájú és színezésű keretdísz láthatunk a kerek templom déli hajófalán 1920-ban előkerült, Antióchiai Margit legendáját ábrázoló falképek felett, mely tulajdonképpen a kompozíciót lezárja: A feltöltés alatt, —55 cm-re előkerült a kerek templom hajójának XII—XIII. századi téglaburkolata, melyet $28 \times 14 \times 5$ cm-es téglákból alakították ki. A téglák között 2 cm-es a kötőanyag. Tömör eredeti fekete talajra helyezték rá a padozatot, amelyből 30 cm magasságig emelkedik ki a középkori oltárépítmény maradványa. Nagyobb részét a későbbi építkezések során átalakították.

Az új megfogalmazásban kialakított szentélyt és a hajót elválasztó félköríves diadalív vizsgálata során megállapíthattuk, hogy felépítéséhez a bontásból kikerült színes vakolatos középkori téglát használtak fel.

A megfigyeléseink alapján elmondhatjuk, hogy a XII—XIII. századi szintet a kerek templomban megemelték, mikor a XIII. század második felében bővítették a templomot. A rotunda elbontott nyugati falának törmelékével töltötték fel padlóját 50 cm magasan. Amint láttuk, a diadalív kiképzéséhez is

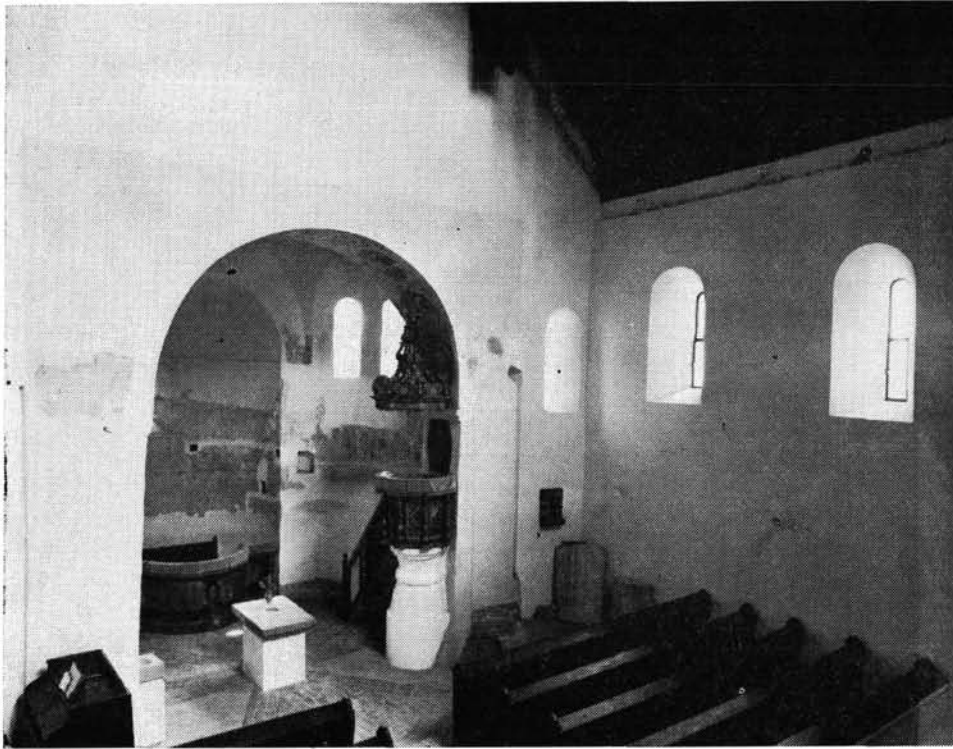

8. kép. Az 1. számú kutatóárok kelet—nyugat irányú metszetrajza

felhasználták a bontott anyagot. A falfestménytöredékek egyeznek. Különösen jól megfigyelhető a keretdísz-töredékek azonossága a Margit-legenda falfestménysorozatával. Ez arra utal, hogy a festés a körtemplom elbontott nyugati falán is folytatódott. A szentély keleti falán előkerült XV. századi falfestményeket Myskovszky másolatáról ismerjük. Itt a képsor felső lezárását a zeg-zug dísz képezte. Feltehetően XV. századi falképsor lezárásához átvették a korábbi keretdísz motívumát. A régészeti megfigyeléseink arra utalnak, hogy a Margit-legenda készítési idejét korábbra kell helyeznünk, mint a XIII. század 70-es, 80-as éveit.³⁰

A kerek templom szentélyétől 360 cm-re kezdődő, 200 cm hosszán elnyúló beásással pusztították el a padozat további összefüggő felületét. Szabó Ferenc Szalonnáról szóló leírásában említi, hogy a szentély közepén (tulajdonképpen a rotunda hajójában) egy nagyobb lapos kő alatt sírűreg volt, melyben három csontvázat találtak.³¹ Bár a temetkezés korát a leírás nem említi, a szentély központjában való elhelyezkedése arra utal, hogy a templom bővítése utáni időből valók a sírok. Nyilván a kegyúri család, a Szalonnaiak temetkeztek ide.

Az 1. számú árokban megtalált padozat alapján a XIII. században szentélyé kialakított részből három szelvénnel letermeltük a feltöltést. (I., II., III. szelvények) Ezek után megállapíthatóvá vált, hogy a téglapadozat a kerek templom hajójában mindössze 180 × 100 cm-es felületen maradt meg. A helyreállítás során az eredeti nívót mutattuk be (9. kép). A feltárás kezdetén délen, a rotunda szentélyének és hajójának találkozásánál, a hajórészen egy bemélyülést figyelhettünk meg. A falon levertük az 1922-es vakolatot, és ezek után megállapíthatóvá vált, hogy nem későbbi lefaragás eredménye a fülkés kialakítás, hanem a körtemplom készítésekor, eredetileg így építették. Ha a fülkébe beülünk, és a lábunk a padozaton nyugszik, kényelmes ülést eredményez.

9. kép. A rotunda belseje helyreállítás után [Mihalik felv.]

A szögletétől 110 cm-re, a lábazon egy 18 cm-es bevágás látható, amely fülke építésével lehet kapcsolatban. Valószínű papi ülőfülke az érdekes kialakítás. A törmelék letermelése után még egy érdelemes megfigyelést tehetünk. A hajó északi és déli falán egyaránt a szentélytől a diadalív kiképzéséig, kiugró lábazati rész található, melynek magassága 28 cm, szélessége 20 cm.

A kerek templom hajójának déli falán kisebb falkutatást végeztünk az egyes vakolatrétegek megfigyelésére. Az 1922-es vakolat alja +7 cm-nél, a durvább, sárgás barokk vakolat –16 cm-nél, a finomabb gótikus vakolat alja –19 cm-nél található. A XIII. századi vakolás –33 cm-ig, a templom lábazatáig tart.

Elmondhatjuk az eddigiek alapján, hogy a XIII. század második felében, a hajó építésekor, a járószintet megemelték. A kerek templom kétharmad részét meghagyták szentélyként, a többi részét elbontották. A hajót és a szentélyt elválasztó diadalív pillérekét ráépítették a körtemplom lábazatára. A körtemplom hajófalát, mely igen magasan megmaradt, beleépítették az új hajó keleti falába.

A körtemplom feltárásának utolsó szakaszát képezte a hajó utolsó, lebontott harmadának megkutatása. Az 1. számú árokban a szentély keleti falától 800 cm-re megtaláltuk – 114 cm mélyen a rotunda nyugati zárófalát. A fal nyugati síkjától 36 cm-re a fal kiszedésekor történt leásás nyoma is megfigyelhető volt. Csak a kőalapozás csekély maradványa maradt itt meg. Leszakadt a talaj és egy üregben csontmaradványok mutatkoztak.

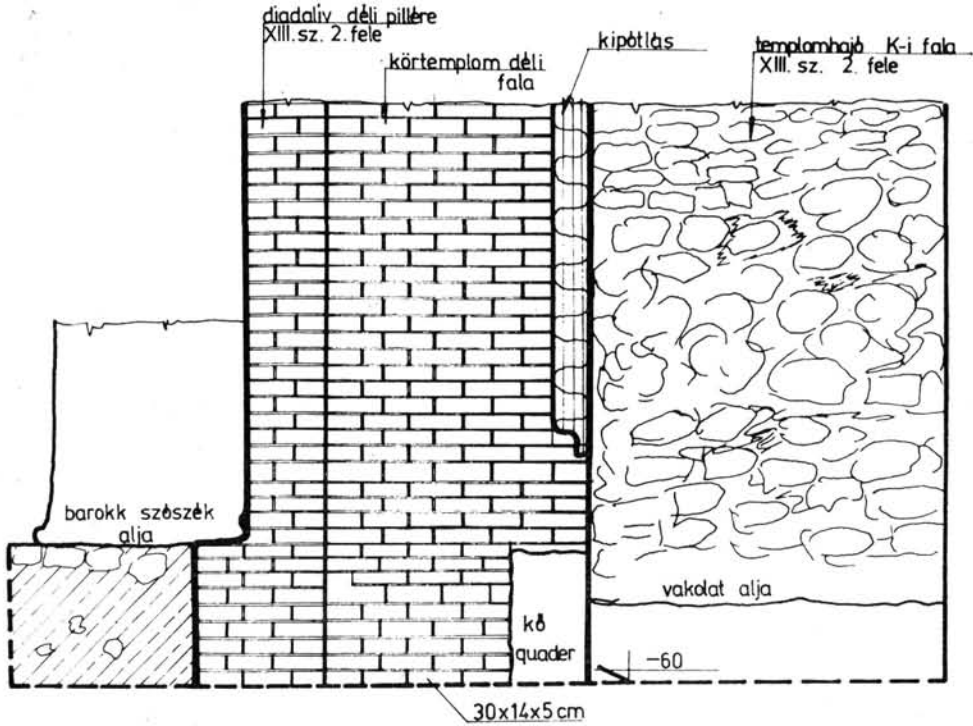
A terület megkutatására két szelvényt jelöltünk ki a hajó keleti falától 200 cm-re (V., VI. szelvény). Így egyben a feltárás után a hozzáépített hajóról is kaptunk észak–déli irányú metszetet. A XIII. századi templomhajó délkeleti szögletében a körtemplom fala is magasabban megmaradt. Itt megállapíthatóvá vált, hogy a kerek templom kőalapfalára 50 cm magas szépen faragott quadersort építettek a külső részén, és erre került rá a 30 cm magas téglalábazat, mely legömbölyítéssel zárult. A körtemplom felmenő fala 100 cm széles, alul kiszélesedett 130–140 cm szélességre az alapozás.

A XI–XII. századi rotundák bejárata általában a déli vagy délnyugati oldalon helyezkedik el. A kutatás során feladatul tűztük ki a bejárat keresését. A déli oldalon nem lehetett a bejárat, mert templomunk ezen szakasza megmaradt és itt erre utaló jel nem mutatkozott. Úgy gondoltuk, hogy a délnyugati oldalon kerül elő. Sajnos ezen a szakaszon igen leromlott a rotunda fala. Így ez már nem vált meghatározhatóvá. A feltevések szerint a mai nyugati bejáratot a kerek templom kiszedett kapuköveiből alakították ki. Erre utal a palmettadíszes tympanonkő felhasználása, és az egész kialakítás másodlagos elhelyezésre vall.

A törmelék letermelése során, a hajó délkeleti szögletében habarcsos lesimított felület jelentkezett – 60 cm mélyen. Ez a kerek templom külső szintje.

A hajó délkeleti falfelületéről levettük a vakolatot, ezek után jól megfigyelhetővé vált a templom több építési periódusa. (10. kép) Középen látható a kerek templom déli hajófalának síkja. A kőből épült hajó hozzáépítésekor a körtemplom lábázatát nem bontották el, hanem a lábazati kiugrásból adódó hézagot proknikkal töltötték ki. A kerek templom hajójának belső lábázatát lefaragták, mikor a 30 cm széles diadalív pillérét hozzáépítették. A diadalív alapozása 20 cm-t kiugrik, erre, valamint egy laza, kevert rétegre ültették rá az 1801-es évszámú barokk szószék alapját. A XIII. századi hajó falán egy vakolatréteg figyelhető meg, mely – 30 cm mélységig követhető. Nagyjából a templomhajó szintjét határozza meg.

A hajó északkeleti szögletében is kiszabadítottuk a körtemplom falát a feltöltésből (V. szelvény), de itt erőteljesebben visszabontották. A lábazati quadersor egy darabja itt is megmaradt. A körtemplom alapfalait, mind az északi, mind a déli oldalon a belső felületükön leegyenestítették, igazodva a XIII. században épített diadalív pillérének befelé néző síkjához. A két szelvényünk (IV., V. szelvények) nyugati oldalán kialakított metszeten érdekes megfigyelést tehattünk (11. kép). A barokk szint alatt erősen habarcsos réteg húzódott. A hajó északi, illetve déli falától 140 cm-re egy-egy 80 cm széles fal számára kiásott árkot figyeltünk meg. A falárok felső síkja, a habarcsos réteggig húzódott. A két kiásott árokvonala igazodik a rotunda leegyenestített falaihoz. Ki-

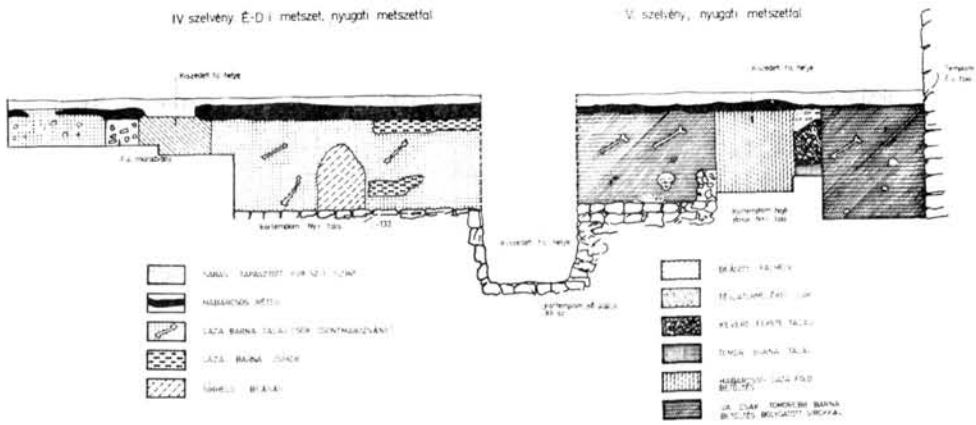
LAZA TALAJ

10. kép. A hajó keleti fala falkutatás után

szedett fal nyoma nem mutatkozott. E megfigyelt jelenségek nem valószínű, hogy véletlen művei. Feltehető, hogy először kisebbre tervezték a templomhajót, de építkezés közben módosítottak a terven.

A metszetalunkon a habarcsos réteg alatt mindenhol csont maradványokkal kevert talajt láthattunk. A déli oldalon egy bolygatott sír vonala is megfigyelhető volt.

Az I. számú árkunkban még a feltárás kezdetén, a templom nyugati bejáratától 444 cm-re, a hajó tengelyében egy kőpillért találtunk (12. kép). A barokk nivó és az az alatt húzódó habarcsos szint alatt került elő, -60 cm-re. Négyzetes alaprajzú (110×110 cm), de keleti feléhez egy 37 cm-es sugarú

11. kép. Észak-déli irányú régészeti metszet a templomhajóról

12. kép. A pillér feltárás után [szerző felvétele]

kör alakú oszlopot illesztettek később. A pilléralap 76 cm mélységig húzódik. A pillér kör alakú oszlopának felső síkjával egyszinten egy dögölt padozat mutatkozott (III. szelvény) –30 cm mélyen. Ez a XIII. századi hajó járószintje.

A pillér elhelyezkedése olyan, hogy tulajdonképpen eleve kizárja, hogy párja előkerüljön. Ennek ellenére megkíséreltük, hogy más maradványokat keressünk, de nem találtunk. Az bizonyos, hogy karzattartó pillér nem volt, mert a templom nyugati falától túl távol került elő, és pont a nyugati bejárat tengelyére merőlegesen. A templomhajó alaprajza meglehetősen széles, már a kutatás elején felvetődött, hogy esetleg több hajós volt a templom. Ez az egy előkerült pillér nem igazolja a feltevést. Minden bizonnyal már a hajó megépítése idején is síkmennyezetes volt. Síkmennyezetet tartó, erősítő pillérről van szó. Hasonló alátámasztási megoldást figyelhetünk meg a rudabányai templomnál, mely a templomunkhoz közeli területen fekszik. Itt a boltváll

13. kép. A nyugati bejárat helyreállítás előtt [Király György felv.]

14. kép. Az osszarium északkeleti sarka feltárás közben [szerző felv.]

15. kép. A rotunda északi hajófalán feltárt sekrestye bejárat [szerző felv.]

csonkjain nyugszik az évszámmal ellátott (1664—65) mestergerenda, mely a festett famennyezet, fakarzat készítésére utal. A mennyezetet a hajó északi fala és a karzat közötti tér tengelyében elhelyezkedő faoszlop támasztja alá. Szalonnán a négyzetes pillér középkori, de a köralakú részt később építették hozzá. Ez lehetett alaprésze a fa tartóoszlopnak.³²

Az 1. számú árok nyugati részével elértük a templom bejáratát. A belsőben a bejárat előtt egy nagy terméskő mutatkozott, ezt kiemelve laza talajt találtunk. A nyugati bejáratot belülről a barokk építkezés idején átalakították. A belsőben a 130 cm-es beásás is összefügg az építkezésekkel. A betonburkolat leszedése után megállapítottuk, hogy az ajtónyílást apróbb kövekkel töltötték ki. Közvetlenül a bejárat előtt három kőlap került elő (VIII. szelvény), melyek a bejárat alá futnak (–23 cm). Ezeken erős kopás figyelhető meg. A XIII. századi bejárat járósíntjét jelzik (13. kép).

A hajó északkeleti szögletében megnéztük az alapozás mélységét. A 120 cm széles hajófalat, 160 cm mélyre nyúló alappal építették a fekete tömör tiszta talajra.

A templomon még egy középkori építési periódus nyomait figyelhetjük meg. Szalonnai István és fiainak birtoklása idején kerülhetett sor erre az átalakító munkára. A külső és belső járósíntekben jelentősebb változás nem történt, nagyjából megmaradtak a XIII. századi állapotok. Pörge Gergely 1906-ban készült rajzán is megfigyelhető a diadalív két oldalán a gótikus

bordaindítás.³³ Ezek a kutatások elején is láthatók voltak, de a rotunda keleti hajófalán a gótikus boltozatindítás a falkutatás során került elő. Az ásatás során a behullott törmelékben is találtunk bordatöredéket. A rotunda szentélyének falát erősen megemelték, és a XIII. században kialakított szentély egy fedélszék alá került a gótikus boltozat kialakítása után. Tulajdonképpen a mostani helyreállítási munkáig ez a megoldás maradt meg.

A XV. századi építkezések során, a rotunda déli hajófalán egy gótikus ablakot is kiképeztek, és ezzel erősen megrongálták a korábbi román ablakokat. A templom északi falához sekrestye, déli falához osszarium épült. Ebből az időből származnak a szentély keleti falát díszítő, azóta elpusztult apostolalakok és a diadalív falfestményei. A falképek egy részét a megmaradt felirat szerint Szepesi András készítette 1426-ban. A hajót is falfestményekkel díszítették, de erre csak a század eleji tatarozások során készült feljegyzések utalnak, mert ezeket tönkretették.

A kerek templomtól délre a munkások tereprendezés során falmaradványt találtak. Amennyire a körülmények engedték, próbáltuk a fal kiterjedését meghatározni (2. árok). Az épület délkeleti sarkát sikerült feltárnunk, és nagyjából meghatározni az épület méretét. Az építőanyaga sárgás kő, falai 68–70 cm szélesek, és 90 cm magasan maradtak meg. A téglalapformájú épület a templomhajó tömegéhez képest ferdén épült. Északnyugat–délkeleti irányú fala meghatározható volt 440 cm hosszú, és a rotunda szentélyéhez kötötték be. Délnyugati szöglete teljesen tönkrement, de feltehetően a hajó délkeleti sarkán levő támfalhoz építették. A templom felé semmi bejárat nem nyílt innen. Az épület belsejében előkerült nagyszámú csontmaradvány alapján arra gondolunk, hogy osszarium lehetett. Nyilvánvaló, hogy az évszázadokon át temetkezési helyként használt templombelső és udvar a XV. században már szűknek bizonyult. Az épület bejárata kívülről nyílt, de a leromlott falmaradványokból helye már nem állapítható meg (14. kép).

A kerek templom szentélyéhez egy tetőszerkezetig felnyúló támpillér épült. A hajó keleti oldalán a román ablakot befalazott állapotban találtuk. A kerek templom északi hajóját egy köpenyfallal leegyenésítették. A falkutatás során egy bejárat is előkerült. Ezekből a megfigyelésekből, valamint írásos feljegyzésből is arra következtethetünk, hogy itt egy sekrestye épület állott. „A segrestyének, mint hasznavehetetlennek, sőt a templomra nézve káros épületnek elhányása megállapítottatott. Akkor mindjárt el is hányatott.” — olvassuk az egyházközség Consistorialis Jegyzőkönyvében, az 1808. november 13-i bejegyzésében.³⁴ A sekrestye alapfalainak feltárása már egy további lépés volt. A kivitelezési munkák miatt azonban erre csak 1975-ben került sor.³⁵

A kutatást a templomhajó északi oldalával párhuzamos, tőle 150 cm-re kijelölt árokban kezdték (3. árok). Itt előkerült a sekrestye nyugati fala, a felszíntől – 30 cm-re, szürkésbarna törmelékes talaj alatt. Ezen réteg alatt általában fekete sírföld húzódott. A felső rétegből vaseszközöket és újkori edénytöredékeket emeltek ki. Az árokban megtalálták még a sekrestye északi falrészletét is. Az épületen belül 75 cm mélyen sok bolygatott csont, őskori és Árpád-kori edénytöredékek kerültek elő. A nyugati belső faltól 300 méterre keletre – 40 cm mélyen köves, keményebb réteg mutatkozott, amelyet más

16—17. kép. A sekrestye maradvány feltárás közben, és helyreállítás után [Feld István felv.]

pontokon is megfigyeltek. Feltehetően a sekrestye középkori padlószintjét képezte. A 3. árok legkeletibb szélén előkerült a sekrestye belső északnyugati sarka. Az északkeleti külső sarkához később 100×125 cm-es támpillért építettek, az északnyugati sarkon nem került elő támpillér. A feltárás során rekonstruálhatóvá vált a sekrestye alaprajza, a belmérete 550×370 cm. A falak vastagsága 95 cm, átlagban. A falak alja 125 cm mélyen került elő. Keleti fala a kerek templomhoz épített támpillérhez, nyugati fala a hajó északkeleti szögletnél levő támpillérhez épült hozzá. Ezekből megállapítható, hogy a templom támpillérei valamivel korábbiak, mint a két épület (15., 16., 17. kép).

A sekrestyefal közelében egy kisebb osszáriumgödröt is találtak. A 3. árokban nem került elő észak—déli irányú fal, mely a templomot és az esetleges udvarházat összekötötte volna.

A két előkerült építmény alaprajzilag közel megegyező. Az azonos kialakítás révén gondoljuk, hogy az osszárium és sekrestye egyidőben épült. A XV. század folyamán épültek, de annak inkább az elején. Az udvaron álló fa harangláb az ajtókeretén megmaradt bevésés szerint 1786-ban készült. A kerítőfal nyomvonalán látható, hogy követi a már megépült haranglábát. A sekrestyét 1808-ban bontották le. Feltehetően az azt követő időben épült meg a kerítőfal. Az építéshez bizonyosan felhasználták a lebontott sekrestye anyagát is.

Kerek templomunk korának, építési idejének meghatározását több tényező nehezíti. Okleveles adatunk csak a XIV. századból maradt ránk, így építését írásos feljegyzésből nem ismerjük, de ez jellemző más rotundákra is. Az újabban előkerült kerek templomok alapfalak, így felépítményüket nem ismerjük. Hasonló jó állapotban fentmaradt téglapépületünk kevés ismeretes, így nem sok adat kínálkozik összehasonlításul. A régészeti kutatásunk kevés helyre korlátozódott, csak úgyszólván a templom belsejére. Datálható síranyagunk nincs, a leletanyagunk minimális.

A kerek templomok eredete a római építészetből vezethető le. Átvette az ókeresztény építéset, és terjesztette tovább a középkorban. A régi keresztény-

ség a centrális épületeket bizonyos meghatározott alkalmakra építette, ezek keresztelőkápolnák, temetőkápolnák és vértanúk tiszteletére emelt épületek voltak.³⁶

A nyugat római birodalom i. sz. 4—5. században hatalmilag meggyengült, és fölénye megszűnt. Tovább élt a keletrómai birodalom, Bizánc. A nyugatrómai birodalom helyébe a germán államokból kialakult Karoling birodalom lépett a 9. században, amely már feudális állam volt. A 9. század elején I. Miorimir uralkodásának idején jött létre a nagy morva birodalom, mely a mai Csehországot, Lengyelországot és a mai Szlovákiát a Garamig foglalta magában. A magyarok betörése hozzájárult bukásukhoz. A Dunántúlon Pribina állt a szláv állam élén, amelyben a 9. században már uralkodó volt a latin kereszténység. A Tiszántúlon és Erdélyben élő népek a keleti vonzásterületbe tartoztak, és így inkább megőrizték a bizánci rítusokat.³⁷

A honfoglaló magyarság tulajdonképpen ezekkel a hatalmi tényezőkkel került kapcsolatba, ezek hatottak rá. Nemcsak politikai, gazdasági, de művészeti és szellemi életükre is.

A kerek templomok építése a VIII—X. században Európában és a bizánci birodalom területén elterjedt építési forma. Közép-Európában Sziléziában, Csehországban, Morvaországban, Szlavóniában, tehát lényegében a két nagy hatalmi szféra befolyása alá került területen, mind a nyugati, mind a keleti hatás érvényesült építésükben. A kutatás eddigi megállapításai szerint az első kerek templomok Közép-Európában, a Karoling és Otto-kori nyugati példák alapján épültek, de azoktól sokkal egyszerűbb formában. Általában félköríves hajóval, félköríves szentéllyel építették őket. A megfigyelések alapján Közép-Európában határozott csoportot alkotnak a rotundák.³⁸

A régészeti kutatások alapján megállapítást nyert, hogy a közép-európai korai államok fejedelmi és hercegi udvaraiban épültek az első kerek templomok.³⁹ Ezek hatására Magyarországon is a legkorábbi rotundák a kereszténység első központjaiban, királyi birtokokon épültek. A veszprémi Szt. György kápolna a X. században épült királynéi birtokon, és plébánia templom lehetett.⁴⁰ A sárospataki rotunda a XI. században királyi szálláshelyen állt, és Patak első plébánia temploma volt.⁴¹ Esztergomban a királyi palotához tartozó, XI. század első felére tehető magánkápolna került elő.⁴²

A kerek templomok száma a XII—XIII. században jelentősen megnőtt, és ekkor már falusi plébánia templomként épülnek többnyire.

A történeti bevezetésben már tárgyaltuk, hogy a Bódva völgyét, így Szalonnát is a honfoglaláskor az Őrsúr nemzetség szállta meg. A kevés számú adat alapján is tudjuk, hogy a magyarság vándorlása során, az őshazájában megismerkedett a keleti kereszténységgel. István király ideje, a keleti és nyugati rítus „békés együttélésének” kora.⁴³ Fokozatosan az utóbbi válik uralkodóvá, de Bizánchoz a magyarság az Árpád-korban számos szállal kötődik, ez gazdasági és szellemi életünkben egyaránt tükröződik. A Szt. György, Miklós, Demeter tiszteletére szentelt egyházak titulusa is például bizánci eredetre vall.

Templomunk védőszentje a szíriai eredetű Antióchiai Margit. A névadó, a legenda szerint az antiochiai pogány pap keresztény hitre tért leánya, aki miután Olybrius helytartó szerelmét elutasította, az úr parancsára változatos

kínzások közepette kellett meghalnia. A XI—XII. században is már ismert szent nálunk. Kálmán király (1095—1116) öccsének Álmosnak kedvelt szentje lehetett, mert tiszteletére alapította a meszesi, margittai és dömösi bencés monostorokat. A történeti adatok szerint II. Endre zarándokújtjáról a mártír fejedelmekét is magával hozta.⁴⁴

Templomunkhoz közel eső területen, két helyen is tudjuk, hogy a kerek templomok tituláris szentje antióchiai Margit, Karcsán és a szlovákiai Sűvétén (Šivetice). Karcsa 1187-ben szerepel először oklevelekben és III. Orbán pápa a Johannita-rend birtokai közé sorolja. A rotunda építését a XI. századra helyezik.⁴⁵ A sűvétai rotunda építési idejét a XIII. század derekára teszik, szentély falán megmaradt Margit legenda jeleneteit a XIII. század harmadik negyedére.⁴⁶

Templomunk építőanyaga elsősorban téglá, de alapozása kő, sőt alul egy nívósan faragott quadersor indítja a téglalábazatot. A helyreállítás során pedig előkerült a rotunda hajójának déli oldalán a párkányzat új, eddig ismeretlen részlete, melyet kőből mintáztak. A rotunda másodlagos elhelyezésből ismert bejáratát is faragott részletekből alakították ki. Az első rotundáink faragott quaderekből épültek (Sárospatak, Veszprém, Esztergom), de a falusi építészeten természetesen és téglá a korai épületek építőanyaga.⁴⁷

A szalonnai templom alaprajza a félköríves hajójával és szentélyével jól beilleszkedik a középeurópai rotundák sorába.⁴⁸ A kutatási adatok alapján a kisebb hajójú (5—6 m) kerek templomokat korábbiaknak (XI—XII. sz.), a nagyobb méretűeket (6,5—9 m) későbbieknek határozzák meg. Parádi Nándor a Letenye-Szentkeresztombi kerek templom feltárását követő feldolgozásában foglalkozik a félköríves hajójú és patkóíves szentélyű rotundáinkkal. Megállapítja róluk, hogy a korai típusok ilyen megoldással épültek a XI. században, sőt a XII. század elejéig. A XII. századtól ez a forma erősen lecsökkent. Funkciójuk szerint általában plébánia templomok.⁴⁹

A kerek templomok datálásánál a bejárat kialakítási helye is fontos tényként szerepel. Szalonnán sajnos a bejárat helye esett áldozatul a bővítési munkáknál. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy nem a déli oldalon volt.

A téglarotundák két nagyobb csoportja különül el az emlékanyagban, melyeket felépítményükben ismerünk. Az egyik Kiszombor, Karcsa, Gerény, és a nyugatmagyarországi Nagytótlak, Bagodvitenyéd, Kallosd csoport. Az előbbiektől kívül kerek, belül hatszögletes középterűek. A tudományos feldolgozások alapján ez az építési forma az antik világból, bizánci befolyás alatt álló területekről jutott el hozzánk.⁵⁰ A másik csoport tagjai olyan területen épültek, ahová a tatár pusztítás nem jutott el, és a XIII. század derekán is későromán stílusban építkeztek. Ezek az emlékek azonban a gótikus stílus jegyei is megfigyelhetők.

A külső architektonikus kiképzésükre jellemző általában, hogy a falfelületeket falpillérekkel tagolták, melyekből felül indították a párkányzat elemeit. A helyi mesterek ízlésük szerint a legkülönbözőbb díszítőelemeket alakították ki az épületen.

A szalonnai templom építészeti kiképzésének kiemelkedő értékű részletei az egyedi megoldású lépcsőzetes béléttű ablakok, és az érdekes párkányzat.

A kerek templom hajójának déli oldalán, a téglalizénák közeiben mezőnként egy-egy, összesen három ablak nyílik, melyek lépcsőzetes bélletükkel szinte teljesen kitöltik a lizénák közti falmezőt. Jelentősen fokozzák a falfelület mozgalmasságát. Ennek az ablaktípusnak az analógiáját a magyar anyagban nem találjuk, legalábbis eddig nem került ilyen elő. A bolgár, román és macedón területek anyagát vizsgálva nagyon korai (8—9. század) anyagban feltűnik ez a forma és a XIX. század végéig nyomon követhető.⁵¹ Ezek az ablakok többnyire körben a tamburon helyezkednek el, növelik a belső tér világítását. Bulgáriában Neszebarban több templomon találunk hasonló ablakmegoldást,⁵² vagy például Ochridban, mely ősi bolgár város volt (ma Jugoszlávia területén fekszik).⁵³ Azt a megállapítást tehetjük, hogy olyan helyen található ez az ablakforma, melyek erős bizánci befolyás alatt álltak. Ennek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy keleti hatású ablakainkat olyan mesternek kellett készítenie, aki már hasonlókat látott, valahol a fent említett területeken.

Változatos kialakítású a körtemplom párkányzata, mely ugyan a hajón magasabban megmaradt, de záró, koronázó részét nem ismerjük. A félköríves, fogrovatos téglapárkány részleteket felül kőből készült párkányfríz követi, melyeket téglalapformájú mintázott quaderekből alakítottak ki. A gyémántmetszéses díszítés két páronként, közös csúcsba futó elemekből áll, mely csillagformát ad. Ugyanabba a habarcsba helyezték, mint a párkány többi elemeit, tehát együtt készült a templom építésével (18. kép).

A gyémántmetszéses díszítmény, nemcsak kőanyagával, de a minta érdekességével is kiemelkedik a téglapárkányzatból. Ennek a motívumnak számos példáját találjuk Franciaország területén a XII. századi templomokon. Néhány példát említenénk Cunault (Maine-et-Loire) XII. századi teremtemplom szentélyének párkányán, Aulnay (Charente-Inférieure) (1130) Saint Pierre templom szentélyének ablakát két sorban övezi, Gassicourt (Seine-et-Oise) (XII. sz.) a nyugati kapu tympanonját övezi, Falaise (Calvados) Saint Gervais (1080) a négyzetes torony ablakainak keretdíszé, Oulchy-le-Chateau (Aisne) Notre Dame (XI—XII. sz.) oszlopfejt borítja a gyémántmetszéses díszítmény.⁵⁴

Magyarországon először a motívum az esztergomi királyi kápolnán tűnik fel, mely a XII. század utolsó negyedében, III. Béla uralkodása idején épült. A kapujának egyetlen díszé a két hengeres ív közötti egyszerű geometrikus díszítmény. A kápolna bal oldali ikerfülkéjének két szélső oszlopfejét egy-egy szakállas és bajuszos férfi alkotja. A magyaros fej feletti vállkő profilja egyszerűbb felső tagozatán feltűnik a kapu ívezetében már szereplő motívum.⁵⁵

A Tarna völgyében, Váraszón a félköríves szentélyzáródású román kori falusi templom gyémántmetszéses párkányeleme, mely talán legközelebb áll formailag a magyar anyagban a szalonnai templom párkányrészletéhez. A szentély főpárkánya három részes Váraszón, alul félkörív, a középső rész két motívumot foglal magába, alul fogrovat felette négyágú gyémántmetszéses csillagalakú motívumot, e felett a három tagozatos koronázó rész is megmaradt. A templom hajóján már egyszerűbb a párkány, a középső részt kihagyták, de a gyémántmetszéses motívumsort az ívsoros párkány tagozatára rávésték. Stíluskritikai alapon a templom építését kutatói 1200 tájára keltezték, és az

18. kép. A kerek templom déli hajófalán előkerült párkányfríz, feltárás után [szerző felv.]

egri székesegyházzal és az esztergomi XII. század végi építkezésekkel való kapcsolatára mutattak rá.⁵⁶

Heves megyében, Eger környékén Noszvajon a település központjában álló református templom is középkori eredetű. Először okleveles anyagban 1248-ban szerepel Nozuey alakban, az egri püspök birtokaként. A templomot 1928-ban majdnem teljesen lebontották, de faragott köveiből több megmaradt. Ezek nagyon hasonlítanak a váraszói anyaghoz. A megmaradt párkánytöredék itt is kétrészes motívumú, alul fogrovatos, felül a gyémántmetszéses motívum tűnik fel. Erősen hasonlít a szalonnai párkányelemhez.⁵⁷

Megemlítenénk még egy e körbe tartozó példát, a szomolyai kaput, mely az egri várban, a gótikus helyreállított épület kiállításán nyert elhelyezést rekonstrukcióban. Bár a kapuzat díszítőeleme nem azonos a szalonnai motí-

vummal, de éppúgy francia eredetű, és együtt alkalmazzák a francia román templomokon a négyágú, csillagformájú díszítménnyel.⁵⁸

Az eddigi példák alapján is látjuk, hogy a szalonnai templom párkányfrízének díszítménye francia, legkorábban nálunk Esztergomban tűnik fel, és az egri egyházmegye területén levő falvak templomain található meg az alkalmazott motívumot. Szalonna is tulajdonképpen az említett egyházmegye területén fekszik.

A szalonnai templom külső architektúrájának kialakításakor keleti és nyugati vonatkozású részleteket mesterien együtt alkalmaztak. Olyan korszakban építették mikor utolsó fellobbanását érte a bizánci művészet, és a nyugati nevezetesen a francia művészet mind erőteljesebben áramlik a politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatok révén hazánkba. III. Béla uralkodásának ideje (1172—1196) ez a korszak, aki maga Bizáncban nevelkedett, és már ott megismerte Mánuel udvarában a keleti kultúrát, műveltséget. Ugyanakkor feleségei francia származásúak, és különösen második feleségével, Capet Margittal kötött házassága révén erősödnek Magyarországon a francia kapcsolatok. Jelentős építkezéseket végeztetett az esztergomi Várhegyen. Az itt feltűnő új építészeti jegyek több áttételen át a kisebb vidéki helységekbe is eljutottak.

Szalonna a honfoglalás után az Örsúr nemzetség birtoka. Nevének szláv eredete arra utal, hogy itt már igen korán számolhatunk településsel. A XI. század vége felé a magán nagybirtok egyre inkább elterjedt az országban. A XI—XII. században a nemzetségek nagybirtokos családi birtokközpontjukban alapítanak monostorokat. A kisebb anyagi erővel rendelkezők magánegyházakat építenek.⁵⁹ Az Örsúr nemzetség leszármazottjai birtokuk központjában Szalonnán felépítik a XII—XIII. század fordulója táján saját templomukat, melyet temetkező helyként használtak.⁶⁰ A településen más egyházi építményről nem tudunk, így nyilván a falu plébánia templomaként is funkcionált.

A tatárjárást követő időkben a Tekus család, a már kicsinynek bizonyuló templomot bővítette. A rotunda hajójának egyharmadát elbontották, és egy rosszul kitűzött, kőből épült hajót építettek hozzá nyugati irányban. A rotunda megmaradt része lett a szentély. Az építkezés tömegében jelentősen bővítette a templom befogadóképességét, de minőségben messze elmaradt a rotunda igényes épülete mögött. Egyedüli faragványos része a nyugati bejárat, de az is a kerek templom bejárata másodlagosan elhelyezve. A tympanonra később rávéselt faragványos díszítmény és a hajó egyszerű tölcseres kialakítású ablakai alapján, a bővítést nem tehetjük későbbre, mint a XIII. század második fele.

A középkori műemlékeink sorában nem egyedüli példa a rotunda ilyen módon történt átalakítása, és a bővítés gondolata. A közeli Karcsa példája mutatja, ahol a rotundát használják fel szentélyként, és a XII. század végén, XIII. század elején két ütemben bővítik háromhajós térrel a szűknek bizonyult templomot. Csehszlovákiában találunk példát erre, a Kostelec u Krizku-i, Szt. Márton (XI. sz.), Predni Kopenina-i, Mária Magdaléna (XII. sz.), Rapice-i, Szt. Miklós (1352 előtt) templom esetében.⁶¹ Ezeknél is a rotunda nyugati oldalát bontották le, és egyhajós térrel bővítették. A bővítéseknek más példáját láthatjuk a kishánai XI—XII. századra tehető kerek templomnál. A nyugati oldalán a XIII. században egy kőralakú épületrésszel bővítették.⁶² Rábaszent-

miklós esetében a kutatók rámutattak, hogy itt egy kerek templom állott a XI. században, és a XIII. században két oldalát, a szentéllyel azonos alaprajzú és magasságú patkóíves karéjjal nagyobbították.⁶³ A példák sorát hozhatnánk, hogy a barokk építkezések idején is felhasználják a kerek templomot szentélyként bővítések alkalmával (Ipolykeszi, Hidegség, Keresztúr).

A Szalonnai család utolsó kiemelkedő egyénisége István. Az ő nevéhez számos építkezés fűződik a szalonnai birtokon. Birtokközpontjában, Szalonnán az udvarházat kiépítette, és neki tulajdonítjuk templomunkon az utolsó nagy építkezést, melyet valószínűleg a fiai fejeztek be (1402-ben meghalt). A templomot belül színes falképekkel díszítették, melyek egy részét Szepesi András készítette 1426-ban.

A reformátusok idején, a XVII. században készült a templom színes famennyezete. Csak tartóoszlopának helye került elő a kutatás során. A puritánabb ízlésnek megfelelően nyilván ekkor meszelték le a templom falfestményeit is.

Az évek óta folyó kutatások folyamán bebizonyosodott, hogy a kerek templomok építése a XI. század végétől, a XIII. század második feléig a hosszahajós templomok mellett gyakorlattá vált a falusi építészetben. A XIII. század végén eltűnésük összefügg a kis befogadóképességükkel. Láthattuk, hogy a század közepén sok helyen már bővítéseket végeztek rajtuk. A templomunk helyreállított formájában tovább bővíti Árpád-kori építészetünk korai emlékeit, és gazdag homlokzat architektúrájával új adatokat nyújt a kerek templomokkal foglalkozó kutatók számára.⁶⁴

JEGYZETEK

1. *Myskowszky V.*, Néhány felsővidéki műemlék. MOB vizsgálati jegyzőkönyv 1901. március 15. Kassa. Véleménye szerint mind a 12 apostolt ábrázolták a kerek templomrészben. A templomhoz épült támfalakat a XVI. század elejére datálja. A szentélyt kívülről díszesebbnek gondolja, fallizénákkal és félköríves párkányokkal díszíthették.
2. *Gerecse P.*, Magyarország műemlékei. (Bp., 1905/2. 248.)
3. „Új nemzedék” 1922. augusztus 9. Utal arra, hogy a templom északi falán nagyobb festmény volt, mely a Szt. László legendájából vett jelenetet ábrázolta. A vakolat leverésekor a tatarozásnál lekerült az is. Megemlíti, hogy a bejárat felett egy díszes román faragvány volt látható. Sajnos ez ma nincs meg.
4. „Magyarság” 1922. augusztus 9. A Margit legenda felett, az ablak mellett egy koronás fő is előkerült, ezt a XV. századra helyezi. Ez a miskolci Múzeumba került be.
5. *Szabó F.*, Borsod megye Árpád-kori templomai. (Miskolc, 1936) 28—45.
6. *K. H. Gyürky.*, Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta. Arch. XV (Bp., 1963) 360, 366.
7. *Gevers-Molnár V.*, A középkori Magyarország rotundái. (Bp., 1972) 34.
8. *Genthon I.*, Magyarország művészeti emlékei. (Bp., 1961) 259—60.
9. *Kozák K.*, Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. Arrabona 5 (1933) 171—191.
10. *Dénes Gy.*, Szalonna, feudális szálláshely és kerek temploma. HOM Évk. XII (1973) 65—68.
11. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Bp., 1958) 118.
12. *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Bp., 1963). 803—804. A nemzetségre vonatkozó fontos adatokat közli. Szalonnára vonatkozó okleveles anyagot egybegyűjtötte.
13. *Kozák K.*, Adatok Kács történetéhez. HOM Évk., (1968) VII. 231—266.
14. *Györffy Gy.*, i. m. 741. 29. jegyzet.

15. *Borovszky B.*, Borsod vármegye története. (Bp., 1909) 9. A szerző a „Zelenna”-t az ószláv „zenenü”-re vezeti vissza, mely zöldet jelent. Úgy véli, hogy zöldre festett templomáról, vagy más épülete alapján kapta nevét. Említ még két települést, melynek neve szláv eredetű Rakacza és Varbó. De szláv eredet a Bódva folyó neve és a mellette levő település Boldva falu. (*Győrffy Gy.*, A honfoglaló magyarok települési rendjéről. AÉ. (1970) 2. 228. E tanulmányában a szerző foglalkozik az Őrsur nemzetség eredetével. Feltételezi, hogy az egyik kabar törzset Őrsnek neveztek. *Kiss L.*, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978. 594.) A szerző azt írja a falu nevééről, hogy szláv eredetű, de a részletek bizonytalanok.
16. *Győrffy Gy.*, A honfoglaló magyarok... 15. jegyzet. 228. Anonymus erről a területről származik, a szláv nyelv ismerője, bizonyosan hallott az itt élő szlávágról. *Knieza J.*, Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv. II. 409. A szerző feltételezi, hogy a Bodva völgyben a XI. században is élt szlávok.; *Győrffy Gy.*, Az Árpád-kori... 804.
17. *Borovszky i. m.* 61—62.
18. *Győrffy Gy.*, Az Árpád-kori... 12. jegyzet, 750, 804.
- 18/A. *Fejér Gy.*, Codex diplomatikus Hungariae. IV/3. 126—128.; Anjou-kori okmánytár VII. 621.
19. *Dénes i. m.* 74.; *Mályusz E.*, Zsigmond-kori okmánytár I. 677—79.
20. *Borovszky i. m.* 62.
21. *Csánki D.*, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. (Bp., 1890) I. 343.
22. *Borovszky i. m.* 93. *Mályusz E.*, Zsigmond-kori Oklevéltár II/1 198.
23. Verancsics Antal összes munkái. VIII. (Pest. 1868) 374—75.
24. *Kandra K.*, Adatok az egri egyházmegye történelméhez. (Eger, 1885) I. füzet 153—54.
25. *Borovszky i. m.* 100—102., 268., 390—91.
26. OMF Tervtár 6794—6797.
27. *Dénes i. m.* 2,5, 10—11. képek.
28. hajó átmérő: 620 cm, belső hosszúsága: 790 cm, a szentély sugara 160 cm, falvastagság 100 cm
29. a hajó belmérete: 10,2×9,3×10,05×10,1 m. falszélesség: 120 cm
30. *Tóth M.*, Árpád-kori falfestészet. Műv. Tört. Füzetek 9. (Bp., 1974). A szerző az apszis román-kori palmettái, a feliratok betűtípusa, valamint a dejteji falképek alapján helyezi erre az időre a szalonnai Margit legendát ábrázoló falképet. Véleménye szerint a XIII. század második felében a régi körtemplomot kétszer is átalakították, és ezek valamelyikéhez tartozott a falfestmény. A körtemplom először csak új bejáratot kapott, majd új hajóval bővült. A kutatásaink során bizonyosodott, hogy a XIII. század második felében egy átalakítás történt a rotundán, mikor nyugati falát elbontották és hajóval bővítették a templomot. Ekkor már a falképsorozat nyugati falra eső szakaszát a bontás során megszüntették, ahogyan a bontott téglanyagot beépítették úgy a kiemelt román portált is másodlagosan felhasználták.
31. *Szabó, i. m.* 45.
32. A négyszögletes középkori pillér a középkori mennyezetet tartotta, az oszlop pedig a XVII. századit.
33. *Dénes i. m.* 82. 11. kép.
34. *Dénes i. m.* 82.
35. Távollétemben Kozák Károly régész irányításával, Feld István végezte el a kutatómunkát. Köszönöm munkájukat, és a publikálásra átadott anyagot.
36. *K. H. Gyürky, i. m.* 368.
Csemegi J., Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. IV. k. 1960. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények.
37. *Elekes L.—Léderer E.—Székely Gy.*, Magyarország története. I/1. (Bp., 1957) 10—11.
38. *K. H. Gyürky, i. m.* 366—68., *G. Molnár i. m.* 26.
39. Lengyelországban Poznan közelében, Ostrow Lednicki-n, a Polán törzs szálláshelyén X. századi kerek templom került elő, a hozzácsatlakozó palotaépülettel együtt. [*Jerzy Lomnicki*: Ostrow Lenicki. (Poznan)] Csehszlovákiában évek óta nagyszabású feltárási munkák folynak Míkulčicén, a Nagy Morva birodalom fejedelmi székhelyén. Itt a feltárt tíz egyházi épület közül három kerek templom, mindhárom más-más alaprajzzal. A IX. század első feléből származnak. [*Josef Poulik*, Míkulčice. (Praha, 1974) 66. 39. kép.]
40. *K. H. Gyürky, i. m.* 370.
41. *Molnár V.*, A sárospataki rotundáról. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1966—67. 153—57.
42. *E. Nagy*, Rapport préliminaire des fouilles D'Esztergom. Acta Arch. 23 (1971) 181—198.
43. *Timko I.*, Keleti kereszténység, keleti egyházak. (Bp., 1971) 395.
44. *Tóth i. m.* 80. 664—68. jegyzetek.

45. *Gevers-Molnár V.*, A középkori Magyarország... i. m. 46—51.
46. *Tóth*, i. m. 85—86. 622. jegyzet.
47. *Dercsényi D.*, Magyarország művészettörténete. (Bp., 1970) 80—81.
48. *K. H. Gyürky*, i. m. XIV. tábla. A szerző csoportba gyűjtötte össze a csehszlovákiai XII. századi rotundákat, Prága, Szt. Longina, Prága, Szt. Lőrincz, Rip, Szt. György, Predni Kopanina, Mária Magdaléna, Hradesin, Szt. György, Liboun, Szt. Vaclav, Holubice, Mária tiszteletére szentelt kerek templomok közé jól beilleszkedik alaprajzával Szalonna. Hajó átmérőjük 5—8 m közötti, patkóíves szentélyű közöttük a prágai, Szt. Longina és a holubice-i Mária templom. Ezek méretre is kisebbek, mint a többi.
49. *Parádi N.*, A Letenye-Szentkeresztombi kerek templom feltárása. Thury György Múzeum Évk. (Nagykanizsa, 1972) 239—264. A templom kőalapozásra épült téglából, sajnos csak csekély maradványai maradtak fent.
50. *Dercsényi*, i. m. 80., *Gevers-Molnár V.*, A középkori Magyarország... i. m. 46—51., *Csemegi J.*, i. m. 327.
51. Schönerné, Pusztai Ilona tervező hívta fel erre figyelmemet.
52. *Gurlitt, C.*, Alte Bauten in Bulgarien. Berlin, 1914.
53. *M. P. Capenko*, Architektura Bulgária. Moszkva, 1953, 160—161.; *Zádor M.*, Bulgária építészete. Bp., 1979. Említenék egy erdélyi példát, a felsőszombatfalvi görögkeleti kolostori templom tamburjának ablakait, melyek szintén nagyon hasonlóak a szalonnaiakhoz. Normann „fűrészfogas” díszítés is megtalálható a templomon; *Gerevich T.*, Magyarország román kori emlékei. Bp., 1938. 43., 96. tábla.
54. *Baum, J.*, Romanische Baukunst in Frankreich. Stuttgart, 1928. 282., 286., 288., 1., 36., 38., 138., 157., 197., 204. tábla 3. kép, 205. tábla 1. kép.
55. *Gerevich* i. m. XVII. CVIII. tábla. A szerző a kápolna értékelése során rámutat annak francia, dél-francia kapcsolataira. Utal a díszítmény francia eredetére.
56. *Erdei F.—Kovács B.*, A váraszói román kori templom feltárása és helyreállítása. Egri Múzeum Évkönyve II. (1954) 181—200. 15., 23., 31. kép. Heves megye műemlékei III. Bp., 1958. 665—67. 924—26. kép. A váraszói analógiára dr. Valter Ilona hívta fel figyelmemet.
57. A noszvaji templom lebontása. Műgyűjtő II. 1928. 155. Heves megye... i. m. 468—69. OMF. Fotótár 63 020., 63 021. számú negatív.
58. Heves megye műemlékei I. Bp., 1969. 74., 44. kép; *Csemegi J.*, Az egri várszékesegyház jelentősége a XII. században. Arch. Ért. (1935) 221—22.
59. *Mályusz E.*, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. (Bp., 1971) 25.
60. Gádor Judit régész szóbeli közlése alapján egy rotundát tárt fel 1972-ben Sály község határában. Sály az Őrsúr nemzetség birtoka volt, a feltárt rotunda plébánia templom volt megállapítása szerint.
61. *K. H. Gyürky*, i. m. XIV. tábla.
62. *Pamer N.*, A kispánai vár feltárása. Műeml. Évk. (1970) 299—300. A rotunda alaprajzilag közel áll templomunkhoz. A Kompolti család itt építette fel udvarházát, majd templomát, melyet a család és a közeli település lakói is temetkező helyként használtak, a sírleletek alapján a XII. század közepétől.
63. *Parádi N.*, i. m. 257.
64. A rajzokat készítette Simonné, Spiesz Gabriella, a fényképfelvételeket fotózta Mihalik Tamás, Király György, Feld István, és a szerző.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SZALONNA CALVINIST CHURCH

Village Szalonna (c. Borsod) lies on the Bódva, at the southern extension of the Szárhegy, north of Szendrő. In technical literature it is known of its church, standing on a small hill in the centre of the village. Its most important part is the shrine, once a round church. The romanesque and gothic wall paintings, uncovered at the beginning of our century add to the significance of the church.

Szalonna used to be the quarters of the Örsúr kin at the time of the Magyar Conquest. The village is first mentioned in documents in the 13th c. The name comes from ancient Slavic language.

The document from 1249 tells that the members of the Örsúr kin sell Zsíros and Martonyi of the Szalonna estate to Tecus, bailiff in Sáros, and to his brothers. The Tecus family owned the Szalonna land even in the 14th c.

The first data about the church have been preserved in the Papal tithe-list, where it is mentioned as a small church consecrated to St Margaret.

Loránd Szalonnai and his younger brother, István made a contract with their nephew from Torna on the family estate before the chapter of Jászó in 1340. According to the contract the Torna branch has got the fortification of Torna with 17 villages, while the Szalonna branch owned Szalonna and 14 other villages.

The most noteworthy member of the family at the end of the 14th c. was István Szalonnai, who, according to a document from 1399, ruled over 18 villages. The document mentions the masonry house of the family with a fencing wall, the church and a water mill in the village. After István Szalonnai's death (1402) the significance of the family decreased, the estates disintegrated.

In 1554 the Turks arrived to the Sajó and Bódva valley. Antal Veranics, Bishop of Eger wrote in his letter in 1562, that Zangzacchus, bey of Fülek had burnt Szalonna. In 1582 the settlement paid 50 forints poll-tax to the Turks.

The village is mentioned several times in the 16517th centuries as an accessory to the Szendrő fortification.

The protestant ecclesy, according to historical data, was formed in Szalonna in 1589. The tax of the pries reached 25 forints.

The historical significance of the village grew gradually smaller and smaller, its estates belonged to middle and small landowners, while the church remained in the hands of the calvinist ministry.

The church was first depicted at the beginning of our century by Viktor Miskovszky and Gergely Pörge.

The authentic research of the church began in 1972 with the investigation of the outer walls. The execution of the reconstructive works began in 1973 followed a year later by archaeological excavations.

The round church, built of bricks diverges from the orientation of the nave of stones. The round church stands on stone basement, the brick walls

were made of $30 \times 14.5 \times 5$ cms large bricks. For some of the architectural elements (frieze, first row of the footing, entrance) ashlar was used.

In front of the shrine of the round church the 12–13th c. pavement, trimmed with $28 \times 14 \times 5$ cms large bricks was found 35 cms deep, under a layer of brick rubble and mortar. The vaulted arch built during the enlargement was made of bricks preserving mortar remains. The level of the round church was lifted during the extensions in the second half of the 13th c. with the rubble of the ruined western wall. The coloured pieces of plaster collected from the rubble fit into the wall paintings on the eastern wall of the nave of the round church, showing the Margaret legend. In some cases even the pieces of the frame could be identified. It shows that the painting ran over on the ruined western wall as well.

At the beginning of the excavations a hole could be noticed at the meeting point of the shrine and the nave of the round church. Later the hole proved to have been a priestly sit in a niche. After the clearing off the filling of the round church, the basement of the building came to light.

The western wall of the round church was found 800 cms far from the eastern wall of the shrine. The southern end of the wall remained somewhat higher. The stone basement was followed by a well elaborated ashler row, then by the brick footing. It is best demonstrated in the eastern wall of the nave. The outer ground floor of the round church has been found in the south-eastern corner of the later enlargement of the nave.

A square-formed stone pillar (110×110 cm) was found in the axis of the nave 444 cms from the western entrance of the church. Later a round pillar was attached to its eastern side. The square formed pillar comes from the Middle Ages, while the rounded one seems to have been the base of a wooden pillar supporting the wooden ceiling of the 17th c. Similar phenomenon can be noticed in the Rudabánya Calvinist Church also together with a wooden ceiling from the 17th c.

The nave from the 13th c. had 160 cm high basement, the ground floor was found 30 cms deep.

The western entrance, originally the entrance of the round church, is on a secondary place now. During the baroque building period inner alterations were made.

During the 15th c. a square formed ossary was added to the southern side of the round church. Its western wall could not be found. No trace of entrance could be detected on the badly preserved walls. The ventry of the 15th c. can be reconstructed from the walls standing on the northern side of the shrine. Its entrance was found bricked in the wall of the nave of the round church. According to the documents the ventry was pulled down in 1808. The stones may have been used for the building of the baroque fencing wall.

The furniture of the church comes from the 18–19th cc. The belfry standing in the yard is from 1786.

Summing up we can tell, that the descendants of the Örsúr kin built their church in Szalonna, in the centre of their Szalonna estate, and used it also as a burial place, as it can be deduced from the skeletal finds, at the turn of

the 12th, 13th century. No other sacral building is known in the settlement, thus it must have functioned also as a Parish church.

The ground plan of the church with the semicircle formed nave and the shrine is a representative of the round church form spread in Central Europe. The outer architectural elaboration is characterised by wall piers proportioning the plane of the wall, the semicircle and dentally engraved elements of the architrave are closed with a stone frieze. The windows are of stepped orders of arches. The original entrance is not known, though its frame stones can be found in the western entrance. Beside the well elaborated outer façade, inner decoration was important, too, as it is shown by the remains of the wall painting depicting the legend of Margaret of Antiochy, the titular saint of the church.

After the Tartar invasion the church proved to be too small. One third of the nave of the round church was demolished, and the church was enlarged with an ill orientated stone nave towards west. Its quality is far behind that of the round church. The funnel shaped romanesque windows and the western entrance witness about an enlargement no later than in the second half of the 13th c.

Under the rule of István Szalonnai and his sons, i.e. at the end of the 14th and during the 15th century, the church was enriched with gothic elements. The church was decorated with coloured wall paintings, some of them made by András Szepesi in 1426.

The coloured wooden ceiling, that survived till the beginning of our century, was made during the calvinist era in the 17th c. Probably this was the time, when the wall paintings were whitewashed.

The research of several years proved that during the 11–13th centuries the round church was an accepted form of village architecture beside the ones with long naves. The reconstructed church in Szalonna adds to the early examples of architecture of the Árpád-era, and also provides further data to scientists dealing with round churches.

Éva M. Kozák

A SZALONNAI REFORMÁTUS TEMPLOM HELYREÁLLÍTÁSA

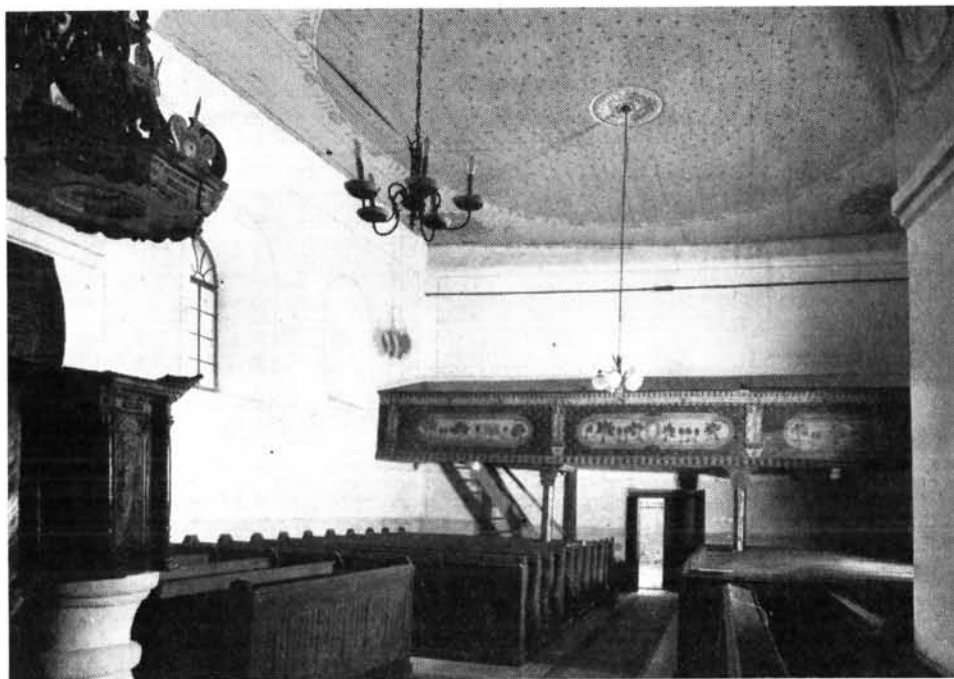
SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA

A szalonnai református templom felújítási munkáit az Országos Műemléki Felügyelőség 1972-ben kezdte el. A helyreállítást az épület nagyon rossz műszaki állapota tette szükségessé, de időszerű volt már az 1922-es tatarozás során elrontott épülettömeg kijavítása és az elrejtett műemléki értékek felszínre hozása is.

A munkák kezdetén csak az alaprajzi elrendezésből tudtuk megállapítani, hogy a jelenlegi forma egy korábbi körtemplom bővítéséből származik. A körtemplom szentélye teljes egészében állt, keleti ablakát feltehetően a századforduló körül kisebb mértékben átalakították. A XVIII. században festett fa karzatot építettek be a szentélybe. A körtemplom megmaradt D-i homlokzatán egy erősen átalakított, félköríves záródású román ablak és egy nagyméretű csúcsíves kőkeretes ablak volt látható. A csúcsíves ablak kőkeretét és a mérművet a századforduló környékén szétvésték és az ablaknyílásba neogótikus ablakszerkezetet építettek be. A körtemplomból kialakított szentély D-i falán és a szentélyt a majdnem négyzet alaprajzú, kissé torzított hajótól elválasztó félköríves diadalív felületén erősen átfestett középkori falképek voltak láthatók. A diadalív szentély felőli részén mindkét oldalon megmaradt az elbontott gótikus boltozat válla. A diadalív D-i pillére mellett szép faragott barokk szószék állt 1801-es évszámmal.

A szentélyt és a hajót csupán festett, XX. századi deszkafödém takarta. Az alacsony födém az aránytalanul széles hajó terét rendkívül nyomottá tette. A templomhajó K-i falán, a diadalív D-i oldalán egy félköríves ablak, É-i oldalán egy befalazott ablak nyoma látszott. A D-i oldalon középen nagyméretű neogótikus, csúcsíves ablak, két oldalán egy-egy félköríves ablak helyezkedett el. A hajó Ny-i végén tájképes festett mellvédű barokk karzat állt 1777-es évszámmal. A Ny-i ajtókeretet vastag meszelés takarta el, de így is látható volt, hogy az másodlagosan van összerakva egy korábbi ajtónyílás keretköveiből.

A templomot alacsony hajásszögű, rossz szerkezetű, csúnya bádogtető fedte. A hajó két oldalán elpusztult középkori oromfal helyén téglából macskajárdás új oromfalat építettek fel. A körtemplom párkánymagassága azonos volt a későbbi hajóval, az egykori szentélyt és a megmaradt hajórészt közös, a toldalékhoz hasonlóan alacsony hajlásszögű bádogtető fedte (2. kép). A templomtól É-ra állt a megrokkant barokk fa harangláb, oda nem illő eternit pala tetővel lefedve. A templomot és haranglábát rossz állagú terméskő

1. kép. Templombelső Ny-i nézete helyreállítás előtt

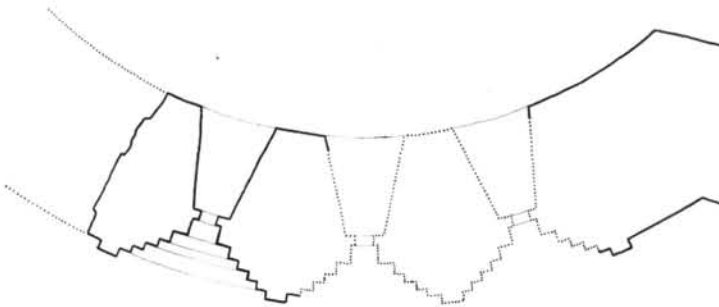
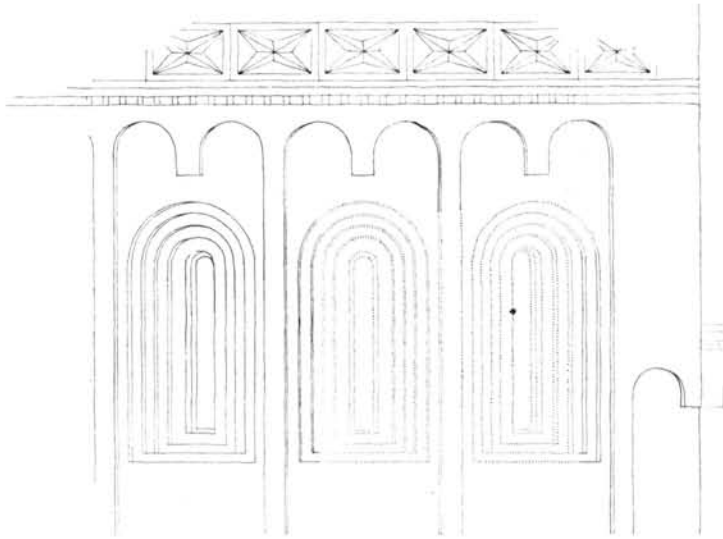
2. kép. Déli homlokzat a helyreállítás előtt

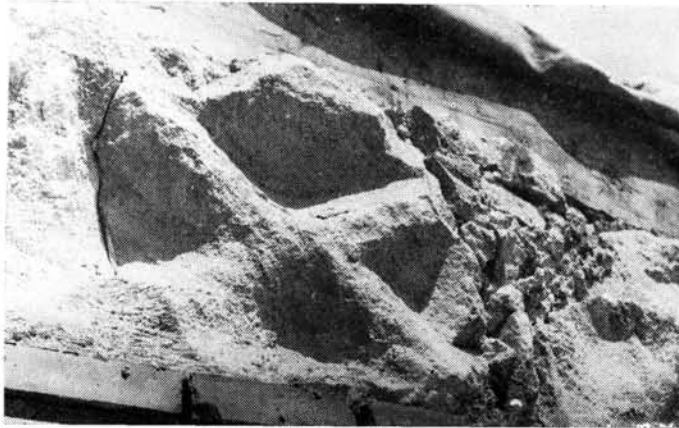
3. kép. Körtemplom homlokzatának részlete kutatás után

kerítőfal vette körül, három, formailag egymástól különböző, korban azonos, XX. századi kapuval.

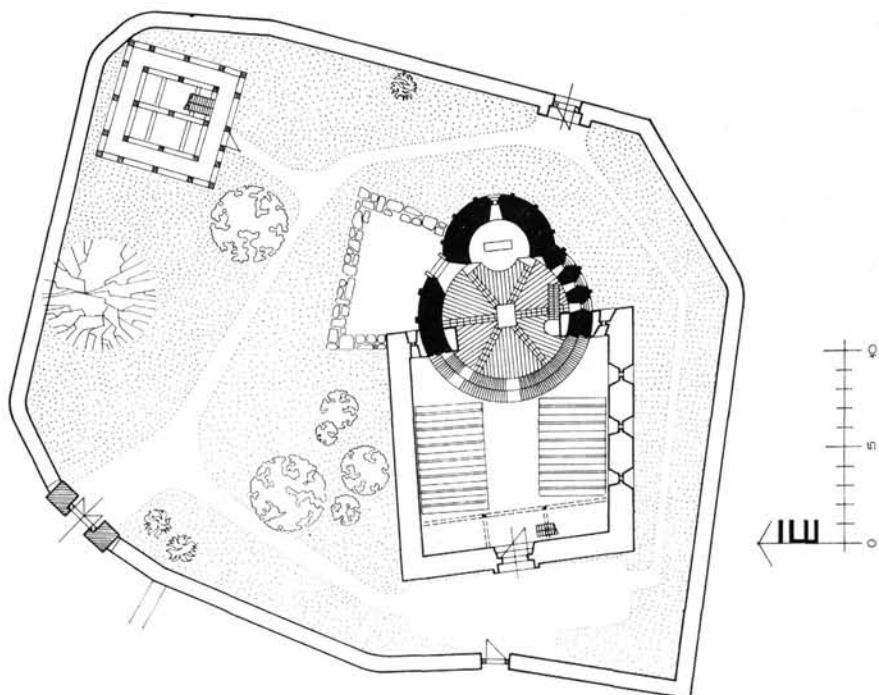
A helyreállítás tervezési munkáit 1972 nyarán kezdtük el. Első lépésként elkészítettük az együttes részletes műszaki felmérését. Ezzel egyidőben az épület külső homlokzatainak falkutatás készült. Ez a kutatás kizárólag a homlokzatok építési periódusainak meghatározására szorítkozott. Elsősorban a téglából készült körtemplom homlokzati architektúrájának maradványait vizsgáltuk meg. A D-i oldalon az eltávolított vastag vakolatréteg alól majdnem ép állapotban került elő a körtemplom hajójának ív és fogsoros téglapárkánya, mintegy 60 cm-rel alacsonyabban a mai tető indításánál. Minden második ívsorból 15 cm széles lizéna fut végig a homlokzaton a lábazat szintjéig. Az átalakított félköríves ablak kávéjának kibontása után teljes épségben előkerült a körtemplom lépcsőzetes bélletű, két lizéna közé beépített, egyetlen épen ma-

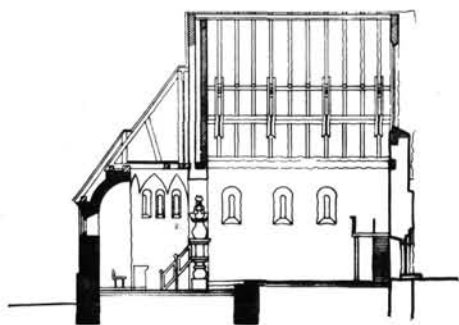
4. kép. A körtemplom homlokzati architektúrájának rekonstrukciója

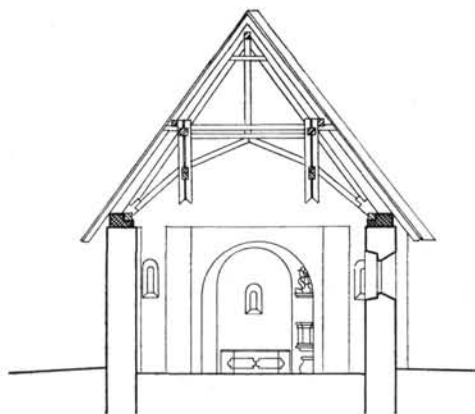
5. kép. A faragottkő fríz részlete

6. kép. Tervezett alaprajz

7. kép. Tervezett hosszmetset

8. kép. Tervezett keresztmetset

radt ablaka (3. kép). A homlokzat másik két ablakát és a köztük futó lizénaszakaszt a nagy gótikus ablak építéskor elbontották. Az előkerült kávaradványokból azonban egyértelműen rekonstruálható volt a körtemplom homlokzati rendszere (4. kép). A fogsoros téglapárkány felett két téglasorral egy kiálló, gömbölyűre faragott téglasor futott, majd előkerült a nagyon szépen faragott kőfríz „in situ” megmaradt szakasza (5. kép). A kőfríz további darabjait a későbbi felfalazásból bontottuk ki.

A kis szentély külső homlokzatát már a középkorban nagyobb mértékben átalakították. A román téglafalra később ráépített, mintegy 2,0 m magas terméskő felfalazás készítésekor elbontották a szentély párkányát és lefaragták a körhajóval azonos rendszerű ívsoros, lizénás homlokzati architektúráját. A lefaragott felületek gondos letisztítása után azonban a homlokzati rendszer egyértelműen láthatóvá vált a szentély falfelületén. Megvizsgáltuk a körtemplom É-i oldalán terméskőből falazott támpillér és támfal rendszerét. Amint az a későbbi régészeti kutatásból kiderült, az előbbi a gótikus szentélyboltozat tartozéka, utóbbi az elbontott sekrestye maradéka volt. Első kutatásunk alkalmával csak azt tudtuk megállapítani, hogy ezek a falak függetlenek a körtemplomtól, ahhoz úgy épültek hozzá egy későbbi periódusban. Alatta teljesen épen megmaradt a déli oldalról már ismert gazdag téglachitektúra.

A körtemplom homlokzatainak végzett részleges falkutatás nem tette lehetővé annak datálását, de bizonyos következtetések levonására már így is módunk nyílt. Végül M. Kozák Éva későbbi kutatása megerősítette azt a véleményünket, hogy a templom a XII. század végén épült.

A mai templomhajó K-i ablakát kibontottuk és megállapítottuk, hogy egyidőben és azonos formában épült a déli hajóablakokkal, stílusjegyeiből ítélve a XIII. század második felében. A D-i homlokzaton megtaláltuk az átalakított középső ablak bal oldali kávját a felső ív indításával együtt. Megállapítottuk, hogy a homlokzat elé épített két támpillér a hajóval nem egyidős, mindkettő erősen elvált a hajófaltól, támasz szerepét egyáltalán nem töltve be. A hajó falainak sarkán megtaláltuk az eredeti kváderezést, ennek magasságából meghatározható volt a templomhajó eredeti párkánymagassága. A homlokzatok kutatása során már világosan látható volt, hogy a XIII. században készült bővítmény színvonala messze elmaradt a korábbi körtemplom nivelójától. A későbbi kutatások ezt a megfigyelést alátámasztották. Miután az építkezés stílusjegyeiből megítélhető kora nagyjából egyezik a Tekus család birtoklásának idejével, nehezen érthető, hogy a jelentős királyi tisztségviselő, jómódú család miként elégedhetett meg birtokközpontjában a készülő templomátalakítás építészeti nivelójával. Felvetődött tehát, hogy nem az ő, hanem későbbi, Szalonánán meglepedett örököseik nevéhez fűződik az építkezés, ez esetben azonban számolnunk kell a bővítmény XIV. sz. eleji keletkezésével. E feltevésből kiindulva vizsgáltuk meg a másodlagosan elhelyezett Ny-i bejáratot. A másodlagosság a profilok csatlakozásának hiányai miatt már korábban kitűnt. A mai kapu készítője egy minden bizonnyal gazdagabb nyílászerezés kevés számú darabját használta fel. A timpanonkő fordítva került beépítésre, hiszen külső oldalán egy belső ajtólap csatlakozásának hornya látszik, a felületére faragott dombormű tehát a másodlagos beépítés, egyben a templom-

bővítés korában készült. A csigás, palmettás motívumok datálják a szalonnai templom második építési idejét a XIII. sz. második felére.

A templomszentély vakolatának leverésekor találtuk meg a következő, jelentősebb átépítés nyomait, amely Szalonnai István idejében a XIV. század végén készült, és áthúzódott a XV. század elejére. Az építkezés kizárólag a szentély átalakítására szorítkozott. Feltételezzük, hogy a templomhajó átépítésére a kegyúr halála miatt nem került sor, hiszen egyébként a szegényes XIII. századi bővítés nem felelhetett meg az olasz ízlésen nevelkedett Szalonnai István igényeinek. A szentélyben ekkor készült a körtemplom falainak külső felmagasítása, és a belső gótikus boltozat. A déli oldalon nagyméretű mérműves ablakot nyitottak, az északi oldalon a templomhoz sekrestyét építettek, amelyhez a szentélyből törtek új ajtónyílást. Az átépítési munkák befejező része a templombelső teljes újrafestése volt.

A török háborúk idején romossá vált templomot az új tulajdonos, a református egyházközség építtette újjá. A nyugati karzat restaurálása során a bélésdeszkákból előkerültek a templom XVII. századi famennyezetének darabjai. A templomot egy, a szomszédos rakacaszendi templom megmaradt szép famennyezetével szinte azonos díszítésű festett deszkaburkolat fedte. A nagy feszítáv miatt feltételezhető, hogy középtáiban a deszkafödém mestergerenda fogta alá, amely tartóoszlopra támaszkodott, amint azt a rudabányai templomnál láthatjuk. E tartóoszlop alapozása lehetett az a kerek köppillér, amelyet a régészeti feltárás során M. Kozák Éva egy XIII. század végi pillér-alapra félig ráépítve megtalált. A XVII. századi födém pontos datálására a kevés maradványból nincs módunk. A szomszédos rakacaszendi mennyezet 1657-ben készült.¹ Az azonosság alapján szinte bizonyos, hogy ez idő tájt épült a szalonnai födém is, sőt a födémek készítője is azonos személy lehetett.

Az első deszkafödém a XVIII. század második felében elbontották. A nyugati karzat évszáma szerint 1777-ben a templom új, téglalap alakú kazettákkal osztott, festett fafödémot kapott, a templomtér keleti és nyugati végébe pedig a fafödémrel azonosan kifestett két fakarzatot építettek be. Ez a födém Pörge Gergely² 1906-ban készített rajzainak tanúsága szerint az 1922-es tatarozásig fennállt. A helyreállításunk során az elbontott bádofedés alatti deszkaborításban megtaláltuk a mennyezet újból felhasznált kevés számú darabját.

A szalonnai református templom helyreállítási tervei a fent leírt külső falkutatás és M. Kozák Éva 1974-ben végzett feltárásai, valamint történeti kutatásai eredményének ismeretében készültek (6. kép). A tervezés alapvető szempontja a műszaki hibák felszámolása mellett a középkori templom műemléki rekonstrukciója volt. Az egyes építési periódusok maradványainak megtartásával az elpusztult részek szemléletes érzékeltetésére, az egész épület mai funkciójának megfelelő modern felújításra törekedtünk.

A XII. századi körtemplomnak mintegy kétharmad része maradt ránk. Elsődleges gondunk e legértékesebb épületrész rekonstruálása volt. Ezért a körtemplom padlóját a feltárásnál előkerült eredeti szintre süllyesztettük vissza, új téglaburkolatába beleépítve az eredeti téglaburkolat maradványait. A szintkülönbség áthidalására az elbontott egykori nyugati fal szélességében és vona-

9. kép. A körtemplom DK-i nézete helyreállítás után

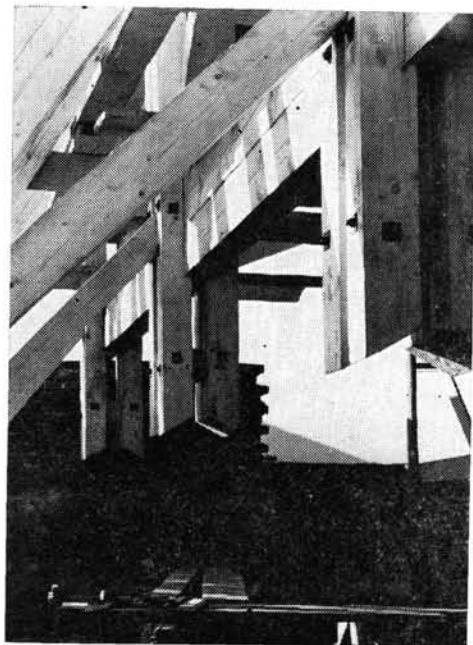

10. kép. A körtemplom belső nézete helyreállítás után

11. kép. Az új tető építés közben

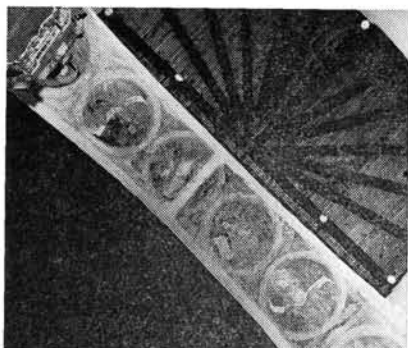

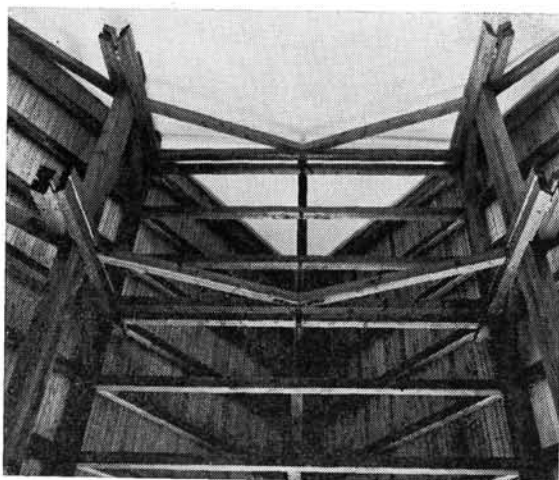
12. kép. Az új fedélszék részlete

13. kép. A templombelső Ny-i nézete helyreállítás után

14. kép. A körtemplom új mennyezete

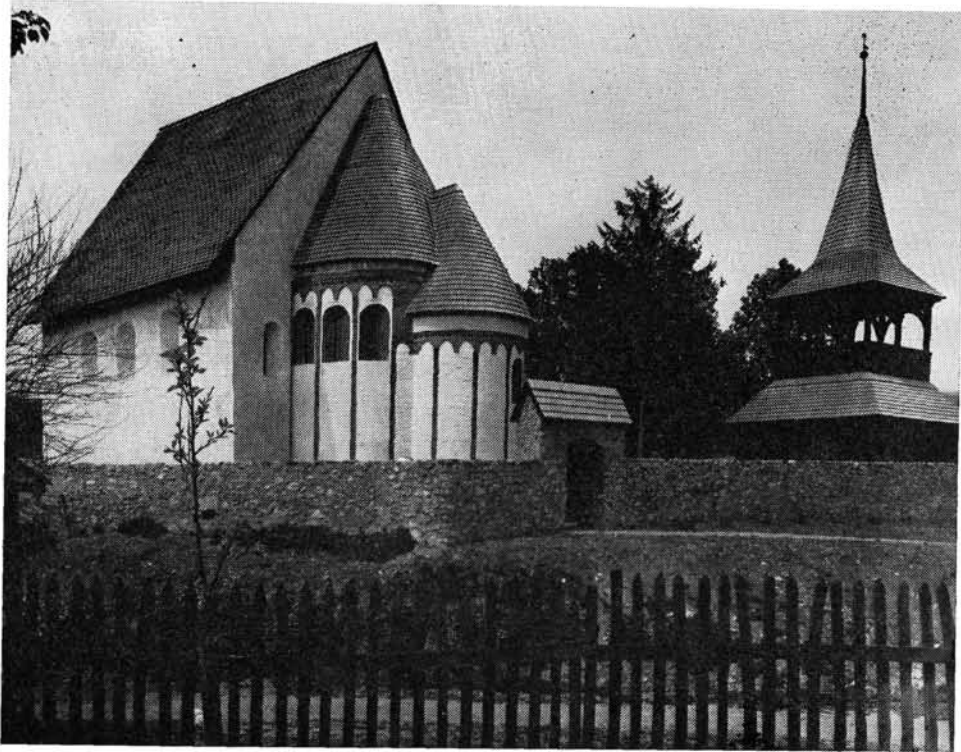
15. kép. A templomhajó új fedélszéke

lában lépcsőfokokat építettünk be (7. kép). A körtemplom középpontjában helyeztük el a református paplak udvarán megtalált középkori oltárlap felhasználásával kialakított új úrasztalát. A belső térarányok érzékeltetése érdekében és a festett falfelületek szabaddá tétele miatt a kis szentélyből kibontottuk az oda beépített XVIII. századi karzatot, azt a padlóburkolatra állítva a papi ülőhelyek előlapjaként alkalmaztuk (8. kép).

A XII. századi rekonstrukció legjelentősebb része a gótikus átépítésnél elrontott ablakrendszer visszaállítása volt. Műemlékhelyreállításainknál általában nem szokásos középkori átépítések nyomainak eltüntetése. Itt azonban a nagy gótikus ablaknak csak töredékes, átfaragott keretkő darabjai maradtak meg, a külső falfalazást indokló gótikus boltozat pedig már a török időben elpusztult. A kibontott ablaktöredékekért cserébe hazánkban ritkaság számba menő történeti értéket sikerült bemutatni. A visszaállított román ablakok lehetővé tették az egész rotunda homlokzati architektúrájának kiegészítését. Mód nyílt a hajón a szép faragottkő fríz felújítására és a körtemplom eredeti tömegének bemutatására. A homlokzat lefaragott részét töredékesen hagyva, az eredetileg architektúra részleteket naturtéglaszínben, a falsíkokat fehérre meszelve alakítottuk ki (9. kép). Belsőben megtartottuk a gótikus boltozat vállköveit és finom vakolattextúra megkülönböztetéssel bemutattuk a felmenő falon az elpusztult boltmezők lenyomatát. A gótikus sekrestyeajtó káváját fülkeként megtartottuk, szemléltetve annak korabarokk átépítését is (10. kép). Az új kiegészítések anyagban és megdolgozásban eltérnek az eredeti részekről, színben és hatásban azzal egységet képeznek.

A XIII. század végi templomhajó helyreállításánál a kiemelkedően legnagyobb tervezői problémát a műszakilag és műemlékileg egyaránt legrosszabb tető és födém átépítésének kérdése jelentette. Új tetőt és oromfalat terveztünk, melynek hajlásszöge előnyösebb a templom tömege szempontjából (11. kép). A hajó fölé kettős deszkaburkolattal nyitott fedélszéket építettünk (12. kép). Így a széles, nyomott hajótér felfelé kitágul, levegőssé és arányossá téve az építmény belsejét (13. kép). A sík födémrel fedett rotunda maradvány ezáltal még önállóbb egységgé válik, miközben a festett, félköríves diadalív jó átmenetet képez a belső tér két elkülönülő világa között. Szinte dísz tárgyként áll az 1801-ben készült faragott barokk szószék a diadalív tövében (14. kép). Tervezés közben arra törekedtünk, hogy az új részek formailag jól illeszkedjenek a középkori maradványokhoz, azoktól megkülönböztethetők legyenek, megjelenésükben azokhoz alkalmazkodjanak és elősegítsék az eredeti részletek és formák értelmezését (15. kép). E törekvések szellemében készült az új nyugati oromfal középkorra utaló függőleges tagolása. A falpillérek között nagyméretű ablakokat helyeztünk el, ezeken át jut a református liturgia értelmében olyan fontos világosság a templom belsejébe.

A hajóban restauráltuk a festett barokk karzatot. Azokat a középkori faragott köveket, amelyek eredeti helyükre már nem építhetők vissza, a hajó belsejében, a diadalív két oldalán helyeztük el. A templom elektromos világítását a fontosabb építészeti részletek kiemelésének figyelembe vételével készítettük.

16. kép. A helyreállított templomegyüttes DK-i nézete

Helyreállítási munkánk része volt a harangláb, amelynek ajtókeretén az építés 1786-os (16. kép) évszáma látható, a közvetlen ezután épült kerítőfal és templomkert helyreállítása. A harangtorony hibás faszerkezeti részeinek cseréje után a templomhoz hasonlóan új, hornyolt faszindely fedést kapott. A kerítőfal romos falkoronáit újralfalaztuk, felületeit kihézagoltuk. A kerítőfalból romtalanítás közben előkerült kapukeret töredékeket összeállítottuk és kiegészítettük. A töredékből egy gótikus kerítéskaput sikerült rekonstruálni. A középkori kapukeretet új téglapillérbe falazva alakítottuk ki a templomkert mai főbejáratát. A templomkertben romfalként bemutattuk az elbontott gótikus sekrestyét.

Az építészeti helyreállításnál a következő munkatársak működtek közre: M. Kozák Éva, Kozák Károly, Feld István régészek, Vándor András statikus, Földesi Csongor belső berendező, Markl Károly farestaurátor. A munkák kivitelezését az OMF Nyíregyházi Építésvezetősége készítette Koroly József építésvezető és Ruscsák József brigádvezető irányításával. Az asztalos munkákat az OMF Központi Műhelye készítette, Muka István vezetésével.

A helyreállított középkori templom a Miskolc—Jósvafő útvonalon, Szalonna falu közepén áll, kissé kiemelkedő dombon. A dombot déli oldalon patak határolja. A templomegyüttes szépen illeszkedik a község és a táj hangulatába, előnyösen példázva történeti emlékeink máig megmaradt művészeti értékeit.

JEGYZETEK

1. A rakacszendi templom kutatási munkáit Pálóczi Horváth András, a helyreállítás terveit H. Vladár Ágnes készítette.
2. Pörge Gergely rajzait Dénes György publikálta a Herman Ottó Múzeum Évkönyvének XII. (Miskolc 1973) kötetében.

RECONSTRUCTIOS OF THE CALVINIST CHURCH IN SZALONNA

The refurbishing of the Szalonna Calvinist Church began in 1972 by the Intendance National of Historical Monuments.

The present form comes from the enlargement of an early round church, the shrine of which has totally, the nave in its two third been preserved. A baroque wooden gallery has been erected in the shrine. The windows were altered several times. Wall paintings from the Middle Ages were decorating the present shrine and the arches. Destroyed springers could be seen in the shrine, while next to the arch a carved wooden pulpit was standing.

The shrine and the nave were covered with badly painted roofing, made at the beginning of the 20th c. The baroque gallery with painted railing has been preserved in the western end of the nave.

The church was covered with badly preserved, hollow sheet iron roof. The architrave level of the shrine, the nave and the extension of the round church overlap. North of the church a wooden, slated belfry was standing. Both the church and the belfry were enclosed with a wall of rough stones.

The first plans of reconstruction were made during the summer, 1972. Preceding it there had been an investigation of the outer surface of the wall. A nearly intact part of the early façade was found in the southern frontal of the round church: an arched and denticulated brick architrave, brick wall piers, arched windows with stepped orders of arches and a carved stone frieze above the architrave.

The shrine of the round church was considerably altered already in the Middle Ages. The architrave was walled up just like in the nave, the ornamental elements were carved off. On the northern side the ruins of a vestry, demolished about 1800, could be noticed. According to the investigation of the wall, the building of the round church can be dated from the 12th c.

The walled up windows of the present nave were opened up. We have also found the original height of the architrave in the nave. The later additions are of worse quality than the original round church. It can be dated, according to its style, from the second half of the 13th c. or perhaps from the very beginning of the 14th c.: the tympanum stone, made during the enlargement, in the west gate, where it was placed from the round church, was rehewn at the end of the 13th c.

The plans of reconstruction follow the results of the archaeological and architectural researches. The main aspect of the planning, beside the elimination of technical defects, was the reconstruction of the Middle Age monument church.

We have recovered the original ground floor of the round church, bridging over the level difference with steps on the place of the demolished part of the wall. The baroque gallery in the shrine of the round church was placed on the floor as the front piece of priests' stalls. The main task of the reconstruction was the refurnishing of the romanesque windows, the frontal architecture and the architrave.

The remnants of the ruined gothic ventry and vaults are shown inside the building. The newly built additions differ from the original parts both in material and elaboration, while they are coherent in their colour and form.

A new open truss-structure was planned above the 13th c. nave. The gable was opened with new apertures. The new elements are formally answering the medieval parts, however they can be set apart to help the understanding of the old architectural units.

The windows and the baroque wooden furniture of the nave were also reconstructed.

The wooden belfry has got its original form together with the badly worn fencing wall. The frame of the medieval gate of the fence, found in the baroque walls, was replaced in the fencing wall as the main entrance. The ruined walls of the gothic ventry are presented in the yard.

Éva M. Kozák, István Feld, Károly Kozák archaeologists, András Vándor structural engineer, Károly Markl wood-restorer took part in the reconstruction. Execution was carried out by the Nyíregyháza Management of Construction of the INHM under József Koroly's leadership.

Ilona Schöner—Pusztai

A SZALONNAI REFORMÁTUS TEMPLOM KÖZÉPKORI FALKÉPEI

HOKKYNÉ SALLAY MARIANNE

A művészettörténeti szakirodalomban először 1901-ben találkozunk a szalonnai ref. templomot díszítő falképek említésével.¹ *Myskovszky Viktor* az *Archeológiai Értesítőben* leír néhány „felsővidéki” műemléket, köztük Szalonnát is. Az apszisban ekkor még három apostol töredékes alakja megvolt, véleménye szerint eredetileg a 12 apostol díszítette a kis félkör alakú szentélyt. Feliratos tekerceiken minuscula betűs szöveg töredékei maradtak meg. Amennyire kivehető volt az első alak — lándzsájáról ítélve, Mátyás apostol, a középső — kezében kulccsal — Péter lehetett, a harmadikat attribútum nélkül ábrázolták és így már nem volt meghatározható. Az apostol képek alatt *Myskovszky* a következőket látta: „Rendesen minden román stílusú falfestmény díszszegéllyel leszegett szőnyeget képez, amelyekkel egykor a román kori templomok falai valósággal voltak feldíszítve: falképünk egy ilyen szőnyeget ábrázol, melynek vízszintes szegélye egy román stílusban gyakran előforduló tört vagy zik-zak szalagot mutat.” Végül a látottak alapján kifejti, hogy: „Az apszidiol falfelületének méreteiből, valamint a falfestmény ezen három alakjának elhelyezéséből ítélve, hat alak az ablak jobb, másik hat alak pedig a bal oldal felületét foglalta el; s valóban kívánatos lenne a többi — még mézsréteg alatt lappangó apostolok kilencz alakjait — a mézsréteg óvatos lehámozása által, ismét napfényre hozni”. Érdekességként említjük meg, hogy Balla Árpád helybeli református lelkész közlése szerint, egy 1973-ban 88 évesen meghalt szalonnai ember elmondotta neki, hogy kisiskolás korában, — tehát 1893—95 körül — a szentélyben még körben ott álltak az apostolok.

A fent ismertetett, egyre pusztuló képeket 1922-ben, a templom tatarozásakor, végleg leverhették, majd a munkálatok során új képekre bukkantak. Ezeket a Műemlékek Országos Bizottságától előbb Szőnyi Ottó nézte meg és tett jelentést² arról, hogy mit találtak, majd az előkerült festményekről Groh István készített akvarell másolatokat.

A leírások elmondják, hogy a szentély déli oldalán Szent Margit legendájának ábrázolása látható, a szentély tengelyében levő kis apszisban pedig ornamentális töredékek vannak. Ezek — *Szőnyi* és *Groh* véleménye szerint — a XII. sz. végéről, a XIII. sz. elejéről valók. XV. századiak: a diadalív bélének falképei és egy töredékesen fennmaradt felirat. Ugyancsak ekkor került napvilágra a templomhajó É-i falán egy népies jelenet töredéke, valószínűleg Szt. László életének egyik epizódját ábrázolta. Ezt még akkor leverték a hely-

beliek. A fentiekén kívül az apszis egyik ablakbéletében két női szentről tesznek említést.

Az 1922-es templomrenováláskor napvilágra került falképeket a helybeli lelkész előbb le akarta meszelni, majd mikor a Műemlékek Országos Bizottsága ezt nem engedte, a képeket ki akarták egészíteni és keretbe foglalni. Erre írta Szőnyi Ottó azt a választ,³ melynek szövegét érdemes megjegyezni, mert állásfoglalása az akkori műemlék helyreállítási elveket tükrözi. Ez pedig olyan szemléletmódot mutat, amelyet ma is magunkénak mondhatunk. „A falfestmények festett keretezését és a festményekben keletkezett foltok befestését nem engedélyezhetjük, mert ez — bár a legnagyobb gonddal hajtassék is végre — mégis zavarólag hat a későbbi tanulmányozásra és megváltoztatja a mindenképp megőrzendő eredeti állapotot. Az ősi magyar kultúrának e szépséges bizonyítékai még hiányos állapotukban is mindenkor büszkeségei lesznek a szalonnai templomnak és a művelt emberek nemhogy megütköznenek a százados emlékek időviszontagságok által okozott csonkaságain, hanem épp azt fogják természetesnek találni és a befejezést kegyetlenségnek tekinteni. Hazánk igen sok templomában pl. az ócsai ref. templomban is igen rongált állapotban láthatók középkori falfestmények és senki sem akad fenn ezen. A külföldön pedig a példák százaira lehetne rámutatni. Ez a művelt emberiség közös megegyező felfogása. A műemlékeket eredeti állapotukban kell hagyni, mert csak így szolgálhat a tudománynak forrásául.” 1922-ben tehát lényeges beavatkozás a megmaradt falképeken nem történt.

A szalonnai falképek restaurálására 1951-ben került sor. A munkát Bartha László és csoportja végezte. Erről a munkáról dokumentáció nem áll rendelkezésünkre. A keveset, amit tudunk róla, a falképek helyreállításának ismertetésében a restaurátorok közlik.

A szalonnai ref. templomban jelenleg négy különböző korból származó falkép töredéket találunk, illetve az első periódust két korra oszthatjuk, csak keletkezésük ideje között szinte alig van különbség. A periódusokból kettő ugyanakkor egészen csekély töredékkel van képviselve.

1. A legkorábbi festésmaradványok a közvetlenül az első vakolatra, alapozás nélkül festett felszentelési keresztek.

2. Ezekkel szinte egyidőben készült az egykori körtemplom ma is meglévő keleti karéjában és déli falán talált festett réteg. Az apsidiumban okkersárga és vörös szőnyegmotívum, valamint levéldíszes zárósáv felett figurális falkép — ikonográfiailag megfejthetetlen — töredékeit láthatjuk, sőt egy felirat három betűje is előkerült: MAR. . . A Déli falon az ábrázolás, ha töredékesen is, de megmaradt. A képsorozat antiochiai Szt. Margit legendáját mutatja be.

A legenda szerint⁴ Margit egy antiochiai pogány pap leánya volt, akit dajkája megtérített. A fiatal leányt Olybrius kormányzó arra lovagolva meglátta a mezőn, amint éppen birkákat őrzött. A kormányzót elbűvölte a pásztorlányka szépsége és magához hívatta. Margit azonban ellenállt és nem hallgatta meg a férfit. Olybrius ekkor mély pincebörtönbe vetette. Itt a gonosz sárkány alakjában megkísértette a lányt, akinek a kezében levő kereszttel sikerült legyőznie a szörnyeteget. Ezt a megmenekülést azonban a kínzásoknak egész sora követte:

megkorbácsolták, hajánál fogva felakasztották, tüzes harapófogóval gyötörték, fáklyával égették, majd forró olajba tették és végül lefejezték. Ezek a kínzások olyan borzalmasak voltak, hogy — így szól a legenda — még maga a zsarnok kormányzó sem bírta nézni s ruhájával elfedte szemét.

Szalonnán a legenda egyes jelenetei pontosan megtalálhatóak és ugyanakkor bizonyos különbségeket is találunk. A történetet indító kép nagyrészt elpusztult, csak két alak töredékét látunk. Az egyik Margit lehetett — ezt bizonyítja a sárga ruha és a kékes fekete köpeny — ugyanis a sorozat képein mindenütt ilyen öltözetben ábrázolják. A másik figurából két hosszú láb töredéke maradt meg. A legendának két jelenetére gondolhatunk: vagy azt ábrázolták, amikor a kormányzó meglátja a leányt, vagy pedig azt, amikor poroszlójával maga elé rendeli. A következő képen ugyanis már a torzonborz, pipaszár lábú, emberi szörny alakjában megjelenő gonosz legyőzését látjuk. A börtönbe vetett Margit a nagy orrú fejet a föld alá tapossa. A lány felett fehér madár, valószínűleg a szentléleknek galamb képében való igen kezdetleges ábrázolása. A figurák alatt okkersárga, szabálytalan rombuszokat alkotó vonalas festés van, a kocka közepén egy-egy ponttal.⁵ Majd két alak töredéke következik, deréktől lefelé maradtak meg. Az egyik — a ruha alapján — megint Margit, a másik egy sárga-vörös ruhás férfi: a gonosztól való megmenekülés után egy poroszló Olybrius elé vezeti Margitot. A két alak alatt ismét megjelenik — sárkány formájában — tekerőzve a gonosz. A többi képtől fekete, okker, fehér és vörös sávokkal elválasztva ábrázolta a középkori festő Olybriust. A kormányzó trónon ül, ruhája okkersárga, köpenye fekete és vörös harisnyacipőt visel. Feje sajnos elpusztult. A történet az ostorozás jelenetével folytatódik. A szent felső teste ruha nélkül van, derekára fekete köpenyét tekerték. Jobbján a sárga harisnyakötős, vörösruhás, fekete köpenyes poroszlót látjuk, balján egy fekete harisnyás, vörösruhás férfi áll (feje elpusztult), mindkettő ostort, illetve egy vastag kötelet tart a kezében.

A faliképek tulajdonképpen már e jelenettől kezdve egymás fölött két mezőben folytatódnak. Az ostorozás feletti festett réteg azonban elpusztult. Az ostorozás után az alsó sávban újból a trónoló Olybrius jelent meg, előtte egy dézsaszerű edényben Margitot látjuk, csak a feje látszik ki: nyilvánvalóan a kínzás sorozatból az olajban főzést ábrázolja. Itt jelenik meg először a szent neve: MAR (gar) ETA. Feje felett újból ott van a fehér galamb, szájában a kereszttel. A felső sávban két alak töredékét találjuk, a NIA és a PERFECT feliratok nem segítenek értelmezésükben. A következő kép betölti mind a két sávot. Margit térdenállva imádkozik a kivégzés előtt, felette MARCHUS felirattal, kezében nagy kardot tartó poroszló áll. Visszaidézve a második Olybrius figurát, látjuk, hogy kezének parancsoló mozdulata azt jelenti, hogy a legenda szerinti utolsó kínzás befejeztével utasítást ad Margit lefejezésére. Fenn a képsáv következő figurája — TEOFIL — felirattal — kezében könyvet tart, majd egy furcsa testtartású férfialak töredéke zárja a falképet. TEOFIL ikonográfiai tévedésből, Mária vagy szent Dorottyával kapcsolatos legendából kerülhetett a ciklusba. Az alsó mezőben a halott Margitot látjuk, valamint néhány fejet, valószínűleg a Margittal együtt mártíromságra jutottak fejei. A kép fehér színű háttérben helyenként piros csillag minta van.

A falkép sor teljesen szabálytalanul, befejezetlenül zárul, mind a festett réteg, mind az azt hordozó vakolatréteg, még a diadalív becsatlakozása előtt megszakad, illetve világosan látszik, hogy levették.

A Margit legendával azonos réteg halvány nyomai felfedezhetők az egykori körtemplom északi falszakaszán is.

3. Az 1976-os restaurálás előtt nem volt tudomásunk arról, hogy a legenda és az ismert 1426-os kifestés között még egy periódus volt. Ennek a legutóbbi gondos feltárásnak nyomán a kis keleti apszis déli oldalán egy, a korai Margit-legenda rétege és a XV. századi réteg között fekvő, azoktól szintben és színben egyaránt világosan elkülöníthető festett rétegre bukkantunk. Feltehetőleg — az anyag és a szín hasonlósága alapján — ebből a periódusból találtak nyomokat a restaurátorok a körtemplom déli falán is, közvetlenül a Margit legenda alatt.

4. A negyedik festési periódus időpontjáról a diadalív északi oldalán levő felirat pontosan tájékoztat.

„Est constructa per et Andrea pittore de Sse..... Domini Milesimo quadringentesimo Vigesimo Sexto Proxima post .....Dominica (?) die post Festum Et .....ad hominum memoriam”

A feliratban szereplő András festőt a szakirodalom Szepesi Andrásban határozta meg. Ő festette 1426-ban a diadalív béléletének képeit, valamint az ő művének tulajdoníthatók az apszidiolban megtalált töredéknyomok is.

Az utóbbiak igen kis számúak, de a már ismertetett Myskovszky leírás alapján tudjuk, hogy az északi oldalon a könnyeden festett, levegős színezésű két lábtöredék, valamint a déli ruhatöredék az egykori apostol sorozat maradványai. Ugyancsak ehhez a falfestményhez tartozott az apszis déli szegélydíszének maradványa is. „A függőleges irányú szegély pedig veres és zöld levelek közt foglalt fehér szirmú virágokat mutat, mely díszítmény fekete alapon igen hatásos.” — írja *Myskovszky*.⁶ Végül néhány helyen a korábbi függöny motívum felett megmaradtak a XV. századi szintén függönyszerű lezárás nyomai.

A diadalív béléletében prófétasorozatot festett Szepesi András, középen az Istenbárányával. A sorozat színei: erős zöld, vörös, okker és fekete. A festő vörös körkeretben fekete háttér előtt ábrázolta a mondat szalagot tartó prófétákat. Felirataik alapján északról kiindulva a következő sorrendben festették meg őket: Enoch — Ábrahám — Dávid — Istenbáránya — Jeremiás — Dániel — Éliás. Enoch felett — tehát közte és Ábrahám próféta között a következő szöveget olvashatjuk:

ANTE JUDICIUM ISTI DUO SANTI PROFETE (TESTIFICAT)
(FU)ERUNT PUGNANTE CUM ANTE CRISTO CUM GLADIIS ET IPSI
TESTIFICANT VETUS TESTAMENTUM ET JOHANNES NOVUM
TESTAMENTUM TESTIFICAT FINITUR MODUS SIC⁷

5. A jelzett ötödik periódust a román körtemplom É-i oldalába később bevágott nyílás béléletének egyszerű, ornamentális festése képviseli.

A falképekkel foglalkozó művészettörténeti irodalom a Margit-legendát a XII. századra, az 1200 körüli évekre, a XIII. sz. első felére, közepére és legutóbb a XIII. sz. 70—80-as éveire helyezte.⁸ A templom helyreállításával párhuzamosan, illetve azt megelőzően történt régészeti feltárás, a freskó restaurálá-

sa kapcsán tett megfigyeléseink és magának a kép ciklusnak előadásmódja, illetve annak közelebbi vizsgálata úgy véljük, hozzásegít egy, az eddigiéknél jobban alátámasztott datáláshoz.

A régészeti kutatás — ezt az előzőkben olvashatták — a XII. sz. végére — XIII. sz. elejére teszi a kerektemplom építését, bővítésének időpontját pedig a XIII. sz. második felében határozza meg. A szakirodalomban ezideig általában korábbi kormeghatározásokat találunk a rotunda építésére vonatkozóan: a XI. sz.-ra, vagy a XII. sz.-ra gondoltak a kutatók. A bővítés tehát igen rövid, maximum 80 év múlva történt és — az ásatás ezt világosan bebizonyította — a rotundának ekkor elpusztult és a feltöltésbe került falazatán a Margit-legendával azonos korú falfestmény volt. Az előkerült festett töredékek színben, festékanyagban és vakolatukban azonosak a kép cikluséival. Ugyancsak egyértelműen tisztázódott az is, hogy a legenda vakolat rétege nem fordul rá a bővítéskor épített diadalív keleti falára, sőt jóval a csatlakozás előtt megszűnik. Látszik, hogy az utolsó jelenet erőszakos beavatkozás következtében jelenlegi formájában befejezetlen és teljesen esetlegesen zárul.

A fentiekből azt a következtetést már most levonhatjuk, hogy a falkép keletkezését lehatároló két dátum XII. sz. legvége, illetve a XIII. sz. közepe, azaz véleményünk szerint kb. 1240.

A század közepét mint „antequem” dátumot a következőkkel támasztjuk alá. A bővítés idejét a rendelkezésre álló és a régészeti feltárás leírásakor részletesen ismertetett történeti adatok alapján a XIII. sz. 70—80-as éveire pontosítanám. Szalonna ekkori birtokosa az ott letelepedett Tekus fia István mester, aki éppen ezekben az években emelkedik egyre magasabb rangra. 1284-re már nádor lesz, vagyis a király után első ember az országban.⁹ Érthető, ha számára a kisméretű körtemplom már nem elegendő és bővítetni kívánja birtokközpontjának templomát. Ugyanakkor az is valószínű, hogy a tatárjárást követő évek, majd az V. István alatti esztendő — amikor a Tekus családtól a király elko-bozza összes birtokait és csak Kun Lászlótól kapják vissza azokat¹⁰ — nem voltak alkalmasak sem építkezésre, sem a körtemplom teljes kifestésére.

E fentiek alapján most már megkockáztatjuk azt a véleményünket is, hogy a Margit-legenda és a többi vele egykorú, de elpusztult falkép a templom építésének közvetlen befejezése után, vagy legfeljebb egy-két év differenciával készült.

Nem kívánunk ismétlésekbe bocsátkozni, de röviden feltétlenül utalnunk kell ismét a régészeti összefoglalásban ismertetett néhány tényre. A XII. sz. végén XIII. sz. elején épült körtemplom titulális szentje antiochiai Szent Margit volt. A falképpel foglalkozó korábbi irodalom is hangsúlyozza, hogy a szent tisztelete Magyarországon már a XI—XII. században jelentős lehetett.¹¹ Észak-Magyarországon Szalonnához közel eső területen három rotundáról is tudunk, amelyeket az ő tiszteletére szenteltek: Karcsa, (XI. sz.) Sűvéte (XIII. sz. közepe) és Boldva elpusztult kerek temploma (1180 körül)¹² III. Béla alatti és utáni tiszteletét valószínűleg az is erősítette, hogy a király első felesége Antiochiai Anna igen vallásos volt és szinte otthonról hozhatta magával Szent Margit kultuszát.¹³ Leányukat is Margitnak keresztelték, dédunokájuk pedig Árpádházi Szent Margit lesz. A király francia származású második felesége

Capet Margit névadó szentjét tisztelte benne. Szinte kizártnak tartjuk ezek után, hogy az antiochiai szent Margit tiszteletére szentelt kis templomot, ne közvetlenül az építkezés befejezése után díszítsék a tituláris szent, népszerűsége miatt is nyilván ismert legendájának képeivel.

Ezt bizonyítja a helyreállítást végző restaurátoroknak az a megfigyelése is, hogy a Margit-legenda rétege az első festett réteg a templomban, mivel a felszentelési keresztet alapozás nélkül, közvetlenül a nyers vakolatra festették föl és erre az első vakolatra tették rá az alapozó réteget. Tehát nem új vakolatról van szó, a falképek esetében. Nyilván azért történt így, mert a templomot minél előbb használatba akarták venni. Felszentelték tehát még a falképek elkészülte előtt — ekkor készülnek a felszentelési kereszték — és a felszenteléssel párhuzamosan vagy közvetlenül után kifestik a belsőt.

Ha most már megvizsgáljuk közelebbről a képek ábrázolási módját, kompozícióját, az is alátámasztani látszik elképzelésünket. Az egyszerű fehér háttér előtt szőnyegekre emlékeztető, szinte dekoratív foltokban megjelenő, esetlegesen megkomponált jelenetek, a hol oldal-, hol előlnézetben ábrázolt — ez a nézetváltás egy alakon belül is jelentkezik — figurák tipikusan még a román kori festészet képviselői. A tér ábrázolás teljes hiánya, az alakok testnélkülisége, csak a ruhák dominálnak, és a sokszor aránytalanul nagy fejek, valamint hosszú pipaszár lábak nemcsak azt tanúsítják, hogy egy helyi, nem iskolázott festő alkotásairól van szó. Anélkül, hogy vitatnánk a kép népies voltát, az a véleményünk, hogy ábrázolási módjában egy az 1200-as körüli évekre, a XIII. sz. elejére jellemző felfogásnak primitívebb kivitelezésben való reprezentánsa.

A térbeliség szinte teljes hiányát, ugyanezt a szőnyegszerűséget más európai román kori anyagban is megtaláljuk, pl. az aquileiai dóm kriptájának 1200 körüli falképein, vagy a franciaországi Cressac-sur-Charante-ban levő templomosok kápolnájának XIII. sz. elején készült, kevésbé ismert freskóin.¹⁴ Hasonlóan egyszínű fehér háttér előtt, a tér minden jelzése nélkül jelennek meg a figurák a Bochum-Stiepel (Németország)-i Mária templom északi apszisában. Ezeket is 1200 körülre datálják.

Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, itt nem stílusazonosságról, csupán egy felfogásbeli rokonságról van szó, ami véleményünk szerint éppen a XII—XIII. sz. fordulójának, vagy a még azt megelőző kornak sajátja. A magyar festő a maga valóban naiv és falusias előadásmódjának ennek a felfogásnak, ábrázolási módnak szerény képviselője és ebben nem is áll egyedül a középkori magyar anyagban.

A Pozsony megyei Dejte (Dehtice, Csehszlovákia) temetőjének kis körkápolnájában a szentélyhez csatlakozó D-i falat Krisztus születése és ehhez kapcsolódó jelenetek díszítik. A szakirodalom a rotunda építését általában a XII. sz. második felére teszi, egyes vélemények szerint 1230 körüli. A fenti képeknek szintén fehér hátterük van, amit elszórtan csillagok díszítenek. A kompozíció itt is elég kezdetleges, a kép ez esetben is szőnyegre emlékeztet és dekoratív jellege hangsúlyozott. Megjegyezzük, hogy festője kvalitásosabb volt a szalonnai mesternél és festői előadásmódja is egészen más. A dejtei képek korával kapcsolatban a kutatók nagyrészt az a véleménye, hogy a XII. sz. végén készültek. Egyesek a XIII. sz. elejére és legutóbb a XIII. sz. 60—70-es

éveire datálták. Szerintünk a korábbi datálások közelítik meg jobban az igazságot. Nem kívánunk most részletesen foglalkozni a dejtei képek elemzésével, de a fentebb elmondottak — a térábrázolási mód, illetve annak hiánya, kompozíciós felfogás — a szalonnai freskókhoz hasonlóan ezekre a képekre is érvényesek. Meg vagyunk győződve róla, hogy ebben az esetben két közel azonos korú, XIII. sz. eleji festményről van szó, és a kettő között fennálló különbség nem időbeli differenciát jelent, hanem két különböző képességű és festői stílusukban részben eltérő mestert.

Az 1426-ban készült és Szepesi András által festett falképek jelentős része sajnos elpusztult. Csak a diadalív próféta sorozata alapján végezhetünk ma már vizsgálódásokat stílusára, hovatarozására vonatkozóan.

Két olyan falképpel adódik önkéntelenül is az összehasonlítás, mint a közelben fekvő rudabányai és szentsimoni falképek. Az előbbi 1420 körül készült, az utóbbit — töredékes felirata szerint — 1423-ban festették. A szalonnai proféták fej és arcformálása és a rudabányai alakok arctípusai között sok közös vonás fedezhető fel. Ugyancsak mindhárom kép jó minőségű és a művészi értékéről tanúskodik és fellelhető rajtuk az olasz trecento festészet közvetett vagy közvetlen hatása. Ezt az észak-magyarországi kört a szakirodalom a budapesti, szintén 1420 körül készült belvárosi templom festményeivel hozza kapcsolatba.¹⁵ E képek a XV. sz. elején a magyar kulturális életben vezető szerepet játszó Budán valószínűleg működő ún. budai iskola alkotásai közé tartozhattak.

További feladat lenne e körnek alaposabb megvizsgálása, stíluskritikai elemzése. Sőt meg kellene vizsgálni Szepesi András szerepét: csak Szalonnán dolgozott, vagy egy vezetése alatt működő nagyobb műhellyel együtt több alkotást mondhatunk az övének? Ehhez azonban elsősorban arra van szükség, hogy az 1948-ban feltárt és restaurált rudabányai és szentsimoni falképeknél ellenőrizzük a feltárás és a restaurálás hitelességét, megbízhatóságát, mert enélkül a további következtetések biztos eredményt nem hozhatnak.

THE MIDDLE-AGED WALL-PAINTINGS OF THE SZALONNA CALVINIST CHURCH

Wall paintings from different ages can be found in the Szalonna Calvinist Church. The earliest ones are the consecration crosses, painted immediately on the first plaster without any grounding. The level preserved in the eastern foil and on the southern wall of the round church was made nearly in the same time. The remains found in the apsidial are so few that iconography cannot reconstruct them. The picture on the southern wall, however, though not fully remained, can be reconstructed: it shows the legend of St Margaret of Antiochy. The third painting period is represented by but a minor fragment found by the restorators in 1966. The traces of paintings both in level and in colour are different from all the other paintings. The age of the fourth painted level is disclosed in the inscription on the northern side of the arch: the apostle series of the small apsis, preserved in details, and the prophets in the orders of arches were made by painter András Szepesi in 1426. The latest period is represented by the simple ornamental painting of the orders of arches in the hole cut later in the northern wall of the round church.

The technical literature could not agree on the dating of St Margaret's legend. According to the archeological investigations before 1976, the reconstruction of the architectural unit, the observations of the restorators and also the review of the historical data, together with a critical examination of the style of the wall painting, we think that the legend was created at the beginning of the 13th c., just after the building of the round church. The picture of the Szalonna church has its analogues, both in view and compositional characteristics, in the scenes depicted in the Dejte (Dechtice, Czechoslovakia) round shrine, illustrating Christ's birth.

The wall paintings made in 1426 can be compared to the wall paintings of the Rudabánya and Szentsimon churches, made about 1420 and in 1423. All three of them, on the basis of their style, show affinity to the works of a painting school in Buda (Budapest, City Church).

Marianne Hokky—Sallay

A SZALONNAI REFORMÁTUS TEMPLOM FALKÉPEINEK HELYREÁLLÍTÁSA

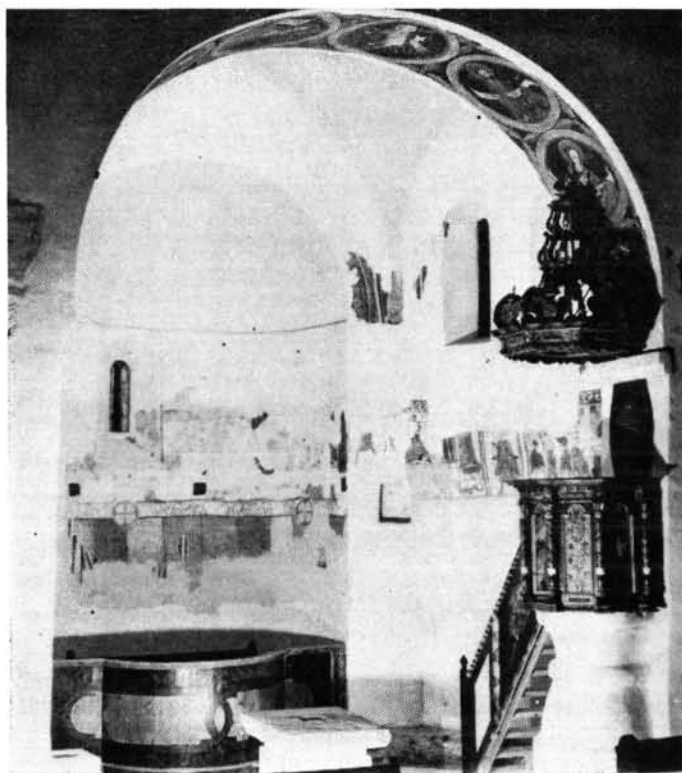
BÉCSI JÁNOS—PINTÉR ATTILA

Kétségtelen, hogy nehéz feladata van a restaurátornak egy frissen feltárt, de állagában rossz falkép helyreállításakor. Talán legnehezebb a helyzete akkor, amikor egy korábbi szakszerűtlen beavatkozás nyomait kell eltávolítani ahhoz, hogy az eredeti alkotáshoz jusson egy korszerűbb bemutatás megvalósítása érdekében. A szalonnai falképek helyreállítása ez utóbbi munkák közé tartozott. Az 1975-ben végzett feltárás már valószínűvé tette, hogy a templom XIII. századi falképrészletei jelentős töredékekkel fognak bővülni. A feltárt falakon azonban a különböző korú rétegek ekkor még összekeveredtek egymással. Végül is a restaurálás nyújtott segítséget ahhoz, hogy e töredékek teljesebbé tegyék a falképekre és a templom egészére vonatkozó ismereteinket.

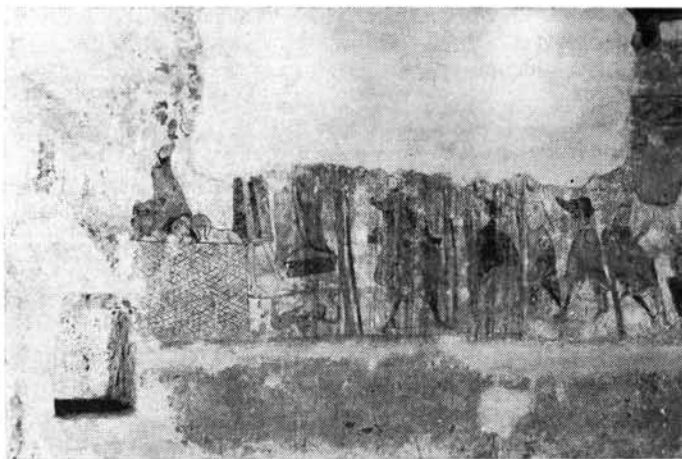
A feladat végrehajtását komoly felkészülés előzte meg. Vegyelemzéseket, restaurálástörténeti és módszertani kutatásokat, valamint vegyszeres tisztításpróbákat végeztünk a restaurálás megkezdése előtt. Mindezek jelentős mértékben elősegítették a további munkákat. A helyszínen szakértők bevonásával megtartott restaurátori tervtanács egyhangúlag egyetértett azzal a javaslattal, hogy első lépésként meg kell tisztítani a Bartha László által 1951-ben restaurált falképeket. Amennyiben lehet, el kell távolítani e korábbi beavatkozás nyomait, lebomlott és elszíneződött konzerváló anyagait, megsötétedett kiegészítéseit.

Természetesen egy falképhelyreállítás során csak abban az esetben célszerű a korábbi restaurálás minden részletét eltávolítani, ha az a falkép esztétikai megjelenését erősen zavarja, vagy annak fizikai-kémiai állapotát nagy mértékben veszélyezteti. Ellenkező esetben — különösen akkor —, ha az új restaurálás nem képes hosszabb időn keresztül biztosítani a korszerű bemutatás és állagmegóvás igényei — a beavatkozástól a falkép érdekében el kell tekinteni. Ugyanerre a következtetésre jutnánk akkor is, ha a régi restaurálás nyomait csak az eredeti felületek nagymérvű károsodása révén lehetne eltávolítani. Minden ilyen feladatnál nagy segítséget nyújt a korábbi restaurálás utódokumentációja, amely tartalmazza a végrehajtás módját és anyagait. Ezek ismeretében az újrabeavatkozás kisebb kockázattal hajtható végre, hiszen a kísérletezés helyett elvben már előre megtervezhető, illetve a gyakorlatban biztonságosabban kivitelezhető a legtöbb munkafolyamat.

Szalonnán dokumentáció híján csak a látottakból, a vizsgálati eredményekből, néhány dokumentumból és Bartha munkatársának elmondása alapján lehetett rekonstruálni a 25 év előtti beavatkozás részleteit. Bartha később

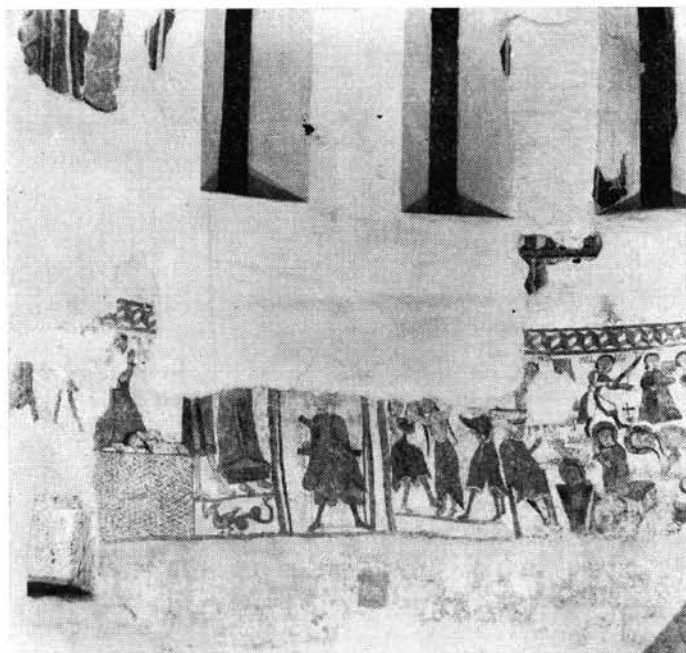

1. kép. A szentély és a diadalív restaurált falképei

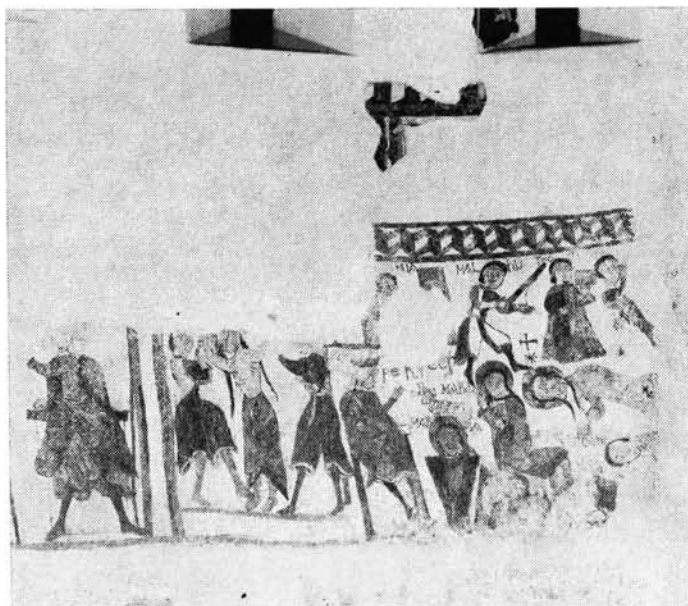

2. kép. A Margit-legenda restaurálás előtt

3. kép. A Margit-legenda és XV. századi festőtöredékek restaurálás után

4. kép. Részlet a Szt. Margit-legendából, restaurálás után

Vizsolyban is dolgozott. Ez egyetlen munkája, melyről terjedelmes, de restaurálástechnikai vonatkozásban szűkszavú jelentést készített. E jelentéséből a következők derülnek ki:

A festékréteget glutolin oldattal konzerválta, a glutolint ecseteléssel hordta fel.

A felületeket szalicil és alkohol 1:5 arányú oldatával kezelte.

A tisztítást híg felhabosított glutolinnal végezte, ecsetes dörzsöléssel, majd eltávolítva a habot.

A retusáláshoz tojástemperát használt.

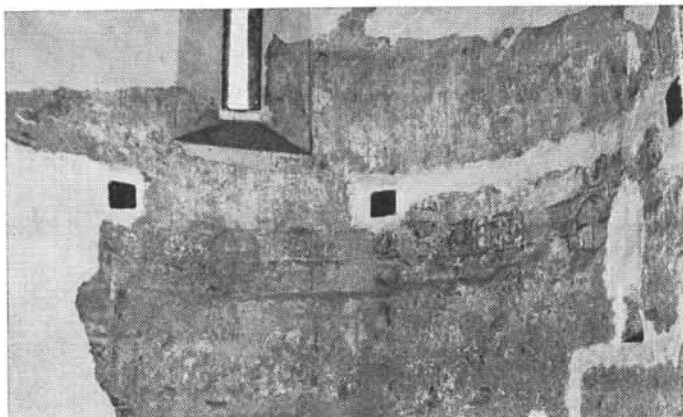
Szalonnán a vizsgálatok eredményeként és Bartha munkatársának elmondása alapján még a következők voltak megállapíthatók: Amennyiben itt is szalicilt használt, úgy azt igen töményen, vagy a felületet többször beitatva alkalmazta, valószínűleg a penészedés megakadályozása végett. A zselatin-enyvhez (glutolin) kevés formalint is keverhetett, ami részben a fertőtlenítést, részben pedig az enyv kicserzését biztosította.

A XV. századi képfelületekre helyenként feltehetően viaszból és gyantából készült keveréket kent fel, melegen vagy oldószerrel hígítva; ezt az anyagot többségében ott használta, ahol a felületet mészfátyol fedte, vagy úgy gondolta, hogy a festékréteg lemezes elválású.

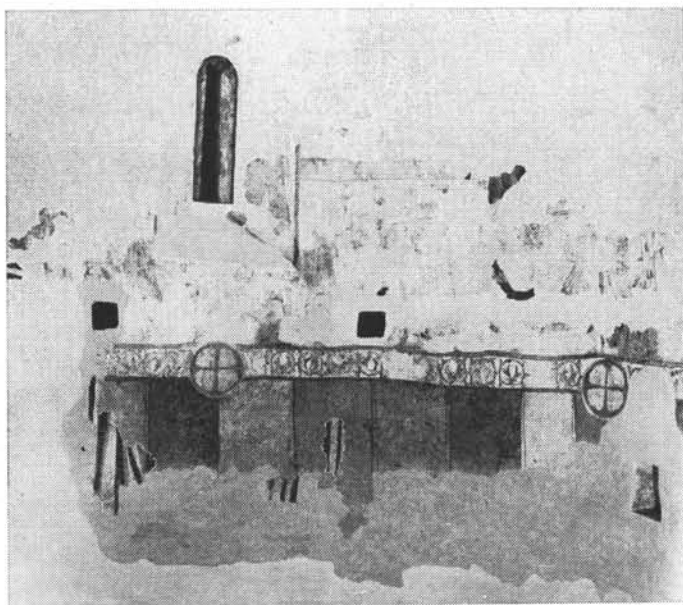
A XIII. századi festménytöredékek meszelt alapa szekkó technikával készültek. A hordozó vakolatréteg közvetlenül a téglafalra tapad. Szerkezete szilárd, mészdús, növényi töltőanyaggal készült. A felület a falazat hullámzását követi. Vastagsága változó. Az 1922-ben végzett feltárási munka nem folyt kellő körültekintéssel. Néhol a festékréteget elpusztítva az alapba vájtak, másutt pedig a festékrétegit sem jutottak el. A későbbi restaurálás során Bartha nem tisztázta e rétegviszonyokat. A problémát megkerülve kiretusálta az összeszabdalt részeket. Nagyító alatt vizsgálva a falképek felületét kitént, hogy a glutolinok konzerválás különböző szennyeződések rögzített a festékrétegre. Nyilvánvalóvá vált, hogy tisztítása is csak igen felületes lehetett. A retusálás megkülönböztetés nélkül készült és színei idővel megsötétedtek. A vakolatréteg hiányait pótló tömések anyaga krétásan puha volt.

A szentély déli ablaknyílása alatt a lecsorgó víztől szennyeződések tapadtak a képfelületre. A XIII. századi töredékeken a festékelemzéssel meghatározott színek a következők: sárga (okkersárga), vörös (égetett okker, Mn^{++} nincs benne), fekete (venyigefekete).

A XV. századi festménytöredékek freskó-szekkó technikával készültek, többretegű vakolatra, amely azóta helyenként elvált a falazattól. A simítóréteg felületét hullámosan képezték ki. A feltárási munka során a besimítás élein levő festékréteg — főleg a diadalív próféta képein — megsérült. A feltárási munka után helyenként mészfátyol maradt a felületen. Ezt a mészfátyolt tették fényvezetővé a restaurálás során az említett viasz-gyantás bevonattal. A felületre kiült szalicilsók okozhatták a képfelületek nagymérvű elszíneződését. A retusálás itt azzal a céllal készült, hogy a feltárásból eredő sérüléseket eltüntesse. A hiányokon túl sokszor az eredeti felületeket is lefedték. A festék kötőanyaga valószínűleg tojástemperá lehetett. A falkép festékrétegének színei: zöld (malachit, valószínűleg azurit volt), vörös (okkervörös), lilászöld (égetett okker, Mn^{++} nincs benne),

5. kép. Apszis. XIII. századi és XV. századi festésmaradványok restaurálás előtt

6. kép. Az apszis XIII. századi és XV. századi festéstörödékei, restaurálás után

7. kép. A diadalm részlete restaurálás előtt

8. kép. A diadalm festményrészlete, XV. század, restaurálás után

esetleg ecettel lilásították), fekete (venyigefekete). A színek vegyelemzését Szabó Zoltán vegyész mérnök végezte.

A tisztítást a XIII. századi felületen kezdtük. A tisztításpróbáknál azt tapasztaltuk, hogy az eredeti festékréteg kevésbé tapad a felülethez, mint a retus. Az eredeti porló festékréteg megkímélése érdekében a tisztítást csak korlátozott mértékben hajtottuk végre. E kényszerítő helyzetben a fedő bevonat felső, szennyezett rétegét oldottuk le úgy, hogy nedves itatóspapírba szívattuk a nagy

9. kép. Részlet a diadalivról. A sókiválás leoldásának próbája

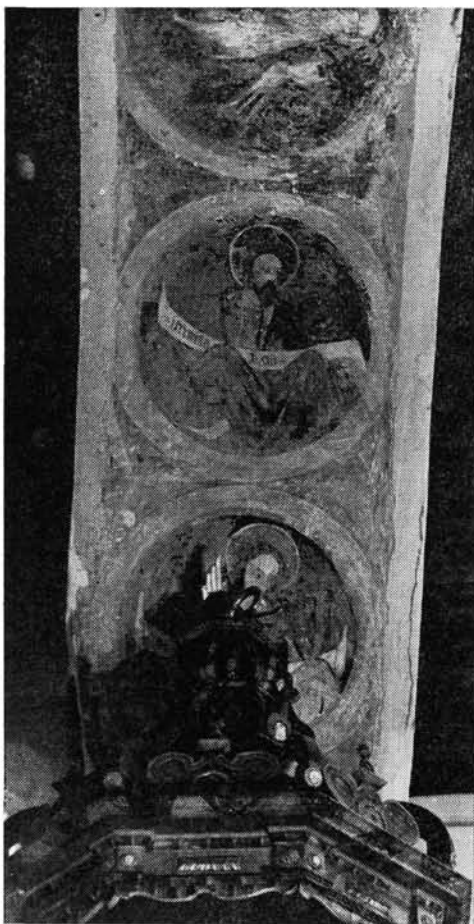
10. kép. Diadalív. Jeremiás próféta, tisztítás közben

11. kép. Diadalív. Dávid próféta, tisztítás után. Súrolt fényű felvétel

töménységű szennyes só és glutolinréteget, amelyet előtte meleg vízzel felduzasztva oldhatóvá tettünk. A feloldott anyagok nagyrésze átvándorolt a felületről az itatóspapírba, ti a műveletet addig ismételtük, amíg a felület elfogadhatóan tisztává vált. A festetlen részeken igyekeztünk a teljes enyvréteget eltávolítani. A tömésekre festett retusokat a tömással együtt eltávolítottuk. Ott, ahol az eredeti festékréteg porlott és a retus fedően vagy lazúrozva lett ráfestve, tehetetlenek voltunk. A tempera kötőanyagot feloldó szerves oldószerek az eredetit még fokozottabb mértékben károsították volna. Szerencsénkre ezek az átfestések színben kevésbé tértek el az eredeti színektől. Megfelelő dokumentálás után meghagytuk azokat.

A XIII. századi töredékeknél alkalmazott tisztítási módszer részben alkalmas volt a XV. századi festett felületeken kivált sóréteg eltávolítására is. E módszer mellett az erősen tapadó eredeti festékrétegen már alkalmazható volt a szivacsos tamponáló lemosás is. A sóréteg eltávolítása után a viaszgyantás bevonatot részben szerves oldószerral kezeltük, részben pedig meleg vasalással itatóspapírba szívattuk. Eltávolítás előtt ez a bevonat vörösesbarna felületi elszíneződést okozott és helyenként a vakolatba is beszívódott. Tisztításnál sikerült olyan mértékben kioldani, ill. eltávolítani, hogy jelenléte már nem volt zavaró. A retust szerves oldószerral leoldottuk. Tisztításhoz a felhasználható módszerek és anyagok közül mindig a falkép felületét legkevésbé veszélyeztető megoldást választottuk ki.

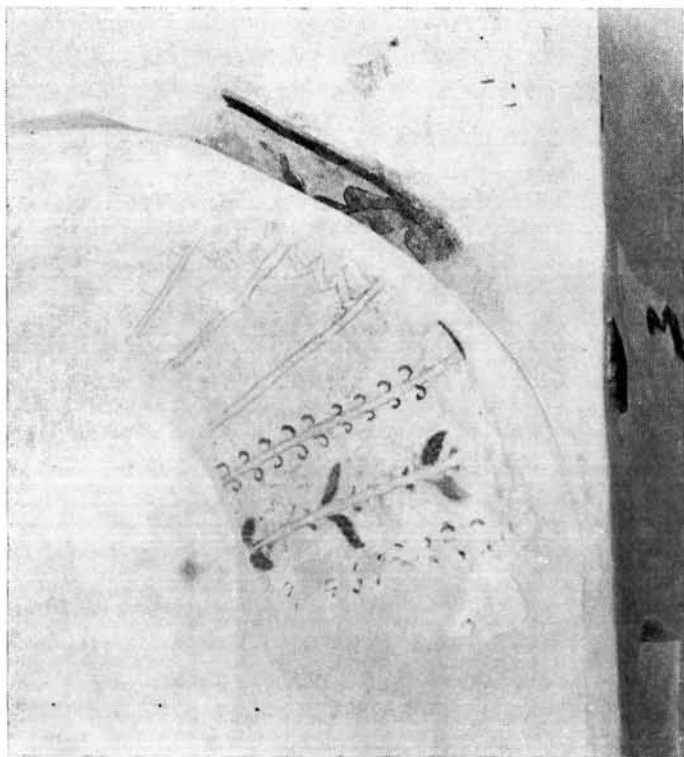
12. kép. Részlet a diadalív prófétasorozatából, restaurálás előtt

13. kép. Részlet a diadalív prófétasorozatából, restaurálás után

Tisztítás után a festékréteg felületi konzerválásához „Paraloid B 72” műgyanta oldatot használtunk. A vakolatrétegek üreges elválásait töltőanyag nélküli plectoloddattal injektáltuk.

A retusálás előtti szakértői konzultáció megállapította, hogy a tisztítás eredményes és megfelelő volt. Minden apró festett vakolatmaradványt sikerült megmentenünk. A különböző korú töredékeket szélezéssel kiemelve az egykorú részeket ugyanazon szintű kiegészítő vakolattal láttuk el. A különböző korból származó képek töredékei így jól elkülönülnek egymástól. A töméseket

14. kép. Az északi fal egykori átalakított bejárójának festéstöredéke

és a nagyobb hiányok pótlását mészdús, kőporos habarccsal készítettük el az eredeti felületekhez hasonlóan.

Követelmény volt, hogy a képek retusálása a lehető legkisebb mértékre szorítkozzék. A beavatkozás megkülönböztető módon, vonalkázva történjék és csak az egyértelműen kiegészíthető kis hiányokat tüntesse el. Ezt szem előtt tartva készítettük el a töredékek értelmező bemutatását. E legutóbbi helyreállítás befejeztével műemlék templomainknak egy jelentős darabja — ismereteinket új részletekkel bővítve — vált ismét láthatóvá.

RESTORATION OF WALL-PAINTINGS IN THE CALVINIST CHURCH OF SZALONNA

The wall paintings of the Szalonna calvinist church were known as early as 1922. The restoration, however, made by László Bartha in 1951, was inefficient both in its method and its materials. The restoration has no documents whatever, only informations can be gained. Our work was hindered by the unknown materials used for the restoration and by the better adhesional characteristics of these materials than of the original painting. This problem, considerable in itself, was especially trying since the present restoration is needed due to the decay and discolouring of the conservation materials and the intotal complition of the former restoration contributing to the speedy diminution of the esthetic value of the wall painting.

This aspect laid special emphasis on the preliminary scientific research to help the restorator's work, that, finally, yielded not only the esthetic outlook of the wall painting, but also added to the history of fine arts and of restoration. New results have been reached in the field of dating and periodisation, and also an uneffective conservation process could be detected to enrich, even as a negative result, the history of restoration. Bartha used salicyl solved in spirit or in some other organic solving material to prevent the spreading of the organisms. After putting on the salicyl sucked into the material, while later it set out on the surface, perhaps also in chemically changed form, where it formed an esthetically disturbing greyish-white film.

János Bécsi—Attila Pintér

A SÁROSPATAKI EGYKORI TRINITÁRIUS KOLOSTOR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

DÉTSZY MIHÁLY

A sárospataki várnegyed, a városfalakkal körülvett egykori külső vár, más nevén belső város területén ma alig egy tucatnyi épület áll a XVII. század elején összeírt, százat is meghaladó ház maradványaként. Ezek között egyik legjelentősebb a várkastélyhoz legközelebb, a várkert bejáratánál emelkedő mai Borostyán-szálló ódon egyemeletes épülete. Sarkain bástyaszerű kiugrásokkal tagolt tömege zárja le a várnegyed utcájának, a város középkori főutcájának nyugati házsorát.

Az épület története a XVII. század első harmadáig nyúlik vissza. I. Rákóczi György, aki 1616-ban Lorántffy Zsuzsannával házasságra lépve lett Sárospatak — előbb csak részbeni, 1621-től már egyedüli — földesura, rezidenciája, a várkastély vagy belső vár szomszédságában kezdte kiépíttetni az uradalom gazdasági központját. Első ízben az 1631. évi pataki urbáriumban szerepeltek a belső város háztulajdonosainak felsorolása után az uradalmi épületek, „Az var kapuia eleött az Urunk házai”: az „Agyu eönteö haz”, „Szaraz Malom haz” és „Az Nagi uy keö haz”¹. Ezek a vár főhomlokzata előtt húzódó, ma már feltárva újból látható száraz árok mentén végződő utca nyugati oldalán röviddel az összeírás előtt, feltehetően korábbi lakóházak helyén épültek. Az utánuk negyediknek földesúri tulajdonként felsorolt „Herczegh Sidmond Uram haza” ezek sora mögött álló, korábban épült lakóház volt, amelyet Rákóczi udvari embere számára vásárolt.²

A „nagy új kőház”, amelyet későbbi említései alapján azonosíthatunk épületünkkel, eredetileg istállónak készült. Chernel György, az uradalom akkori prefektusa 1631. május 31-én az építkezésről szólva erre vonatkozóan írja a fejedelemnek: „gondom lesz... az Istallorais”.³ Az urbáriumban felsorolt szomszédos épületről augusztus 1-én jelenti: „Az saraz monott el vegezthek”, azaz befejezték az Erdélyből, Alvincről kiküldött újkeresztény ácsok, malommesterek.⁴

1632-ben a fejedelem új prefektusának, Debreczeni Tamásnak az ekkor már elkészült új épületben ajánlott fel szállást: „Szallasa kegdk Pataki belseo varosunkban ot legien az hol leg iobnak es leg alkalmasbnak iteli lenny, akar Egrine hazaban, kit mijs alkalmasnak itelteonk, akar pengiz az vyonnan epeölt istallok felet valo vy hazainkban, valahol kegdk tetzik”.⁵ Debreczeni az utóbbi javaslatot fogadta el. 1633. június 20-án írja a fejedelemnek: „Istallokat kellene cinaltatnom mert ciak Egi Istallois nincien it ezen az keö Istallon kiweol,

mellien feleől lakom”.⁶ Az új istálló építkezését a szomszédságban hamarosan meg is kezdték, és a prefektus a fejedelemnek erről írt beszámolóiban bőszeges, ha számunkra nem is teljesen egyértelmű tájékoztatást adott épületünk környezetéről és a szomszédos épületekről.⁷ A borháznak is szánt új istálló a korábbival együtt a vár 1635. évi leltárában már szerepel. Feltehetően ez „Az Waar előtt valo Uy Istalo” és „Uy Istalok mely vagon az Var előth”, ahol üres és tele boroshordókat írnak össze, míg a régebbi a „Hazak alat valo 2dik Istallo”, a „házak” pedig Debreczeni emeleti szállásának szobái.⁸ Az 1639. évi leltárban mint „Praefactus Uram Hazay alat valo bor haz” szerepel a földszinti istálló, és ez előtt húzódott a „Praefactus Uram hazaj alat valo Tornacz allia”, amelyről a „keözepső Istallo” is nyílt. Az újabb épület megnevezése ekkor „Praefactus Uram Udvaron valo konyha mellett léuő Istallo”.⁹

1639 nyarán a szomszédságban újabb építkezéshez láttak. A fegyvertár, czajkház helyére nézve a prefektus augusztus 18-án tett javaslatot. Mint a korábbi építkezésnél is, újabb lakóházakat kellett előzetesen lebontani, ami részben magyarázza a belső város főleg nyugati oldalán a házak számának 1631 és 1650 között az urbáriumokból megállapítható erős csökkenését.¹⁰

Debreczeni Tamás 1650. március 18-án, 80 éves korában bekövetkezett haláláig az épületben lakott. Az 1650-ben készült és 1657-ben revideált urbárium az uradalmi épületek sorában az „Álgyu öntő ház” és a Czaik ház” között „Eo Ngok háza”-ról megjegyzi: „Ez házban Debreczeni Thamas uram lakvan, most Rationaria, et Frumentaria ház”, azaz számtartó ház és terményraktár.¹¹

1651-ben azonban az épület rövid időre jelentősebb szerephez jutott. Rákóczi Zsigmond és a pfalzi választófejedelem árvájának, Henriettának esküvőjére lakodalmas háznak rendezték be, majd a hercegné német udvartartását szállásolták el itt. Lorántffy Zsuzsanna 1651. február 20-án az új prefektusnak, Klobusiczky Andrásnak írt levelében így rendelkezett: „Az Solennitashoz valo haz felől ket izbenis irtunk knek, hogy az Debreczeni vram haza félét kell meg csinaltatni. . . az mint kgd Javallotta nem kell felette az haznak Uy epületet csinálni, mert Nagy terhe leven, az Allyanak, nehezen állya meg hanem csak az Mostani hazakot kell meg beöuiteni, hosszabbítani, hogy az utan ismet vgy igazithassak mint most vagon, mert az Nemet Vduart oda kell szállítani az hazakban, egyebütt helyek nem lehet illendeő”.¹² A lakodalom valóban itt zajlott le, de az udvartartás már 1651 őszén kiköltözött, miután Henrietta, majd Zsigmond is meghalt. Ezt követően lett „Szám vévő Ház és Frumentaria”, ahogy még az 1676. évi urbárium is nevezi, amely szerint a szomszédos „Czajth Haz csak üszögében vagon”, tehát talán az 1670. évi felkelés leverése alkalmával leégett.¹³

Az 1688. évi összeírás „Öfelsége magtára” megjelöléssel sorolja fel, miután a Thököly-szabadságharcot követően a Rákóczi árvák birtokait a kincstár lefoglalta, a külső várban pedig császári katonaságot szállásoltak be. A szomszédos gazdasági épületek ekkor nagyrészt már romokban álltak, valószínűleg az 1680. március 26-án egyik fegyvertárban keletkezett tűzvész következtében.¹⁴ 1693-ban, röviddel II. Rákóczi Ferenc visszatérése előtt újabb összeírás készült, amely a romos gazdasági épületek után így írja le: „Uy Czejk Hász egynihanj részben vagon, melyben most eő Felsége Proffont mestere lakik.”¹⁵

Az épület történetében ebben az évben állt be újabb fordulat. II. Rákóczi Ferenc hazatérése előtt Bécsben tárgyalást folytatott a trinitárius rend osztrák tartományfőnökével, és felajánlotta, hogy Sárospatakon lehetővé teszi számukra kolostor alapítását.¹⁶

A Szentháromságról elnevezett szerzetesrendet a XII. sz. végén Franciaországban alapították a keresztesháborúkban mohamedán fogságba esett keresztény foglyok kiváltására. Bécsben a rend 1688-ban telepedett le, és Rákóczi elsőként kezdeményezte, hogy Magyarországon kolostort alapítsanak. Az osztrák—magyar rendtartomány Annales címen kiadott története szerint 1693. március 30-án indult útnak Bécsből két szerzetes, egyikük a fejedelem korábbi tanuló társa a neuhausi jezsuita kollégiumban, hogy Patakon megismerjék a felajánlott ingatlanokat és egyéb feltételeket. Félévnél hosszabb ott-tartózkodás után 1694. január 1-én kapták végül kézhez Rákóczi és húga, Julianna, továbbá annak férje, Ferdinandus Gobertus Aspremont herceg aláírásával az alapítólevelet. Ebben, az Annales szavai szerint — az eredeti oklevél elveszett, — az alapítók a rendre ruházták kolostor és templom kiépítése céljára „azt a kőépületet, amelyet a néhai Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony építtetett házassági frigyre lépő fia, Rákóczi Zsigmond udvartartása számára”. Az építkezés költségeit a két testvér azonos arányban megosztva magára vállalta. A házat ebben az időben a császári terményfelügyelő lakta. Hogy pedig a kolostor ne szenvedjen telkének szűkös voltától, hozzácsatoltak két szomszédos épületet egy utcával együtt, amely valamilyen régi és félig romos palotát választott el a szóbanforgó kőépülettől. Az alapítók 13 szerzetes eltartására további jelentős alapítványt tettek. Mindezek fejében fenntartották maguknak a kegyúri jogokat a kolostor fölött. Kikötötték, hogy a templom bejárata fölött és a fejedelem magánkápolnájában kizárólag a Rákóczi- és az Aspremont-címert helyezhetik el. A szentély evangéliumi oldalán fenntartott ülőhelyet, továbbá magánkarzatot is kikötöttek a maguk számára, és fenntartották maguknak a „nagyobb kápolnában”, feltehetően a templomhajóban a temetkezés kizárólagos jogát.¹⁷

Az alapítólevélben említett ingatlanok többségükben egyértelműen azonosíthatók többi forrásunk adataival összevetve. Figyelemre méltó, hogy az épület meghatározására éppen 1651. évi lakodalmas ház szerepét említik. Egybevág az 1693. évi urbárium adatával az a megállapítás, hogy a házban ekkor a császári terményfelügyelő lakott. Nehezebb azonosítani az ingatlanhoz csatolt két szomszédos épületet. Egyikük bizonyára a telek nyugati végén ma is fennálló lőporház, amely később is szerepel a kolostor tartozékai között. Erről az 1688. évi összeírásban olvashatjuk: „Fegyvertartó ház, egyik pusztán áll, a másik, ahol a lőport tartják, fennáll”¹⁸. Az utcát az épület mellett mint sikátort Debreczeni Tamás több levelében említette. Az 1728. évi összeírás a kolostor után külön megemlíti ezt: „ugyanott északra egy utcácska”¹⁹. A „romos palota” említését az alapítólevélen kívül csak az uradalom 1714. évi leltárában találjuk még, amelyben épületünkkel kapcsolatban írják: „ennek szomszédságában régi paloták romjai állnak” és „e paloták mögött van az uradalomhoz csatolt Kerczel-féle ház”.²⁰ Ezeket a „palotákat” a többi összeírásban felsorolt épületekkel nem lehet egyértelműen azonosítani.

Az alapítók és a rend buzgósága ellenére a kolostor és templomának kiépítésére több mint három évtizedig mégsem került sor. A Tokaji-felkelés, Rákóczi fogsága, majd szabadságharca, s bukását követően pedig birtokainak elkobzása és eladományozása megakadályozta ezt. A rend képviselőjében legfeljebb egy-két szerzetes tartózkodott Patakon inkább csak a birtokjoguk fenntartására. A szabadságharc végén éppen itt időző két szerzetes a dühöngő pestisjárványnak esett áldozatul, és a plébániatemplomban temették el őket²¹. Az Annales szerint ezek Lengyelországból jöttek, mert a szabadságharc alatt Bécsből nem küldhettek, és pótlásukra továbbra is onnan delegáltak atyákat 1716-ig, amikor az osztrák rendtartomány főnökével megegyezve az utolsókat visszahívták. A következő tíz évben a rend részéről elhagyottan álltak ezért az épületeik.²²

Ezt a helyzetet tükrözik az ebből az időből ránkmaradt összeírások is. A Rákóczi elfogatása után 1701 novemberében készült konskripció az uradalom tartozékai között sorolja fel az épületet: „Kőház, egykor Rákóczi-féle, de már Ófelsége részére terményraktározás céljára fordították az ugyanott levő fegyvertárral együtt.”²³ A városnak Rákóczi kurucái által történt felszabadítása után, 1704. február 25-én felvett összeírásában az épület megnevezése: „Neha Profant haza... Most kglmes Vrunk Tisztei laknak benne.”²⁴ A szabadságharc bukását követően elkobzott és az osztrák Trautsohn hercegnek adományozott uradalomról a Szepesi Kamara utasítására készült 1712. évi összeírásban az uradalom tulajdonai között szerepel az „Egykor Rákóczi-féle kőház, mely már hosszú idő óta ő szent felsége számára terménytárolásra szolgál”.²⁵ Egy másik összeírásban ugyanebből az évből a pusztá telkek között található mint „Egykori terményraktár”, tulajdonosa említése nélkül, ugyanakkor szerepel egy „Egykori fegyvertartó ház, melyet utóbb a földesurak a tisztelendő trinitárius atyáknak adományoztak”²⁶. A már említett 1714. évi leltár ezt nem tartalmazza, most viszont a rend birtokaként szerepel „a hajdani gabonás ház, amelyet Rákóczi fejedelem a trinitárius atyáknak adományozott, amelynek szomszédságában régi paloták romjai állnak”.²⁷ Egy 1715-ből vagy kevéssel későbből ránkmaradt urbárium már mindkét épületet a rend tulajdonának nevezi. Egyik „az uradalom egykori gabonás háza, közel a pusztuláshoz, azonban ténylegesen a trinitárius atyák tulajdonában”, a másik a „Lőporos torony, amelyre a trinitárius atyák formálnak jogot”.²⁸ Az 1724. évi összeírás szószerint megismétli ezeket a megnevezéseket.²⁹

A kolostor benépesítését és kiépítését a rendtörténet szerint véletlen esemény indította meg. Az Annalesben olvassuk, hogy 1726-ban az addigra már felépült egri trinitárius kolostor egyik szerzetese, Frater Martinus ab Assumptione, aki gyakran járt Patakra, találkozott Körössy Györggyel, Rákóczi egykori tisztségviselőjével, buzgó katolikus hívővel, aki kérdőre vonta, miért hagyja a rend pataki házát ennyi ideig lakatlanul és juttatja ezzel végső romlásra. Miután az atya az elmúlt idők viszontagságaira, a fennálló szűkös viszonyokra és pénz hiányára hivatkozott, Körössy erejéhez mért támogatást ígért. A szerzetes Egerbe visszatérve éppen ott találta a rendtartomány egyik legfőbb funkcionáriusát, a commissarius generalist, és azzal utazott újra Patakra. Körössy beteggyéből felkelve mutatta meg nekik a pusztá házát és telküket. A ház

tetőzete és falai már erősen pusztulásnak indultak, de a bejárat fölött még látható volt a rend címere a vörös és kék színű kereszttel. A commissarius azonban nem látott lehetőséget az újjáépítésre, miután Rákóczi alapítványaira már nem számíhattak, ezért Körössy most összezszerűen is nyilatkozott, és ezer forintot, sőt további támogatást is felajánlott. A nyilatkozat birtokában a commissarius Bécsben felkereste Trautsohn herceget, Patak birtokosát, aki 1726. december 8-i hozzájárulásában felhatalmazta a rendet, hogy saját költségükön elvégeztessék a helyreállítást. Miután a rend állítása szerint az eredeti alapító levél elveszett, nem tudták bizonyítani, hogy a Rákóczi testvérek által vállalt kötelezettségek birtokaikkal együtt az új földesúrra háramlottak át.

A földesúri engedély birtokában a commissarius 1727 tavaszán újra Patakra utazott. Itt Körössy a felajánlott összeg felét a jezsuita rendfőnöknél letétbe helyezte, és a fennmaradó összeg fokozatos folyósítására is kötelezettséget vállalt. A helyreállítás előkészítésére a commissarius Patakon hagyta titkárát, mint a leendő kolostor házfőnökét és az egri Márton atyát. Mindenek előtt új tetőt kellett készíteni a romos épületre, hogy a falak repedései ne növekedjenek tovább. Ehhez megvásárolták a szükséges gerendákat és ácsokat fogadtak, akik ezen a nyáron a tetőt el is készítették. Egyidejűleg néhány szobát is kellett a tél beállta előtt a szerzetesek számára valamelyik házban helyreállítani, és mivel kényelmetlen lett volna a távolabb álló plébánia templomba átjárniuk misézni, ugyanott kápolnát is rendeztek be. 1727. december 24-én Erdődy Gábor egri püspök engedélyével a házfőnök ezt fel is szentelte, és misét mondott benne. Az Annalesben feljegyezték, hogy az oltáron a rendnek nevet adó Szentháromság képe állt a két rendalapító, Mathai János és Valois Félix alakjával, a falakon pedig Szt. Ágnes és Katalin, továbbá Szt. István és László királyok képe függött, amelyeket a rend egyik tagja, Innocentius atya festett.³⁰ Az 1728. évi pataki összeírás, amely már a trinitárius atyák rezidenciájának nevezi épületünket, a lőportoronyról megjegyzi, hogy az atyák ebben tartják szertartásaikat.³¹ Feltételezhető, hogy ideiglenes lakószobáikat az emeleten rendezték be.

A tetővel már lefedett kolostor újjáépítése 1728-ban indult meg, amihez a rend illavai és komáromi kolostorai 100–100 forint segélyt nyújtottak. Április 26-án rendezték az ünnepélyes alapköv letételt, bár fennálló épületről volt szó. Három alapkövet a munka kezdeményezője, Körössy, hármat pedig a commissarius generalis rakott le. Ezt követően négy kőműves fogott az építkezéshez a „szegényes ház lehetőségeihez mérten”, amint a rendtörténet írja, de olyan gyorsan végezték a munkát, hogy rövid idő után a szerzeteseknek már kényelmes hajlékot nyújtott az épület.³²

Lehetséges, hogy a fokozatosan elkészült épületrészekbe a szerzetesek folyamatosan költöztek be, valójában azonban a helyreállítás legalább hat évig húzódott el, talán pénz hiányában is. Szerdahelyi Gábor Chorographiájának 1732. évi kiadásában még az építkezésről ír: „a tisztelendő atyák, akik a legszentebb Szentháromságról és a foglyok szabadításáról nyerték elnevezésüket, nem sokkal ezelőtt kezdtek Patakon megtelepedni, és már tágasabb házat építenek maguknak.”³³ Az egri egyházmegye 1733. évi összeírása szerint sem készült el még ekkor az épület, mert ebben Patakkal kapcsolatban ezeket olvassuk: „Ugyanitt megtelepítették újabban a trinitárius atyákat, akik ideiglenesen ma-

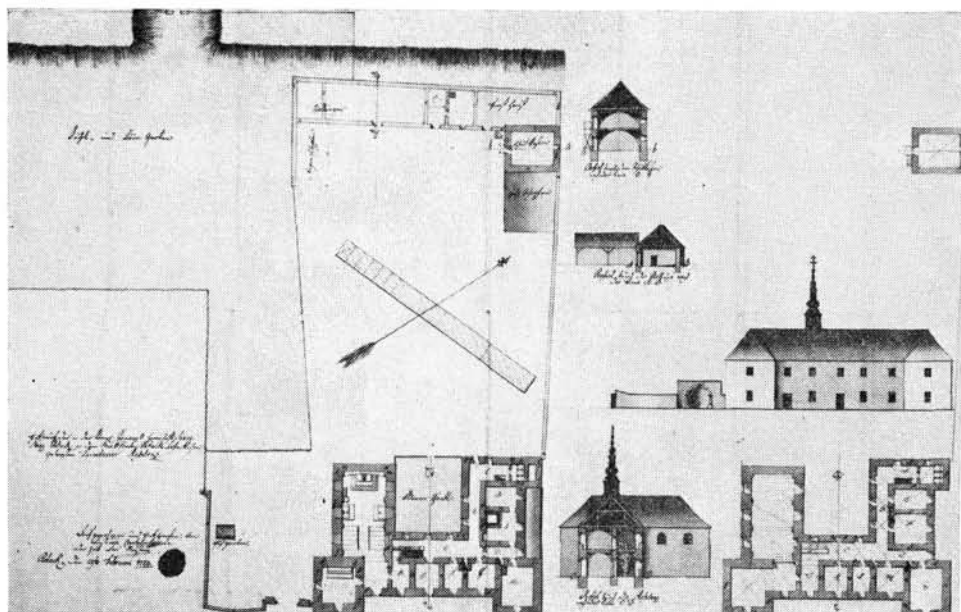
gánházban végzik az istentiszteletet, amíg nem lesz templomuk. Jelenleg a kolostort építik”.³⁴ A templom bejáratí kapujának szemöldökkövébe vésett kronosztichonból kiolvasható 1734. évszám alapján feltételezhető, hogy ebben az évben fejezheték be az építkezést. Erre utal az is, hogy a rendház irattárának 1784-ben felvett jegyzékében szereplő, de eredetiben nem található irat, amelyben a rendházban készült rejtkehelyeket írják le, ahol zavaros időkben az értékesebb tárgyakat biztonságba helyezhették, ugyancsak 1734-ben kelt.³⁵

A kolostor telke nyugat felé a nyugati városfal mögött emelkedő sánc lábáig, az egykori Kis-utcáig húzódott. Ezt a területet a kolostor mögött gazdasági udvarnak használták. Az északnyugati részén álló egykori lőporházat, ahol előbb kápolnájuk volt, kolostortemplomuk elkészülte után magtárnak rendezték be. Nyugati oldalához utóbb a telek teljes szélességében istállót, szekérszint és borházat magába foglaló gazdasági épületet toldottak. Bérbe vették az uradalomtól a telküktől délre, a mai várkert helyén fekvő területet is zöldszéges és gyümölcsös kert céljára. Egy röviddel 1750 után készült urbárium már teljes berendezkedésükről ír: „Ahol jelenleg a tisztelendő trinitárius atyák kolostora és temploma áll, amely alapításától fogva mentességet élvez, hajdan gabonás ház volt, az istálló végében pedig hatalmas kőház, amely lőpor tárolására épült, és szintén a kolostor birtoka. Ahol pedig a kertjük fekszik udvaruk szomszédságában, ott polgárok három háza állt, és ezért fizettek utána háromszor 45 dénár munust, amíg a felséges herceg nem mentesítette őket. A kolostor alapítója Körössy György volt, ahogyan a háztörténet elárulja, és a Rákóczi mozgalmak után költöztették őket ide az 17. (!) év táján.”³⁶ Az 1770. évi urbárium a kolostor felsorolásánál a kertjük helyén állott házak tulajdonosait is megnevezi: „Residentia R. PP. Trinitariorum a hol Néhai Zsemberger és Dömsödi Ház helyek valának, most pedig kert levén, fizetnek. . .”³⁷ A korabeli források lehetővé teszik az említett telkek és tulajdonosaik azonosítását, sőt az 1750. körüli urbáriumban említett harmadik telek tulajdonosára is engednek következtetni.³⁸ Házaik a Kis utcán álltak, amely az itt sorakozó valamennyi épület pusztulása után a XVIII. sz. közepére meg is szűnt, az üres házhelyeket pedig a vár utcájának ház- és telektulajdonosai kertként telkükhöz csatolták.³⁹

Az elkészült kolostort és templomot alig három évig használhatta zavartalanul az alapítólevélben említett tizenhárom helyett ténylegesen beköltözött 6—7 szerzetes. 1737. március 12-én tűzvész hamvasztotta el a belső város csaknem valamennyi épületét, és leégett „Pater Trinitárius Uraimék Ujj Épületü Clastromok” is, ahogyan a város jegyzőkönyvében írják.⁴⁰ A rendháznak és a vele egybeépült templomnak valószínűleg csak a tetőzete pusztult el, és ezt hamarosan újjáépítették. Az utca túloldalán alig 200 méterrel északabbra álló másik kolostorban lakó jezsuiták, miután rendházuk és a használatukban álló gótikus plébánia templom tetőzete is elpusztult, 1737 októberétől fogva a trinitáriusok nyilván már helyreállított kápolnájában miséztek a következő év októberéig.⁴¹

A tűzvészt nyugodtabb évtizedek követték. A birtokok jövedelme és az adományok biztosították a néhány szerzetes szerény ellátását. A kolduló útjaik során összegyűlt pénzt valószínűleg a rendi központnak juttatták el rabok kiváltására. Az épületek karbantartására és javítására azonban kevés juthatott.

I. kép. A sárospataki trinitárius kolostor 1784-ben készült felmérése, Oratschek András rajza

1766-ban például az atyák Trautsohn herceg jószágkormányzójához fordultak két szál tölgyért tetőzetük javításához, mert — mint előadták — közismert, „milyen nyomorúságos állapotban és milyen szegénységben van már jónéhány év óta nyomorult rezidenciánk!”⁴²

A trinitárius rendház alig féltucatnyi lakója mégis háborítatlanul élt, miáltal környezetükben jelentős változások álltak be. 1773-ban feloszlatták a jezsuita rendet és itteni szomszédos kolostorát is. 1776-ban kihalt a Trautsohn hercegi család, és az uradalmat a Kamara vette kezelésbe. 1781-ben a Kamara bezáratta az életveszélyessé vált gótikus plébánia templomot, miután boltozata omladozni kezdett. Az újjáépítés ideje alatt a város katolikus lakosai számára a jezsuiták helyébe lépett világi plébánia ismét a trinitáriusok „szűk templomocskájában” tartotta az istentiszteleteket.⁴³ Csak 1787 novemberében nyílt meg újból a helyreállított plébánia templom a hívek előtt, bár új berendezése ekkor még nem készült el. A Kamara és az egri püspök úgy vélekedett, hogy „miután a nagytemplom elkészült, inkább azt látogassák, mint a szűk másikat, amely az összesereglett nép befogadására nem elég tágas”.⁴⁴ Ekkor azonban a kolostor és temploma már nem a trinitáriusoké volt.

1783 decemberében II. József elrendelte a legtöbb szerzetesrend, közöttük a trinitáriusok feloszlását, és ennek alapján a pataki rendház felszámolását is kihírdették. Az erre kiküldött bizottság 1784 januárjában felleltározta a rendház minden ingóságát, majd februárban Oratschek András sátoraljaújhelyi építőmester felmérte a kolostort és melléképületeit, és más iparosokkal együtt

elkészítette az értékbecsléseket. Ezekből ismerjük a rendház akkori alakját, állapotát és berendezését⁴⁵ (1. kép).

Az egykori kolostor és temploma udvart körülölelő, U-alaprajzú, egyemeletes épület, utcai oldalának két szélén sarokbástyaszerű kiugrásokkal. Az épület déli, a mai kastélypark felőli szárnya volt a templom. Ide az utca felől előtér vezetett. Ebből balra a délkeleti sarokkiugrásban berendezett kis kápolnába egyben sekrestyébe léphettek, jobbra pedig a kolostorba. Az előtér fölött volt a templom karzata, ahonnan a sekrestye fölötti oratóriumba jutottak. A templom terét falpillérek fejezetére támaszkodó hevederívek között három csehsüveg boltozatmező zárta le. A falpillérek között nyílt délre három, északra két félkörlezárású ablak. A nyugati zárófal előtt állt a Szentháromságnak szentelt főoltár szentségtartóval, a déli oldalon pedig a nyugatról első falpillérhez illesztve a szószék. A templomtér két oldalán a középső ablakok alatt helyezkedett el egy-egy mellékoltár Szűz Mária és Szent Anna tiszteletére. A hívek számára csak a hajó keleti, bejárati felében állt kétoldalt öt-öt pad. A templom berendezését egy gyóntatószék és a karzaton elhelyezett orgona egészítette ki, amelynek mellvédjén közepén fafaragványos letekintő rács volt. A sekrestyében a miseruhák, kelyhek és egyéb felszerelési tárgyak tárolására szolgáló szekrények álltak. A templom és melléktereinek padlózatát — bizonyára a közeli Nyilazó-bányából származó — kőlapokkal burkolták, és néhány kőlépcső vette körül a főoltár emelvényét.⁴⁶

A kolostor az utcai és az északi szárnyban helyezkedett el. A bejárat a két sarokkiugrással közrefogott utcai homlokzat közepén nyílt egy előtérbe, ahonnan az udvari oldalakon húzódó folyosóba jutottak. Az előtértől balra a kolostorból a templomba vezető átjáró, jobbra két szoba következett az utcai oldalon. A folyosó törésénél kis előtérből egyoldalt az északkeleti sarokkiugrásban berendezett ebédlőbe, refektóriumba, másik oldalán a tágas konyhába, és ebből az éléstárba nyíltak ajtók. Az északi szárny végénél a folyosó oldalágából közelíthették meg a háromfülkés árnyékszéket. Ezek előtt lépcső vezetett le az éléstár alatti pincébe. A becslési jegyzőkönyv szerint az épület alatt nem volt más pince, csak egy kripta, ismereteink szerint a templomnak a kolostor melletti szakasza alatt, amelyet gyümölcstárolásra használtak.⁴⁷

Az emeletre a kolostor folyosójának templom felőli végén indult kétkarú lépcső, amelynek felső karja és pihenője alatt jártak át a templom előteréhez. Az emelet alaprajzi beosztása megegyezett a földszintével. A lépcső érkezésétől átjáró vezetett a templom karzatára és oratóriumába. A folyosóról kelet felé három, észak felé két szoba nyílt, az északkeleti sarkon pedig egy nagyobb terem a refektórium fölött. Az északi szárny végén a földszinthez hasonlóan háromfülkés árnyékszék helyezkedett el.

A leltárak öt szerzetes celláját sorolják fel, amelyek az emeleti szobákkal azonosíthatók. A nagy sarokhelyiség volt a könyvtár.⁴⁸ Az emelet foglalta tehát magában a kizárólag a szerzeteseknek fenntartott klauzúrát, és ezért zárták le a félemeleti lépcsőpihenőnél ajtóval a feljáratot.⁴⁹ A leltárban felsorolt vendégszoba, továbbá a sekrestyés és a ministráns cellája a bejárati előtér melletti két földszinti utcai szoba volt.

A folyosók és a helyiségek a földszinten és az emeleten egyaránt fiókos

dongaboltozattal fedettek voltak. Sajnos, az emeleti boltozatok a kápolna boltozataival együtt feltehetően a XIX. sz.-ban elpusztultak, és csak lenyomataik maradtak az oldalfalakon. A folyosókon és a cellákban hajópadló volt, a konyhában és az éléstárban téglaburkolat.⁵⁰

A kolostor helyiségeinek berendezése a leltár tanúsága szerint a rendi előírásoknak megfelelően szerény volt. A földszinti folyosóban hat kép és huszonegy tézistábla függött, továbbá a bejáratí csengettyű. A lépcsőházban, nyilván a félemeleti pihenőnek a feljáratral szemközti falán „a megfeszített üdvözítő szobrász keze által kifaragva”. Az emeleti folyosón két képen és huszonhárom tézistáblán kívül egy faliorát, egy falifülkébe helyezett lámpást és egy harangocskát írtak össze, amely „a szerzetesek ébresztésére és az ebédlőbe hívására” szolgált.⁵¹

A házfőnök, Pater Praesidens Thaddeus a Transfiguratione cellájában találták a viszonylagos leggazdagabb berendezést: két képet, két faliszekrényt, ágyat, öt börszéket, mosdót, egy fiókos, könyvtékás nagyobb és egy kisebb asztalt, végül egy ruhafogast. A többi négy szerzetes cellájában ennél még szegényesebb volt a bútortat.⁵² Az atyák saját ingóságai is csak a legszükségesebb használati tárgyakra, könyvekre és ártatlan kedvtelések, kávézás, borozgatás, pipázás eszközeire szorítkoztak. A házfőnök bevallott személyes holmijában egy nyomda ládácska néhány betű nyomtatására, egy nap- és egy zsebóra, dohányszita, kávéőrölő, hét „antalko” hordócska aszúbor, bádog kávésdoboz és dohánytartó ólomdoboz szerepelt. Pater Melchior a Sancto Xaverio, a kolostor senior presbiterénél néhány könyv, két „antalko” másolás bor és három félhordócska aszú esszencia, 3 1/2 font „döbrői” dohány és egy távcső, Pater Salomon a Regibusnál a részben szlovák nyelvű könyveken kívül egy „Bunda avagy December” volt. Frater Jacobus a Purificatione orvos lehetett, mert orvosi könyvek mellett érvágó és sebkezelő műszerek és egy — igaz, üres — úti patikaszekrény voltak a birtokában. Albert testvér szlovák származásáról cseh és szlovák nyelvű könyvei tanúskodnak.⁵³

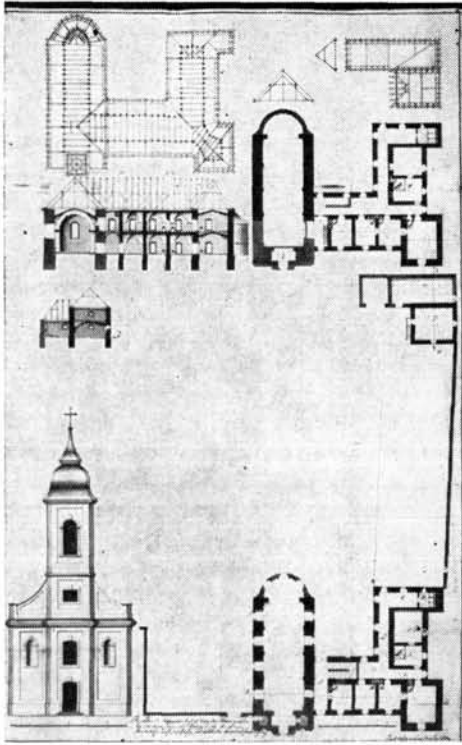
Valamelyest gazdagabb volt a refektórium berendezése, ahol bizonyára vendégeket is fogadtak. Egy nagyobb és egy kisebb tölgyfa asztalt tíz bőrhuzatú szék vett körül. A falakon tizenhárom trinitárius kolostor képe és egy falóra függött. A két faliszekrényben asztali edények, közöttük egy ón teáskanna és kék porcellán kávéscésészék mellett egy sakk készlet is akadt.⁵⁴

A kolostorszárnyakkal körülvett udvarban Oratschek rajzának felirata szerint virágos kertecske volt, amelyet nyugatról fakerítés zárt le.

Az épület külső megjelenése is szerény volt. A bejáratok és a külső homlokzatok ablakai egyszerű kőkerettel készültek. A becslésben felvett húsz ablakkeretelés közül mára csak néhány maradt meg. Eltűnt az épület nehézkes tömegének egyetlen játékos dísz, az utcai kolostorszárny tetőgerince fölötti karcsú fa harangtornyocska változatos vonalú barokk sisakjával.

Az épület délkeleti sarokkiugrásához csatlakozott a gazdasági udvart az utcától elválasztó kőfal íves kőkeretű, kerékvető kocsibehajtó kapuval. Az udvar végében húzódott a már említett istálló épület, északi végénél a magtárnak használt lőportoronnyal.

Az épületeket Oratschek építőmester mellett hat szakma mestere becsülte

2. kép. A sárospataki trinitárius kolostor 1787. évi átalakítási terve görög katolikus templom és plébánia céljára. Bossy Jakab rajza

fel: Oratschek a falazatokat, boltozatokat; a faragott köveket, keretkezéseket, kőlap padlókat, lépcsőket Lentz Márton kőfaragó; az ácsszerkezeteket, tetőket Resch Tamás újhelyi, majd pataki ácsmester, az asztalosmunkákat Getz Móric pataki asztalos, a lakatosmunkákat, pántokat, zárat, rácsokat Kehajz András, az üvegezéseket Spiesz Ferenc, a zöldmázás cserépkályhákat Lukács István fazekas. A kerítéseket, gyümölcsfákat, továbbá a harangokat és tartozékaikat a mestereken kívül a pataki bíró és esküdtek értékelték. Ezek alapján az épületek és tartozékaik értéke 11 320 forintot tett ki.⁵⁵

Az ingóságokat a legtöbbet ígérőknek elárverezték.⁵⁶ Az épület és telke a kamarai uradalom tulajdonába került. A templomot, mint említettük, a plébánia használta 1787 novemberéig. Ezt követően a két mellékoltárt, a szószéket és az orgonát a plébánia templomba vitték át, ahol a két oltár, ha változott helyen is, ma is látható.⁵⁷

Az épület hasznosítására a helybeli kamarai prefektus megbízásából Oratschek András adott a felméréssel és becsléssel egyidejűleg, 1784. május 2-án három alternatív javaslatra terjedő szakvéleményt. Az első javaslatot, hogy plébániát és templomot rendezzenek be az épületben, elvetette, mert plébánia céljára a kolostorszárnyakat túl tágasnak vélte, a templomot viszont csak költséges bővítéssel lehetett volna használhatóvá tenni nagyobb számú hívő

számára, de ehhez nem állt kellő hely rendelkezésre, és az udvar alatt húzódó pincék miatt az alapozás is különleges igényeket támasztott. A második alternatíva, „nemzeti iskola” létesítése sem látszott megfelelőnek. A kolostorszárnyak két szintjén két tanítói lakás ugyan elfért volna, de miután három iskolai osztály felállítását tervezték, a harmadik tanítónak már nem maradt hely. A három tanterem a templomszárnyakban csak annak két szintre osztásával lett volna elhelyezhető, de ehhez le kellett volna bontani a boltozatot, mert a felső termekben a padló alá is lenyúlt volna, és a vastag falakba tört ablakok sem adtak volna kellő világosságot. Ezért harmadikként az uradalom tisztartójának, provisorának és számvevőjének, fiskálisának hivatalát és szállását javasolta a kolostorrészben elhelyezni, a templomi részben pedig magtár kialakítását ajánlotta, amihez csak egy földemet kellett behúzni, és az alsó szinten néhány kis ablakot törni. Ezzel Oratschek szavai szerint „a legtökéletesebb granarium jönne létre”. A trinitáriusok által magtárnak használt régi lőporház a provisor felügyelete alá tartozó vas- és egyéb anyag tárolására kínálkozott. Az építőmester ezért a Kamarának ezt a harmadik alternatívát ajánlotta megvalósításra.⁵⁸

1785 elején a korábbi uradalmi számvevő, Rettel György kérte, hogy addigi szűkös szállása helyett a még üresen álló kolostorban adjanak neki lakást, és ehhez Radó Károly kőműves mester igazolását csatolta.⁵⁹

1787-ben a pataki görög katolikusok kérték a kormányservektől, hogy fatemplomuk pótlására a tervezett új épület helyett juttassák nekik a kolostort, és csatolták Bossy Jakab újhelyi építőmester átalakítási tervét. Bossy a délkeleti sarokkiugrás lebontása után a templomhajót a kolostorszárny utcai homlokvonalaig kívánta meghosszabbítani, és ez elé új középtornyos főhomlokzatot tervezett a toronyaljba nyíló bejáratral, kétoldalt csigalépcsőkkel az új karzatra. A templom nyugati végfalát lebontva félkörívesen szentélyt tervezett. A kolostorszárnyak érintetlenek maradtak, csak a bejáratot helyezte közvetlenül a templom mellé, a korábbi átjáró ablaka helyére, és a lépcsőt fordította meg. A bejárat mellé a plébánia hivatal került volna, a földszinten és az emeleten egy-egy lakás jutott volna a plébánosnak és a kántortanítónak.⁶⁰

A pataki kamarai uradalom jogtanácsosa a kérvényt véleményezve annak teljesítését többféle okból ellenezte. Megemlítette azt is, hogy az uralkodó bizottságot küldött Patakra annak megvizsgálására, vajon alkalmas-e az épület kovakő csiszoló üzem és raktára céljára.⁶¹

A különféle hasznosítási tervek egyike sem valósult meg. Amikor 1806-ban I. Ferenc Bretzenheim Károly Ágost hercegnek adományozta a pataki uradalmat, a kolostorépület a Vallásalap tulajdonában maradt, és előbb a mislei kerület erdőmesteri szállását helyezték el benne, majd lakóknak adták bérbe a kolostor helységeit. 1818-ban Bretzenheim herceg és a kormányzat között tárgyalások folytak az épület megvételéről 25 000 forintért, de ezek nem vezettek eredményre.⁶² 1824-ben, miután újabb árveréseken sem talált vevőre az épület, az uradalom 5000 forintot ajánlott az épületért. A rendkívül alacsony vételárat azzal indokolták, hogy a kolostor állapota nagyon leromlott, tetőzetét újjá kell építeni, a földszinti helyiségek elkorhadt padlózatát ki kell cserélni és a kerítéseket is helyre kell állítani.⁶³ Az épületet végül Bretzenheim Ferdinánd vehet

3. kép. A sárospataki egykori trinitárius kolostor, ma Borostyán-szálló egyik utca felőli földszinti szobája helyreállítás után

4. kép. A földszinti folyosó és az újjáépített lépcső

5. kép. Az egykori templom, ma étterem belső képe a helyreállítás után

6. kép. A sárospataki egykori trinitárius kolostor helyreállított utcai homlokzata

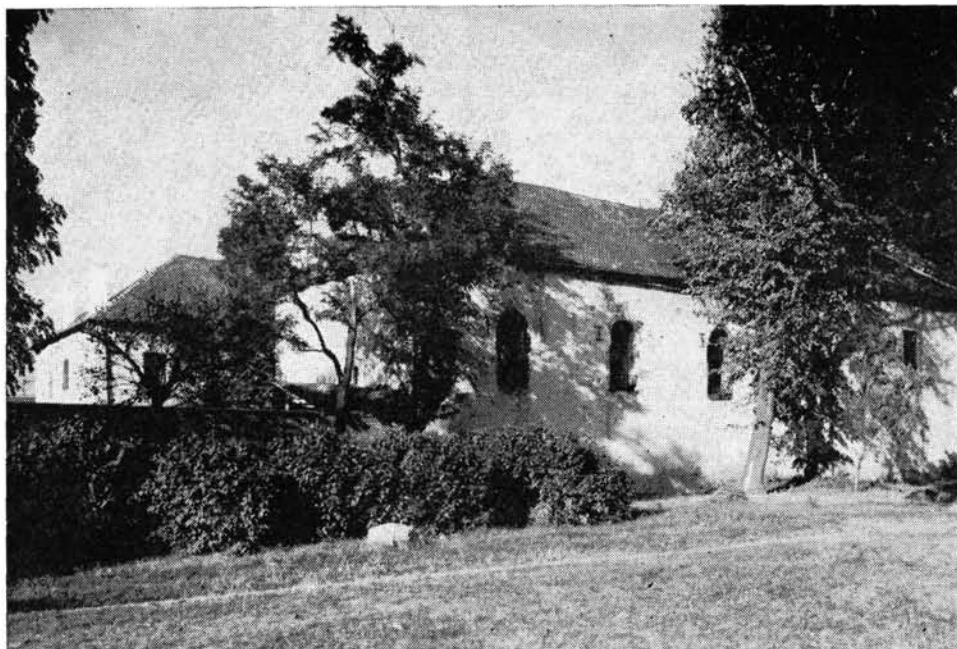

7. kép. A helyreállított kolostorudvar Makovecz Imre kútjával

meg egyelőre még ismeretlen időben az uradalom főbb tisztviselőinek lakása és hivatalai számára, a templomszárnyat pedig gerendás fafödémmel két szintre osztva magtárnak rendezték be. Ilyen célra használták 1875-től a Windischgrätz hercegek is egészen a felszabadulásig.⁶⁴

A XIX. század folyamán az északi szárnyon új bejáratot nyitottak, és az egykori konyhából vezettek lépcsőfeljáratot az emeletre, áttörve a boltozatot. Ugyanakkor az eredeti lépcsőt lebontották. Az egykori gazdasági udvarban a várkert alatti uradalmi pincék megközelítésére borház épült pincelejáratral.

8. kép. A helyreállított épület külső fala

A felszabadulást követően az épületet államosították, szükséglakásokat alakítottak ki benne, a templomtérben pedig raktár maradt. Karbantartás hiányában azonban az épület egyre jobban tönkre ment, és a teljes pusztulás küszöbén állt. Már az 1950-es években felmerült a kézenfekvő gondolat, hogy a szomszédos várkastély növekvő idegenforgalmára tekintettel az egykori kolostor kedvező alaprajzi adottságait kihasználva szállodát és éttermet rendezzenek be az épületben, és ilyen célra állítsák helyre. A megvalósításra azonban csak 1965-ben került sor a helyi ÁFÉSZ, a SZÖVOSZ és az Országos Műemléki Felügyelőség együttes költségén. A helyreállítás terveit a SZÖVTERV építész, Makovecz Imre készítette a műemléki irányelvek figyelembevételével. Ennek megfelelően az eredeti állapot lehető maximális visszaállítására törekedett, elsősorban az alaprajzi elrendezés tekintetében. Az elpusztult részletek pótlásánál ugyanakkor szerkezetileg korszerű, megjelenésében modern építészeti megoldásokat alkalmazott. A kolostorszárnyakban a későbbi átalakítások nyomait eltüntetve lényegében az 1784. évi felmérésen látható eredeti állapotot őrizte meg, illetve állította vissza. Az ablakká átalakított kolostorbejáratot ismét megnyitva a régi előtér mint szállodai recepció lényegében visszanyerte eredeti rendeltetését. A boltozatos földszinti helyiségeket, közöttük a hajdani refektóriumot, konyhát és éléstárat is vendégszobáknak rendezték be (3. kép). Az emeletre vezető lépcsőt az 1784. évi felmérés alapján az oldalfalakon talált nyomokat is követve eredeti helyén rekonstruálták (4. kép). Az ugyancsak ven-

dégszobákként helyreállított emeleti helyiségekben a XIX. században lebontott boltozatokat pótló vakolt famennyezetek helyére vasbeton födém került. A templomtér fölött sem újították meg az elpusztult boltozatokat, hanem az egykori íves felületekre utaló, de a boltozati formát nem utánzó, modern hatású födém megoldás készült. Ugyanakkor az oldalfalakon megmaradt falpillérek és az egykori boltozatok falíveit helyreállították (5. kép). A templomtérben kialakított étterem részére a szárny nyugati végéhez nyaktaggal kapcsolódó új konyhaüzem épült.

A homlokzatokon csak a néhány befalazott vagy átalakított nyílást kellett eredeti alakjában rekonstruálni. Az itt-ott töredékesen megmaradt kőkereteket műkövel kiegészítették, de a hiányzókat a kolostor bejárati ajtókeretének kivételével nem pótolták. A már nagyrészt lehullott homlokzatközelítést nem pótolták, hanem a kőfelületeket nyersen hagyták (6. és 7. kép).

A helyreállítás 1968-ban készült el.⁶¹ A munkálatokkal kapcsolatban végzett feltárások alapján az épület XVII. századi elsődleges alakjára és kiképzésére nézve nem lehetett lényeges új megállapításokat tenni. Az épület fő tömege, a bástyaszerű sarokkiugrások a kőfaragók monogramjaival ellátott armírozó kövekkel egyértelműen a XVII. században keletkeztek. A kápolna belső kialakítása, egykori boltozata egyértelműen a trinitáriusok építkezésének emléke, és feltételezhető, hogy a kolostorszárnyak belső elrendezése és ennek megfelelően a homlokzati és a belső nyílások is nagyrészt az általuk végeztetett átalakítások eredményei. A XVII. és XVIII. század építési tevékenysége ötvöződik tehát ma már alig szétválasztható egységgé a város történetének 350 évét képviselő épületben.

JEGYZETEK

1. Orsz. Levéltár (OL), Kam. lvt. Urbaria et Conscriptioes (U. et C.) F. 40. N. 39.
2. Debreczeni Tamás (DT) — I. Rákóczi György (R. GY), Sárospatak (Sp), 1641. máj. 3. [OL Kamarai Lvt. Kamarai Missilisek (KM): „Farkas Mihálnak tudom hogy az Pataki belseo Varosban valo hazara, kit zegeni Herczegh Vramnak veot vala Nag: Egri newutol Egi hazat Eximalta vala Nagod”. A ház helyére DT—RGY. Sp. 1633. júl. 5. (OL. Kam. lvt. Arch. Fam Rákóczi (RL), F. 4. N. 47.]
3. Chernel—RGy. 1631. máj. 31. (RL. F. 3. N. 14.)
4. Chernel—RGy. 1631. aug. 1. (RL. F. 3. N. 26.)
5. Debreczeni Thamas Vramnak Irot leuelnek pariaia, kelet nélkül, tartalma szerint 1632-ből (KM) 6. RL F. 4. N. 43.
7. U.ott, N. 47. 48. 49.
8. U. et C. F. 40. N. 4.
9. U. et C. F. 41. N. 1.
10. DT—RGy. Sp. 1639. aug. 18. (KM)
11. U. et C. F. 41. N. 3.
12. LZS—Klob. Fogaras, 1651. febr. 20. (RL. F. 21.)
13. U. et C. F. 41. N. 11.
14. U. et C. F. 36. N. 25.: „Domus Annonaria Suaettis”.
15. U. et C. F. 41. N. 22.
16. Annalium Provinciae S. Josephi Ordinis Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptione Captivorum Libri decem (Viennae, 1737 után. Az Orsz. Széchényi Könyvtárban 183 940 kat. számon őrzött példány címlapja a kiadás évszámával hiányzik) Lib. III. Cap. I. 169. o. A rend magyarországi történetének feldolgozása, Fallenbüchl Ferenc: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon (Bp., 1940) c. műve ismerteti a sárospataki kolostor történetét is (80—88. o.) az Annales adatait is felhasználva.

17. Annales, Lib. III. Cap. II. Initium Patakiensis Foundationis in Hungaria (174—177. o.). Az épületadományra vonatkozó szakasz: „III. Assignatus praeterea fuit locus pro coenobio et Ecclesia construendis, domus nimirum lapidea a defuncta quondam Principe (!) Susanna Lorantffi aedificata pro familia filii sui Domini Sigismundi Ragoczi dum Principem Electoralem, Dominam Henriettam Palatinam Rheni, connubiali sibi foedere junxit. Porro structura Ecclesiae, ac coenobii ex communibus Fratris et Sororis possessionibus aequali sumptu erat perficienda. Domum illam sub idem tempore incolebat Caesareus annonae Praefectus. Ne autem coenobium situs angustiis laboraret, adjunctae fuerunt aliae duae vicinae aedes cum platea, quae vetus quoddam et semidirutum palatium a dicta domo lapidea dividebat.” A kegyúri jogokról: „V. Conclusum tamen fuit, ut omnia harum familiarum Insignia in Ecclesiae porticu et principis arae sacello affigantur, neque alteri cuiquam iis in locis insignia apponere liceat. Erigeretur quoque ipsis in Presbyterio ad latus Evangelii sedilia... Odeum quoque singulare in superiore Ecclesiae loco eis addictum fuit, ubi Divinis officiis interesse possent, hac tamen conditione adjecta, ut ab odeo Religiosorum disjunctum esset, neque his ullus aditus ad Patronorum odeum concederetur. Insuper, ut sepultura pro Patronis esset infra majus Sacellum, neque quisquam alius absque eorum licentia ibidem sepeliri posset”. Az alapítólevél töredékét a kolostor irattárában 1784-ben a feloszlatást követő leltározáskor megtalálták, lásd OL HTT. Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster. Trinitarier Klöster. De Trinitariis Patakiensibus, fol. 170—175. Elenchus Litteralium Instrumentorum: 12. Fragmentum Fundationalium etc. Tartalmát, amely megegyezik az Annalesben foglaltakkal, idézik a kolostor ingatlanainak összeírásában, u.ott, fol. 164—167. Conscriptio.
18. I. h.: „Domus Armamentaria, una deserta, altera, ubi pulveres conseruantur exstat”.
19. OL. Kam. Ivt. Arch. Patakiense Rákócziano-Trautsohnianum. Rat. Prov. 1728. évi köteg. No. 44. Anni 1728 Conscriptio: „Residentia R. Patrum Trinitariorum ibidem versus Istrionem una plateola”.
20. U.ott, 1713—14. évi köteg, No. 847. Inventatio: „E Regione hujus est pristina Domus Annonaria, Patribus Trinitariis per Principem Rakoczi collata, in cuius Vicinitate Extant rudera veterum palatiorum. A tergo horum Palatiorum est Domus Kerczeliana Dominio applicata”.
21. Annales Lib. X. Cap. XXIV. 809. o.: „Pauci tamen nostri veterem stationem, ut ut poterant, retinuerunt, donec bello immanior pestis eos ex insidiis adorta fuisset, et domum nostram omnibus suis incolis spoliasset... ne tamen locus Deo semel dicatus vacuum remaneret, Patres ex Polonia ad eum inhabitandum evocati fuerunt... P. Franciscus a Resurrectione Domus Praeses anno 1710 eum in statione afflatus die 26 Julii vitam finivit, quem P. Cornelius a Conceptione Socius ejusdem sequenti mox mense Augusti die 19 secutus pariter occubuit”. A plébánia templomban történt temetésüket, amit a következőkben az Annales említ, megerősíti a Bp.-i Egyetemi Kvtár kéziratára G. 115. sz. irata.
22. Annales i. h.: „Hac clade Patres Poloni minime deterriti alios Religiosos Patakinum miserunt... Hi Patakini usque ad annum huius saeculi 16 substiterunt”. Ekkor P. Maurus a Conceptione Superior megegyezett a lengyel tartományfőnökkel „ut Patres Poloni revocarentur. Hinc Domus Patakinensis ad pristinam redivit solitudinem, mansitque fere per decennium incolis destituta”.
23. U. et C. F. 39. N. 28.: „Domus lapidea olim Rakocziana jam pro parte Suae Mattis Scrmæ in necessitatem Annonariam tenta cum Armamentario ibidem existente”.
24. U. et C. irreg. F. 11. N. 13.
25. Arch. Patakiense R-Tr. Acta Rad. Tit. Regécz et Patak. Fasc. XI. No. 200.
26. U. et C. F. 41. N. 36.: „Sessiones Desertæ... Domus olim Frumentaria Domus olim Armamentaria exposit RR. PP. Trinitariis per Dominos Terrestres collata”.
27. Lásd 20. jegyzet.
28. Arch. Patakiense R-Tr. Acta Rad. Tit. SP. Fasc. IX. No. 860. Urb. et. Conscr. No. 20.: „Olim Domus Annonaria Dominy, ruinae proxima, de facto autem Patrum Trinitariorum possessioni subjecta... Turris Pulverarius quam praetendunt P. Trinity”.
29. U.ott, mint 25. jegyzetben említett.
30. Annales, Lib. X. Cap. XXIV. II—V. 809—810. o. Az épület megtekintéséről: „cum nostris desertam domum accessit (ti. Körössy), metas ac terminos omnes demonstravit, atque signavit. Visebatur etiam ibi supra Januam scutum Ordinis nostri, crux videlicet rubri et caerulei coloris, olim affixum: caetera vero utputa tectum et parietes in ruinam subsederant”. Trautsohn engedélyét felsorolják a kolostor irattárának 1784. évi, említett elenchusában: „18. Litterae Principis Trauczon quibus mediantibus P. P. Trinitariis facultas datur Residentiam S. Pata-

- kiensem reaedificandi de A: 1726". Az 1727. évi építkezésekről Annales, Lib. X. Cap. XXVI. I—II. 812—813. o.
31. I. h.: „Turris pulveraria, ibidem R. Patres Trinitarii sua exercent sacra”.
32. Annales, Lib. X. Cap. XXVII. I—II. 813—814. o. Az alapköv letétel utáni munkakezdésről: „Hac functione absoluta caementarii in sui muneris partes successerunt, coeptique aedificii structuram tanta celeritate promoverunt, ut post breve tempus Religiosis nostris commodam habitationem praebuerit”.
33. Szerdahelyi, Gabriel: Chorographia etc. Cassoviae, 1770. 209. o.: „Illud verum est, quod RR. PP. qui a Sanctissima Trinitate et redemptione captivorum denominationem sortiti sunt, non ita pridem Patakium incolere coeperint, aedesque jam ampliores ibidem aedificant”.
34. OL Acta cassae parochorum, közölte *Bónisné Wallon Emma*. A műv. tört. dok. közp. forrás-kiadványai V. Egri egyházmegye 2. f. (Bp. 1969) 350. o.: „Ibidem introducti sunt recenter Patres Trinitarii qui in domo privata interimaliter Divina peragunt donec templum habuerint, actu aedificant conventum”.
35. Elenchus Litt. Instr. 101. Nota in quo describuntur loca secreta in Residentia S. Patakiensis existentia, et Temporibus Disturbiorum pro recondendis pretiosioribus rebus apta de A° 1734.” Ennek az iratnak az alapján 1784-ben a felozlatáskor e rejtekhelyeket felkutatták és felbontották. Ennek költségeiről az Inventarien iratainak 178—179. folioja: Tabella Resignans etc.
36. Arch. Patak. R-Tr. Acta Rad. Tit. SP. F. IX. No. 860. Urb. et Conscr. No. 21. Sine dato: „Ubi actu est Templum Residentiae R. Patrum Trinitariorum Fundationaliter exempta, olim erat Domus Annonaria, in Fine autem Stabuli vastissima lapidea Domus pro conservatione Pirus Pulveribus aedificata, quae quoque . . . ad Residentiam possidetur, ubi autem est Hortus et per consequens e regione illius Area, ibi erant Domus 3 Incolarum et ideo soluerunt Munus . . . ?d 45, donec per Celsissimum Principem immunitatae fuerint. Fundator enim huius Residentiae fuit Georgius Körössy, uti domestica Hystoria eorundem narrat, et quidem sopitis motibus Rakocianis introducti sunt circa Annum 17 . . .”.
37. Arch. Patak. R-Tr. Rat. Prov. 1770. évi köteg.
38. Dömsödy György házát a Kis-utcán a lakott telkek között az idézett 1712. évi összeírás sorolja fel, az 1715 utáni urbárium szerint a telek a szomszédosokkal együtt már puszta. Fallenbüchl i. m. (84. o.) szerint Dömsödy György 1731-ben 50 magyar forintért adta el a telket a rendnek, 1735-ben az uradalom haszonbér fejében engedélyezte ezen konyhakert létesítését. Zsemberger, azaz feltehetően Schönberger Ferenc pataki provisor (1720—27) mint telektulajdonos nem szerepel az urbáriumokban. Az idézett urbáriumokban a Dömsödy-telekkel egyoldalt Gabriányi vagy Gáborjáni István, majd Zsigmond puszta telke volt szomszédos, ezt Fallenbüchl szerint a rend szintén megszerezte. Dömsödy telke és a lóporház között Szabó Gáspár puszta telke feküdt, ez lehetett a trinitáriusok által használt harmadik telek.
39. 1770. évi urbárium, lásd 37. jegyzet.
40. Román János: Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez (Sárospatak, 1965), 154. o. 252. sz.
41. Bp.-i Egyetemi Kvtár, Kézirattár, AB 95/I. Hist. Dom. Res. Sáros Nagy Patakiensis, 1737: „concessimus ad Sacellum R. R. Patrum Trinitariorum”. AB 95/III. Liber Diarii Soc. Patakinensis, 1737 okt. több napján: „divina in Sacello P. Trinitariorum”; 1738. okt. 4.: „Hodie ultimo divina peregrinus in Sacello PP. Trinitariorum”.
42. Arch. Patak R-Tr. Rat. Prov. 1766. évi köteg, No. 45.: „In quam misero statu et quanta paupertate misera Residentia nostra jam ab aliquot Annis constituta sit . . .”
43. 1814. évi Can. Vis. (Sárospataki rk. plébánia irattára): „. . . anno 1781-o Ecclesia intercluderetur, populo ad angustam DD. Trinitariorum, adhuc eorum hic existentium Ecclesiolam retruso”.
44. Eszterházi Károly egri püspök 1787. nov. 25.-i levele a pataki plébánoshoz (Rk. plébánia irattára, Prot. Parochiae, 302. o.): „Ut ara, organum et cathedra ex Templo Trinitariorum ad neo restauratam Ecclesiam Patakiensem transferri possint, ex parte mea tanto minus contrarius sum, quod et I. Administrationem Cassoviensem hujus intentionis esse e literis Dominorum advertam, et insuper rationi per quam conforme esse videam, ut parata Majori Ecclesia haec potius quam alia angusta, quae confluentem populum recipiendi capax non est, frequentetur”.
45. OL HTT Inventarien etc. De Trinitariis Patakiensibus. Oratschek mérétkimutatása 1784. ápr. 30. keltezéssel, Ausmaasz címmel fol. 130—137. Az ennek alapján készült becslés, Schätzungs-Instrument fol. 133—143. Oratschek felmérési rajza 1784. febr. 29. keltezéssel u.ott .
46. A templom berendezéséről u.ott, fol. 77—80. Consignatio a szerzetesek távozásáig szükséges ingóságokról: „In Apparatu Ecclesiae 1° Arae tres una Sanctissimae Trinitatis, et haec quidem

- [cum 2 ad Sanctissimum Applicari solitis paruis Candellabris. B. Virginis Mariae et Stae Annae cum praehabitis Candellabris, universo Apparatu et in pariete Ecclesiae habitis Imaginibus 3. 2° Sacristia cum univervis suis conservatoriis et scrinys...". A templom egyéb berendezési tárgyáról a Schätzungs-Instrument az asztalos munkák becslésénél: „In der Residenz Kirchen 10. eichene Kirchen-Stühl... Ein Beucht Stuhl... Die Kanzel oder Predigt Stuhl... 2 Seiten Altäre jeder 150 fl. Der Haupt-Altar samt Tabernakul (!) 300 fl. Die Orgel annoch werth 180 fl.“ Előzőleg a karzat mellvédjének rácsáról: „Im Chor auf der Brustmauer ein Bildhauer Ausschnitt von Holz“. A kőpadlóról és lépcsőkről ugyanebben a kőfaragó munkáknál: „Die Hauptaltar Stafeln 53 1/2 Sch. ... 59° 3'8" Steinplatten Pflaster“.
47. „In solchen Gebäu sind keine Keller, nur unter der Speisz-Kamer A und ein Eingang in eine Gruft, ist zum Obst Keller gebraucht worden“ (fol. 138. Ausmaasz).
  48. A helyiségek felsorolása az Inventarium Universorum abolitae PP. Trinitariorum S. N. Patakiensis Residentiae Mobilium Naturalium item et Materialium feliratú, 1784. jan. 14. kezdő keltezésű leltárban (u.ott, fol. 69—76.).
  49. Schätzungs-Instrument, asztalosmunkáknál: „Zwei Thür Flügel von eichen Holz auf der Stiege“.
  50. A fapadlók a Schätzungs-Instrument-ben az asztalosmunkáknál.
  51. Inventarium Universorum... Mobilium etc.: „In ambitu inferioris Tractus Campanula una ad portam Residentiae deserviens / Theses 21 / Imagines 6 / In Gradibus ad Superiorem Tractum deservientibus Crucifixus Salvator Manu Sculptoris effabricatus / In Superioris Tractus Ambitu Theses 23 / Pictae imagines 2 / Horologium pensile cum theca / Campanula una pro excitandis et ad Refectorium convocandis Religiosis deserviens / Lampas immurata cum intrinsecus apparatu 1”.
  52. U.ott.
  53. Inventarien etc. fol. 2—7. Inventarium Librorum et Mobilium, quae abolitae S. P. Res. Patrum Trin. Religiosi post depositum Corporale juramentum propria esse revelarunt.
  54. Inventarium Universorum... Mobilium etc.: „Mobilia in Refectorio reperta... Delineationes Claustrorum ordinis Trinitariorum 13 / Horologium pensile / Armariola obmurata 2... Amphora ex stanno pro Thee deserviens / Lusur Schach / Phialae ex porcellana cerulea pro caffee”.
  55. Schätzungs-Instrument, Summarischer Extract aller Schätzungen (fol. 143).
  56. Inventarien etc. fol. 40—63. Instrumentum Licitationis. A 258. tétel a leltárban is említett fészület, amelyet a plébánia templomnak adtak át, miután ott ilyen nem volt, és különösen a Nagyheuten erre szükség volt.
  57. Az ingatlanok összeírása az Inventarien etc. fol. 164—167. Conscriptio Bonorum Immobilium etc. 1784. máj. 27. keltezéssel. A templom berendezésének átszállítására lásd 44. jegyzetet, továbbá a plébánia templom 1814. évi canonica visitatiójában: „reliquas duas aras e templo Trinitariorum Patakiensium... anno 1788° ... fuisse translatas”.
  58. Inventarien etc. fol. 168—169. Nota Aedilis Magistri Andreae Orachek supra eo: ad quemnam usum Residentia Abolitorum PP. Trinitariorum S. N. Patakiensis converti debeat, opinionem suam deponentis, die 2: May A° 1784 officio Praefecturaus exhibita.
  59. OL Családi levéltárak. Bretzenheim-cs. lvt. 10. cs. 1785. évi decr. fol. 191—195. Georgy Rettel antea Cassae Perceptory panasza és kérése „aptius Quarterium in Residentia Abolitorum Patrum Trinitariorum Sibi assignari”, 1785. ápr. 1. Csatolva Carolus Rady Murariorum Magister 1785. febr. 26.-i igazolása a lakásról.
  60. Bretzenheim-cs. lvt. 141. cs. kegyúri iratok. 1787. nov. 17.-i kérvény. Feltehetően ennek melléklete Bossy terve „Plan Über die Reparation, und zu baung der Pataker gewösten Ex Trinitarier Kirchen und Residenz, anjetzo aber zue ein Rusnakischen Kirche und Pfarhof, samt Kantor, oder Normal Lehrersz wohnung” felirattal. OL Tervtár, T-62. No. 508/1.
  61. Bretzenheim-cs. lvt. 142. cs. Kegyúri iratok. Gyöngyösi Pethő János 1787. nov. 17.-i válasza a Helytartó Tanács által Zemplén vármegyének aug. 10.-én véleményezésre megküldött kérvényre.
  62. U.ott, Lehoczky Miklós, a mislei kerület prefektusa 1818. nov. 10.-i levele a Bretzenheim-uradalom fiskálisához.
  63. U.ott, Büky Ferenc, a regéci és pataki uradalom inspektorának 1824. máj. 10.-i levele Lehoczky Miklós prefektushoz. Ez utóbbi jún. 4.-i válaszában nem fogadja el az ajánlatot, mert a legutóbbi árverésen 6000 forintot is ajánlottak az épületért.
  64. OMF Könyvtár, Rómer-hagyaték XXXIX. cs. 9. sz.
  65. A helyreállítási tervekét Makovecz Imre (SZÖVTERV) készítette. Belső építész Mezei Gábor (SZÖVTERV). Kivitelező: OMF Nyíregyházi építésvezetőség, építésvezető: Miks Lajos, művezető Haszala János.

DIE BAUGESCHICHTE DES EHEMALIGEN TRINITARIERKLOSTERS VON SÁROSPATAK

(Auszug)

In dem Schlossviertel, der einstigen äusseren Festung oder inneren Stadt von Sárospatak, nördlich vom Renaissance-Schloss finden wir heute kaum ein Dutzend von den über hundert Häusern, die in den Konskriptionen vom Anfang des 17. Jh. aufgezählt werden. Umso bedeutender ist auch das alte Gebäude des heutigen Hotel Borostyán (Efeu) beim Eingang des Schlossgartens. Der nur mit eckbasteienartigen Vorsprüngen gegliederte, schmucklose Bau schliesst die westliche Häuserreihe der einzigen Strasse des Schlossviertels eindrucksvoll ab.

Die Geschichte des Gebäudes reicht bis 1630 zurück. Georg Rákóczi I., von 1630 Fürst von Siebenbürgen, erhielt durch seine Ehe mit Susanna Lorántffy in 1616 unter den zahlreichen Pálóczi-Dobóschens Gütern auch Sárospatak. Hier liess er nächst seinem Familiensitz, dem Schloss ein Wirtschaftszentrum seiner Güter bauen. In der Konskription von 1631 finden wir bereits die hiesigen herrschaftlichen Wirtschaftsgebäude, „die Häuser unseres Herrn vor dem Schlosstor“, namentlich das „Stückgiesshaus“, das „Trockenmühlenhaus“ und das „grosse neue Steingebäude“. Letzteres können wir mit unserem Gebäude identifizieren. Aus Briefen von 1631 geht hervor, dass es als Pferdellall erbaut wurde, worüber sich Wohnzimmer befanden. 1632 wurde der neue Präfekt aller Rákóczi-Güter in Ungarn in dieser Wohnung untergebracht. Er bewohnte sie bis zu seinem Tod in 1650. Während dieser Zeit entstand in der Nachbarschaft ein weiterer Stall, der aber zusammen mit dem früheren als Kelterhaus und Abstellraum für Tonnen gebraucht wurde, sodann auch ein Zeughaus.

Zum höchsten Glanz gelangte das Gebäude 1651, als es für die Hochzeitsfeier des Prinzen Sigismund Rákóczi und der pfälzischen Churfürstentochter Henriette eingerichtet wurde, sodann zur Unterbringung des Gefolges der Prinzessin diente. Doch schon im selben Herbst starb Henriette und das leere Gebäude wurde zum herrschaftlichen Zahlmeisteramt und Getreidespeicher. Es überlebte die wiederholten Revolten der nächsten Jahrzehnte, während fast alle Nachbargebäude zerstört wurden. Nach den Aufständen von 1670 und 1685 besetzte kaiserliches Militär die Stadt und das Schloss, und das Gebäude wird nun Kornspeicher seiner Maiestät und Wohnung des kaiserlichen Proviantmeisters genannt.

Einen Wendepunkt in der Geschichte des Gebäudes brachte das Jahr 1693, als Ferenc Rákóczi II. vor seiner Rückkehr aus dem Exil dem Haupt der österreichischen Provinz des Trinitarierordens die Stiftung eines Ordenshauses auf seinen Gütern anbot. Am Neujahrstag 1694 überreichte er den Delegierten des Ordens in Sárospatak die Stiftungsurkunde, mit der er das Gebäude zur Einrichtung eines Klosters und einer Kirche dem Orden schenkte und für den Bau und den Unterhalt von 13 Ordensbrüdern eine bedeutende Stiftung bestimmte. Die Ereignisse der nächsten Jahre, ein Bauernaufstand von 1697, die Festnahme,

Flucht und schliesslich der Unabhängigkeitskrieg Rákóczis verhinderten jedoch die Verwirklichung des Vorhabens. Bis 1716 weilten jeweils zwei Trinitarierväter meistens aus Polen in Sárospatak lediglich um die Rechtsansprüche des Ordens auf die Stiftungen aufrecht zu erhalten.

Erst 1726, als die konfiszieren Güter Rákóczis bereits im Besitz des Fürsten Trautsohn waren, entschloss sich der Orden auf Anregung eines Bürgers der Stadt und ehemaligen Anhänger Rákóczis das Kloster einzurichten. Mit der Bewilligung des Fürsten Trautsohn wurde 1727 vorerst das verfallene Gebäude neu gedeckt. Zugleich richteten die hierher gesandten zwei Ordensleute in dem alten Pulverturm am Westrand ihres Grundstücks eine Kapelle ein. Die Wiederherstellung und der Umbau des bereits mit neuem Dach versehenem Gebäudes begann dann 1728 mit einer feierlichen Grundsteinlegung. Sodann machten sich vier Maurer an die Arbeit, die aber erst in 1734 beendet wurde. Diese Jahreszahl lässt sich auch aus dem Chronostichon über dem Kircheneingang entziffern.

Kaum drei Jahre später verheerte im März 1737 eine Feuersbrunst die innere Stadt und auch das Dach des Klosters. Bald folgte die Wiederherstellung, denn schon im Oktober lasen die benachbarten Jesuiten die Messe in der Klosterkirche, nachdem die gotische Pfarrkirche wegen der Feuerschäden erst ein Jahr später zugänglich wurde. Es folgten nun friedlichere Jahrzehnte und die Trinitarier lebten bis 1783 in Ruhe, während das Jesuitenkloster nach Aufhebung des Ordens schon 1773 zu einem Pfarrhof wurde und auch die Herrschaft Sárospatak nach Ableben des letzten Fürsten Trautsohn zur Verwaltung der Zipser Kammer übergeben wurde. Die Kammer liess die baufällige Pfarrkirche 1781 schliessen und wiederherstellen, und die kleine Klosterkirche musste wieder ihre Funktionen übernehmen.

Im Dezember 1783 wurde auf Verordnung Kaiser Josephs unter anderen auch der Trinitarierorden aufgehoben. Im Januar 1784 begann die Inventarisierung des Klosters in Sárospatak, und die Gebäude wurden vermessen und geschätzt. Aus den Vermessungszeichnungen und Schätzungsprotokollen kennen wir den damaligen Zustand des Klosters und auch seine Einrichtung.

Im Südflügel des in U-Form angelegten Gebäudes befand sich der Kirchenraum, zu dem von der Strasse ein Vorraum führte. Links von diesem, im südöstlichen Eckvorsprung war die Sakristei und darüber ein Oratorium verbunden mit der Empore über dem Vorraum. Die Kirche besass nebst dem Hauptaltar zwei Seitenaltäre, eine Kanzel, zehn Bänke, sowie eine Orgel. Im zweigeschossigen Strassen- und Nordflügel war das Kloster eingerichtet. Im Erdgeschoss führte ein Vorraum zum Wandelgang an der Hofseite der Flügel. Links vom Vorraum war ein Durchgang zur Kirche, rechts das Gästezimmer und die Zelle des Sakristans und Ministranten. Im nordöstlichen Eckvorsprung befand sich das Refektorium, anschliessend im Nordflügel die Küche und Vorratskammer. Am Südeinde des Wandelgangs nächst der Kirche führte die Treppe zur Klausur im Obergeschoss, wo die fünf Ordensmitglieder je ein Zimmer bewohnten, Über dem Refektorium war die Klosterbibliothek. Beide Geschosse, sowie der Kirchenraum waren gewölbt. Die Einrichtung war den Ordensvorschriften entsprechend bescheiden. Die Fassaden waren schmucklos, die

Eingänge und Fenster mit einfachen Steinumrahmungen versehen. Die einzige Zierde des schlichten Gebäudes war ein hölzerner Glockenturm mit schlankem Barockhelm über dem Strassenflügel. Im Klosterhof war ein Blumengarten. Südlich schloss sich dem Gebäude eine Steinmauer mit Einfahrtstor zum Wirtschaftshof westlich vom Kloster an. Hinten im Hof stand der ehemalige Pulverturm aus dem 17. Jh., der als Schüttkasten gebraucht wurde und dem ein Stall und Wagenschuppen angebaut war.

Die Mobilien des Klosters wurden versteigert, die Gebäude dem Kameralgut übergeben. Von der Kircheneinrichtung erhielt die wiederhergestellte Pfarrkirche 1788 die beiden Seitenaltäre, die auch heute dort zu finden sind.

Für die Verwendung des Gebäudes verfasste der Baumeister Andreas Oratschek aus dem benachbarten Sátoraljaújhely, der auch die Vermessungen gefertigt hatte, eine Vorlage. Er verwarf die Alternativen, ein Pfarrhaus oder eine Nationalschule hier einzurichten, und empfahl in den Klosterflügeln das Provisorat und Fiskalamt des Kameralguts nebst Beamtenwohnungen unterzubringen, den Kirchenraum aber mit einem Bretterboden geteilt als Kornspeicher zu gebrauchen. Obwohl die griechisch-katholische Gemeinde der angesiedelten Ruthenen das Gebäude für ihre Kirche und ihren Pfarrhof beanspruchten und auch einen Plan eines vorgeschlagenen Umbaus vom Baumeister Bossi den zuständigen Behörden überreichten, wurde das ehemalige Kloster dem Vorschlag Oratscheks entsprechend verwendet. Bis 1945 blieb es im Gebrauch des Guts, das 1806 in den Besitz der Fürsten Bretzenheim, nach 1875 der Windischgrätz überging. Nach 1945 wurde mit dem Schloss und dem Gut auch das Klostergebäude verstaatlicht, aber durch die hier untergebrachten obdachlosen Familien vernachlässigt. Schon in den 1950-er Jahren schlug das Denkmalamt vor, das verfallende Gebäude als ein Hotel für die immer zahlreicheren Besucher des Schlosses restaurieren zu lassen. Doch erst 1965 begann die Verwirklichung dieses Vorhabens. Nach Plänen des Architekten Imre Makovecz wurde nach Vorschriften des Denkmalinspektorats das im Laufe des 19. Jh. vielfach umgebaute Gebäude wesentlich in seiner ursprünglichen Form wiederhergestellt und die späteren Einbauten beseitigt. Die fehlenden Gewölbe des Obergeschosses wurden dabei nicht rekonstruiert, und auch der als Speisesaal eingerichtete Kirchenraum erhielt eine moderne Decke, die zwar keine Rekonstruktion des zerstörten Gewölbes ist, aber zusammen mit der erhalten gebliebenen Pilaster- und Bogengliederung der Seitenflächen die frühere Raumwirkung ahnen lässt. Die Restaurierung wurde durch das Landesinspektorat für Denkmalpflege ausgeführt.

Mihály Détsky

ADATOK ABAÚJ VÁRMEGYE KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSRENDJÉHEZ

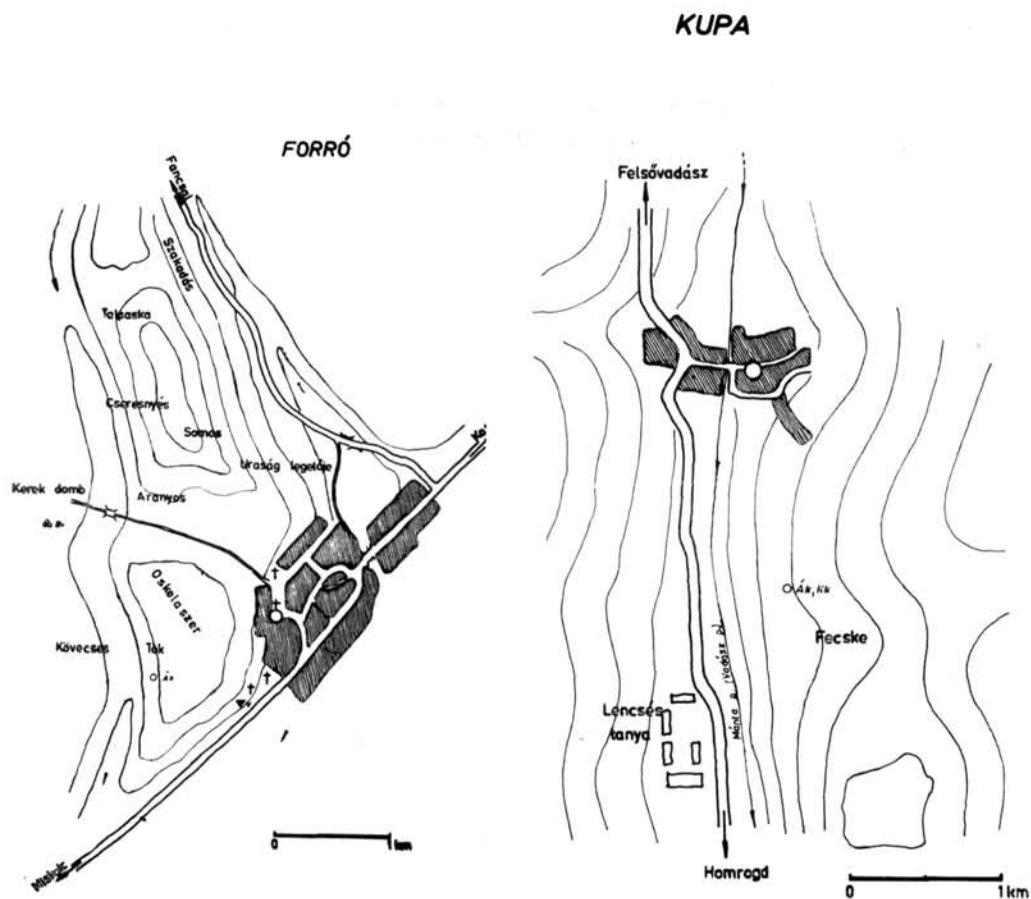
L. WOLF MÁRIA

1977—78-ban az abaújívári földvár ásatásához kapcsolódva terepbejárást végeztem Abaúj vármegye középkori településrendje témakörben. Első feladatomban azoknak a ma is meglévő vagy elpusztult falvaknak a bejárást, lokalizálását tűztem ki, melyek az Árpád-korban az abaúji ispánsági központ várbirtokai voltak. E munkám során találtam azt a két, oklevelekkel azonosítható, elpusztult középkori falut, amelyekről az alábbiakban számolok be.

Forró-Tok

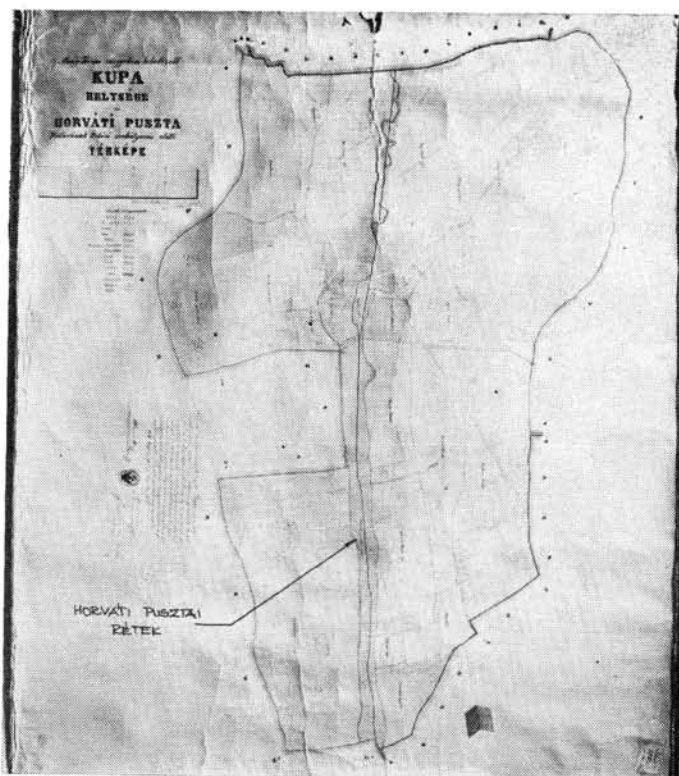
A lelőhely Forró (B.-A.-Z. megye, encsi járás) határában, a faluból a szőlőbe vivő *Szőlősi* dűlőút, egy patakocska és a tsz baromfi telepe által határolt *Tok* nevű, kb. 25 ha-os táblában helyezkedik el. A tényleges lelőhely nagyon kicsi, kb. 2×2 méteres területű, a baromfi teleptől 300—350 méternyire a paktaktól 100 méternyire fekszik. Ezen a kis lelőhelyen, amely valószínűleg szemétdög, vagy kemence volt (erre utalnak a lelőhely közvetlen közelében levő, az eke által széthúzott égett, fekete rögök, patics darabok), nagyon sok egységes, XIII. századi cserépdarabot találtam.¹ A leletanyagot az anyag minősége, kiégetése és színe alapján két jól elkülöníthető csoportra lehet osztani. Az egyik csoport (HOM ltsz.: 78. 46. 1—113.) vörös, általában rosszul kiégetett, gyakran mállékony anyagú edénytöredékekből áll. A másikban (HOM ltsz.: 78. 46. 114—202.) inkább a szürkére égett, jobb minőségű edénydarabok dominálnak. Mindkét csoporton azonos a díszítésmód: általában körömmel benyomkodott díszítés és bekarcolt vonal kombinációja. Egy palack töredékét (IV. t. 1. kép) többsoros körömbenyomkodás díszít, a függőleges és vízszintes körömbenyomkodások váltják egymást.² Egyes cserépdarabokon bekarcolt hullámvonal díszítéssel is találkozunk. A leletanyagban feltűnően sok a palack-töredék. A peremek általában közepesen tagoltak. Az előkerült cserépdarabokból egy csaknem ép kis fazekat is össze lehetett állítani (I. t. 1. kép).³ A tábla többi részén kevés, jellegtelen későközépkori cserépdarabot találtam csak. Több helyen, főleg a domb patakhoz közel eső aljában, égett fekete rögöket figyeltem meg, házra utaló nagyobb foltot azonban sehohsem. A lelőhelytől kb. 100 méterre nyugatra befejeződik a szántás, azon túl legelő van, így nem állapíthattam meg, hogy arra folytatódik-e.

A Tok-dűlőben talált, minden bizonnyal Árpád-kori település nem Forró középkori elődje. *Tok* (*Toka*) önálló kis község volt Forró mellett. Első említése 1221-ben történik,⁴ ekkor Tuka faluból való Tamás tolvajlással vádolta

A lelőhelyek térképei

Abara faluból való Mártont.⁵ 1358-ban II. Miklós egri püspök egy dézsma ügyben kiadott oklevelében említi *Thoca*-t, amely a forrói egyházhoz tartozott.⁶ 1416-ban Tokát (*Thuka possessionis in commetaneitate possessionis Forrow*), Forróval és több más faluval együtt az ónodi Czudar család kapta nova donatióként.⁷ 1440-ben a Czudarok elzalogosítják a Rozgonyiaknak 4000 Ft-ért, és 1470-ben a család kihaltával végleg a Rozgonyiak kezére kerül.⁸ Ezután már nincs oklevelés adatunk Tokáról, valószínű, hogy a török időkben, vagy az azt megelőző, vidékünket különösen sújtó hatalmi harcok idején pusztulhatott el. Lakossága esetleg beleolvadt Forró lakosságába. Forró ekkor jelentős mezőváros, alesperességi központ volt, könnyen elképzelhető, hogy a közelében levő kis falut magába olvasztotta.

Horvati puszta az urbérrendezési térképen

Az első katonai felmérésen *Dok* már csak mint patak és dülő név szerepel, ugyanazon a helyen, amelyet ma is Toknak neveznek.⁹ A d—t hangváltás azonban a magyar nyelvben is előfordul, a németben pedig gyakori, nem kétséges tehát, hogy a két név azonos.

Lipszky Repertóriumában nem szerepel Tok nevű dülő Forró határában, a falutól nyugatra eső egész határrészt Oskolaszer néven említi.¹⁰ Nem szerepel Tok a második katonai felmérésen sem¹¹ és a Pesthy-féle kéziratot helységnévtár sem említi ilyen nevű dülőt Forró határában. Oskolaszer néven ismerik ezt az egész határrészt, mint ahogyan ez a mai térképeken is látható.¹² A falu lakossága azonban ismeri és ma is használja a Tok elnevezést erre a területre, sőt egy monda is fűződik hozzá. A faluban úgy tudják, hogy ezen a részen volt egy Tok nevű város, amely elsüllyedt. Ennek a városnak arany keresztje szintén itt, a föld mélyén rejlik, amelyet egy 18 éves legény ökörfogattal szánt majd ki.¹³

Toka falu neve puszta, képzővel nem bővült személynévből, azaz a legősibb magyar névadási módon keletkezett. Az alapjául szolgáló személynévet már a Dömösi Adománylevélben (1138, 1329)¹⁴ megtaláljuk egy Tolna megyei

szolga neveként: Tuca. Ugyanilyen alakban, szintén személynévként, a Váradi Regestrumban is megtalálható. Ez a személynév talán a magyar toka testrésznévből magyarázható.¹⁵

Valószínűnek tartom, hogy ez a kis falu az Árpád-korban is magánföldesúri birtok volt, ezt látszik alátámasztani a falu névadása is, valószínűleg első birtokosa nevét viseli, hasonlóan annyi más Árpád-kori faluhoz.¹⁶ Hogy a Czudarok előtt kik birtokolták nem tudjuk, de feltételezhető, hogy ez a család, amely Nagy Lajos idején szerzett ezen a vidéken birtokokat ténylegesen már az 1416-os beiktatás előtt is birtokolta Toka földjét.

Régészeti adatok egyelőre csak a falu XIII. századi létéről tanúskodnak. Hogy meddig élt, mikor pusztult el erre csak egy szondázó ásatás tudna választ adni.

Kupa-Horváti

A lelőhelyet Kupa (B.-A.-Z. megye, encsi járás) közvetlen közelében találtam. Nem összefüggő terület, ezért számmal jelöltem a tulajdonképpeni lelőhelyeket. Világosan látszik azonban, hogy egy viszonylag hosszán élő település maradványai ezek.

1. lelőhely

A lelőhely Homrogdról a Lencsés-tanyán keresztül a faluba vezető út jobb oldalán, a patak partján helyezkedik el. Az első lelőhely a falu szélénél kezdődik, kb. 500 méter hosszán és 200 méter szélességben húzódik a domb oldalán. A leletanyag vegyes, többnyire középkori (XII—XV—XVI. sz.), kevés késő-bronzkori cseréppel keveredve.

2. lelőhely

A lelőhely az út jobb oldalán, egy élesen kiugró domb aljában helyezkedik el kb. 150 méter hosszán és 100 méter szélességben. Leletanyaga meglehetősen egységes, XII—XIII. századi cserépdarabokból áll, de van közte XIV—XV. századi is. Kevés patics és állatcsont is került elő innen.

3. lelőhely

Az út jobb oldalán, az élesen kiugró domb déli lejtőjén helyezkedik el kb. 50 × 50 méter terjedelemben. Ezen a kis lelőhelyen újkori törmelékek, állatcsont és nagyon sok XIV—XV. századi cserépdarab került elő, több kályhaszem-töredékkel együtt. Ezen a lelőhelyen is találtam azonban egy-egy darab bronzkori, császárkori, több XII. századi cserepet és néhány vasszöveget is.¹⁷ A három lelőhely tulajdonképpen egyetlen középkori falu nyoma, amely a leletanyag alapján valószínű, hogy a XII. századtól a XVI. századig élt. Az 1. lelőhely még nem a középkori falu, ide csak a szántás következtében kerültek a cserepek. A 2., 3. lelőhely területén mindenhol sok paticsot, égett fekete foltot találtam, ezek talán házak foltjai.

A 3. lelőhely fölött, a domb tetején egy helyen nagyon sok patics került elő, lehet azonban, hogy ezek a lebontott Fecske-tanya (erről a tanyáról kapta mai nevét az egész dombsor) maradványai, keltező cserépdarabok nem voltak mellette.

Kupa közelébe két elpusztult középkori falut is lokalizál Györffy György: *Kércset* és *Horvátit*. Mindkettőről azt írja, hogy valaha Kupától délre feküdtek, közelebbi irány megjelölést azonban nem ad.

Az első katonai felmérés nem említi ennek a területnek a nevét. Lipszky térképén Kupa közelében, tőle délre szerepel egy Kupa-Kércs helynév¹⁸ és kissé távolabb, ugyancsak délre Horváti praedium.¹⁹ A második katonai felmérésen Kupától délnyugatra, a tomori határral szomszédos dombosoron, a mai Lencsés tanya közelében jelölik *Kuppa-Kércs*-et²⁰, nem jelölik viszont Horvátit. Pesthy is említést tesz kéziratosa helységnévtárában Kupa mellett egy *Horváthi pusztáról*, de semmi közelebbit nem mond róla. Borovszky az Abaúj vármegyében elpusztult falvak között említi Horvátit („puszta Kupa mellett”), szintén irány megjelölés nélkül.²¹

Kupa 1860-as úrbérrendezés előtti térképén²² Horváti puszta a Kupától délkeletre fekvő dombosoron (itt van az általam talált lelőhely), sőt még a Vadász patak túloldalán, a mai Lencsés tanya helyén is, terül el. Kércs helynév nem szerepel ezen a térképen. Érdekes megemlítenünk, hogy a 9 évvel később, az úrbérrendezés után készült térképén²³ már nem szerepel Horváti puszta, mint ahogyan a modern térképeken sem, és nem tudnak ilyen elnevezésről a kupaiak sem.

A fentiek alapján az általam talált középkori települést, amely Kupától délkeletre van, Horváti elpusztult faluval azonosítom. Noha több helyen említik Kupa határában Kércset is, amint ezt láttuk, az egyetlen térképen (a második katonai felmérés térképe), amelyen pontosan megjelölik a helyét az én lelőhelyemmel szemközti domboldalra, Kupától délnyugatra lokalizálják. Kupa úrbérrendezés előtti térképe világosan mutatja, hol volt Horváti puszta, ennek helye pedig egybeesik az általam talált lelőhellyel.

Kércs első és egyetlen okleveles említésének tartja Györffy György a Várad Regestrum 1222-es adatát.²⁴ Itt azonban egy *Qecy* névalak szerepel, amelyet a Várad Regestrum összeállítói *Kéty*-nek értelmeznek és a Forrótól északnyugatra levő mai Baktakékre vonatkoztatják. A *Qecy* névalak számomra is a *Kéty* olvasatot teszi inkább elfogadhatóvá, nem tartom valószínűnek, hogy a Várad Regestrum említett helye a Kupa közelében levő Kércsre vonatkozna. Kércsrel kapcsolatban valószínűbbnek látszik egy 1256-os adat. Monajkeddi határjárásában több környező, részben ma is meglévő (Homrogd, Selyeb), részben már elpusztult (Pocsaj, Horváti), falu között nemes *Kych* határát is említik. A névalak és a vele együtt felsorolt falvak fekvése arra enged következtetni, hogy itt valóban a Kupa közelében levő Kércsről van szó.²⁵

Mint fentebb láttuk, Horvátit 1256-ban említik először a monajkeddi határjárásban (possessio Horwath). 1273-ban IV. László a Horuati-ból való várjobbágy fiúkat öröklött földjükkel együtt státusukból kiveszi és királyi szerviensek közé emeli.²⁶ Említik még Horvátit 1319-ben, amikor az országbíró előtt lefolyt perben István fia Miklós és Miklós fia János Horvátit (Huruati-Huruat) vásárolt birtokának mondja, míg Tiba fiai Zous és Márk szerint ez a föld nem Horváti, hanem Kupa nevet visel és az ő öröklött földjük.²⁷ Ez az oklevél is bizonyítja, hogy a két falu annyira közel volt egymáshoz és határuk annyira elkülönítetlen, hogy maguk az ottlakók sem tudták teljes bizonyosság-

gal meddig Horváti és meddig Kupa. Ez a közelség ma is tapasztalható az általam talált település és Kupa között. Horváti neve szerepel még 1423-ban, amikor határát megjárják, és említik a kupai nemeseket és a Kupáról jövő régi utat is.²⁸ A későbbiekben okleveles említése már nincs a falunak, viszont a dikális összeírásokban szerepel 1531-ben (Horwati), 1552-ben (Horwath), 1553-ban (Horwath), 1557-ben (Horwatth), 1570-ben (Horvath). 1578-ban már úgy említik Horvátit mint elhagyott falut (Horvathy deserta), az 1582-es dikális összeírás pedig felsorolja az elhagyott falvakat, köztük Horvátit is. Az 1567-es dikális összeírásból tudjuk, hogy a Horváti közvetlen közelében levő falvak (Kupa, Tomor) teljesen leégtek (totaliter combusta). Ez az összeírás nem említi Horvátit, azonban 1570-ben még öt portát írtak össze a faluban. Mégis nyolc évvel később már mint elhagyott falut veszik lajstromba, lakosai elmenekültek a török által állandóan zaklatott és adóztatott vidékről (1618, 1620, 1624, 1625, 1630-as dikális jegyzékekből tudjuk, hogy Horváti szomszédai Kupa, Felsővadász, Selyeb, Tomor „turcis subiectae” területek voltak)²⁹.

Az előkerült régészeti anyag is a falu XII—XVI. századi létéről tanúskodik.

A Horváti helységnév a Horvát népnévből keletkezett, birtoklást kifejező képzővel, értelme: „Horvát(ok)é”.³⁰ Nevét bizonyára az ide telepített idegen horvát népességről kapta, amely az abaúji vár védelmét volt hivatva ellátni, hasonlóan más, idegenből telepített, katonáskodó elemhez. Az 1273-as oklevél világosan utal az itt lakók státusára: abaúji várjobbágyok voltak, akik a dikális összeírások tanúsága szerint a későbbiekben nemesekké váltak.

JEGYZETEK

1. A leletanyag korának meghatározásánál Holl Imre volt segítségemre.
2. Ehhez hasonló díszítést a közölt anyagban sehol sem találtam.
3. Ehhez hasonló: Egri Múzeum Évkönyve XIV. (1976) 106. A szerző XIII. századnak határozza meg.
4. Regestrum Varadiense. *J. Karácsonyi et S. Borovszky* Bp., 1903. 49. (264. 1.) A Váradi Regestrum összeállítói így lokalizálják: Tuka-Toka, olim pagus in vicinitate Forró comitatu Abaujvariensi.
5. Tomas de villa Tuka impetiit Martinum de villa Abara pro furto.
6. Egri Káptalani Levéltár M. e. 771.
Abaúj-Torna vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája, szerk. Molnár Endre Bp. 1935. 158. o.; itt tévesen 1356-ra kelteznek a fentebbi oklevelet.
7. *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I—III. k. V. k. Bp., 1890—1913. I. 219. DL 10 416; 1380; 6745.
8. *Csánki* i. m. I. 224.
Az 1440-es elzálogosítás: DL 13 524, 13 532.
Az 1470-es elzálogosítás: DL 15 510; 16 973; 16 974; 16 977; 17 121.
9. Az első katonai felmérés XXII. 12. 1784.
10. *Lipszky Joannes*: Repertorium Locorum Objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae. Budae 1803.
11. A második katonai felmérés XL. 42. 1856—60.
Pesthy-féle kéziratot helységnévtár 1864.
12. Forró úrbérrendezési térképét sajnos sem az Országos Levéltárban, sem a Borsod megyei Levéltárban, sem a faluban illetve a járási Földhivatalban nem találtam, így erről az értékes adatról ez esetben le kellett mondanom.
13. Szutorcsik József helybéli plébános közlése.

14. Dömösi Adománylevél: *Knauz Nándor*: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. 88 | 97.
In villa Gen hec sunt nomina servorum: File, Bene, Wandí, Rece... *Tuca*... hii omnes cum terra sua datí sunt.
15. Magyar Nyelv XXXII. évf. (1936) *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele 130—135. A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára főszerk. *Benkő Lóránd* III. k. 1976. 932. Toka a. A nyelvészeti adatokért Kiss Lajosnak tartozom köszönettel. alinka Váradí Regestrum 173 (216).
16. *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon X—XV. sz. Bp., 1971. 136.
17. HOM Itsz.: 79.3.173. Ehhez hasonló Arch. Ért. 1978/1. 102. o. 10. kép 12. d.; Itsz.: 7 9.3.174 Ehhez hasonló Arch. Ért. 1978/1. 102. o. 10. kép. 9—10., 14. d.
18. *Lipszky* i. m. 299. Tab. II. Quad. 42.
19. *Lipszky* i. m. 251. Tab. II. Quad. 42.
20. A második katonai felmérés XXXIX. 42. 1856—60.
21. Magyarország vármegyéi és városai, szerk. *Borovszky Samu* Abaúj-Torna vármegye és Kassa Bp., 1896. 515.
22. Borsod Megyei Levéltár U. 384.
23. Borsod Megyei Levéltár U. 385.
24. Váradí Regestrum 201. (279.)
25. *G. Fejér*: Codex diplomaticus Hungaricae ecclesiasticae ac civilis. I—XI. Budae 1829—1841 VII/5. 316—321. o. ... Dehinc tendit supra ad montem versus occidentem, per antiquas metas terreas, usque ad metas possessionis nobilium *de Kych*...
26. *Szentpétery-Borsa*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke Bp., 1961. II. k. 2—3f. 1272—1290. 2430. ... Sebastiani, Angelus et Zentus filiorum Mykus ac Bodou filii Laurentii *de Horuati de fillis jobbagionum castrí de Abauyvar* ... prenomínatos ... a memorata conditione eorum ... exhímentes in numerum ... nobilium servientum regalium ... duximus transferendos...
27. O. L. DL. 39 921.
28. O. L. DL. 16 137., *Csánki* i. m. I. 209 o.
29. Borsod Megyei Levéltár, Filmtár.
30. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp., 1978. 88.

FORRÓ-TOK I.

1. 78. 46. 1.
Vörös, homokkal, apró kavicssal soványított, korongolt edény. Kihajló, tagolt pereme alatt köröm benyomásos és körbefutó bekarcolt vonal díszítése van. p. átm.: 8,2 cm f. átm.: 7,4 cm m.: 13 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK II.

1. 78. 46. 2.
Sárgás-vörös, törésfelületében szürke, apró kavicssal soványított, korongolt bögre, erősen kihajló perem töredéke. Vállán köröm benyomásos díszítés, hasán körbefutó bekarcolt vonal díszíti. XIII. sz.
2. 78. 46. 3.
Vörös, apró kavicssal soványított, korongolt, kihajló perem töredék. Vállán körömbenyomásos dísz, alatta körbefutó bekarcolt vonalak. XIII. sz.
3. 78. 46. 5.
Vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény, enyhén kihajló, erősen tagolt pereme
Átm.: 4,1 cm; XIII. sz.
4. Ugyanaz, mint a 2-es.
5. 78. 46. 7.
Vöröses szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított kihajló perem töredék.
Átm.: 4,2 cm; XIII. sz.
6. 78. 46. 8.
Sárgás-vörös, szemcsés homokkal soványított korongolt edény egyenes, tagolt pereme. Átm.: 4,3 cm; XIII. sz.

7. 78. 46. 9.
Szürkés-vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított enyhén kihajló, tagolt peremtöredék. Átm.: 5,4 cm; XIII. sz.
8. 78. 46. 10.
Szürkés-vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló tagolt perem töredék. Átm.: 4,3 cm; XIII. sz.
9. 78. 46. 11.
Peremtöredék, szürkés-vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, enyhén kihajló, tagolt. Átm.: 7 cm; XIII. sz.
10. 78. 46. 12.
Peremtöredék, vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, enyhén behúzott, tagolt, durva, rosszul kiégetett anyagból. Átm.: 4,7 cm; XIII. sz.
11. 78. 46. 14.
Vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló, tagolt perem, belül besimított, körbefutó vonallal. Átm.: 6 cm; XIII. sz.
12. 78. 46. 15.
Vörös, szemcsés homokkal soványított, törésfelületében szürke, enyhén behúzott, tagolt peremtöredék. Felülete érdes. Átm.: 5,3 cm; XIII. sz.
13. 78. 46. 20.
Szürkés-vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt enyhén kihajló peremtöredék. Átm.: 4,6 cm; XIII. sz.
14. 78. 46. 23.
Szürkés-vörös, törésfelületében szürke, homokkal soványított, enyhén kihajló, tagolt peremtöredék. Átm.: 3,4 cm; XIII. sz.
15. 78. 46. 28.
Vöröses-szürke, homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló peremtöredék. Átm.: 3,9 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK III.

1. 78. 46. 31.
Vöröses-szürke, törésfelületében szürke, apró kavicsal soványított, korongolt, jól kiégetett, szűk nyakú palack töredéke. Átm.: 6,7 cm; XIII. sz.
2. 78. 46. 32.
Vöröses-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, széles nyakú palack töredéke, vállán körbefutó bekarcolt vonallal. Átm.: 8,2 cm; XIII. sz.
3. 78. 46. 33.
Vöröses-szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, érdes felületű vlsz. kihajló peremű bögre töredéke, körbefutó, bekarcolt vonaldíszsel. Átm.: 7,6 cm; XIII. sz.
4. 78. 46. 34.
Vörös, törésfelületében szürke, apró kavicsal soványított korongolt rosszul kiégetett edény töredéke, körömbenyomásos és körbefutó bekarcolt vonal díszítéssel. Átm.: 9,2 cm; XIII. sz.
5. 78. 46. 35.
Sárgás-vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény töredéke, vállán széles körömbenyomásos díszítés és körbefutó bekarcolt vonal. Átm.: 4,6 cm; XIII. sz.
6. 78. 46. 37.
Vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, vlsz. kihajló peremű edény töredéke, vállán körömbenyomásos díszítéssel. Átm.: 7,9 cm; XIII. sz.
7. 78. 46. 40.
Vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt, érdes felületű, vékonyfalú edény töredéke, vállán elnagyolt körömbenyomásos és körbefutó vonal díszítéssel. Átm.: 4,9 cm; XIII. sz.
8. 78. 46. 30.
Szürkés-vörös, törésfelületében vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény, tagolt peremtöredéke. Átm.: 2,4 cm; XIII. sz.
9. 78. 46. 41.
Vöröses-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, hasas korszó töredéke, elnagyolt körömbenyomkodással. Átm.: 9,4 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK IV.

1. 78. 46. 42.
Vörös, apró kavicsal soványított, korongolt, érdes felületű palack töredéke, sűrű, többsoros, körbefutó körömbenyomásos díszítéssel. Átm.: 7,5 cm; XIII. sz.
2. 78. 46. 48.
Vörös, homokkal soványított edény oldaltöredéke, körömmel és hegyes szerszámmal sűrűn benyomkodott díszítéssel. Átm.: 3,8 cm; XIII. sz.
3. 78. 46. 50.
Vörös, törésfelületében szürke, apró kavicsal soványított, hasas palack töredéke. Körbefutó, bekarcolt vonal díszítéssel, belül jól látszanak a korongolás nyomai. Átm.: 8,6 cm; XIII. sz.
4. 78. 46. 83.
Vöröses-szürke, törésfelületében szürke, homokkal, apró kavicsal soványított edény töredéke, több sorban körömbenyomásos díszítéssel. Átm.: 4,5 cm; XIII. sz.
5. 78. 46. 61.
Kívül sárgás-vörös, belül szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, vlsz. nagyhasú edény töredéke, sűrűn bekarcolt, körbefutó vonalakkal. Átm.: 5,3 cm; XII. sz.
6. 78. 46. 92.
Szürkés-vörös, törésfelületében szürke, apró kavicsal soványított, korongolt, érdes felületű edény oldaltöredéke, körbefutó bekarcolt vonalakkal. Átm.: 7,6 cm; XIII. sz.
7. 78. 46. 107.
Vörös, törésfelületében szürke, homokkal, apró kavicsal soványított edény fenéktöredéke. Belül jól látszanak a korongolás nyomai. Átm.: 7,6 cm; XIII. sz.
8. 78. 46. 108.
Vörös törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény fenék- és oldaltöredéke, körbefutó bekarcolt vonalakkal. Átm.: 9,3 cm; XIII. sz.
9. 78. 46. 110.
Szürkés-vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, fenék- és oldaltöredék. A fenék és az oldal összeillesztésének vonala jól látszik és kis mélyedést képez. Átm.: 8,9 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK V.

1. 78. 46. 114.
Peremtöredék, szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló, tagolt. Átm.: 6,9 cm; XIII. sz.
2. 78. 46. 115.
Peremtöredék, sárgás-szürke, homokkal soványított, korongolt edény perem- és válltöredéke. A perem erősen kihajlik és tagolt. A vállon körömbenyomásos és bekarcolt vonaldíszítés van. Átm.: 8,4 cm; XIII. sz.
3. 78. 46. 116.
Peremtöredék, kívül vörös, belül szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, erősen kihajló, tagolt. Belül körbefutó besímitott vonallal. Átm.: 9,5 cm; XIII. sz.
4. 78. 46. 119.
Peremtöredék, vöröses-szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló, tagolt. Átm.: 6,2 cm; XIII. sz.
5. 78. 46. 120.
Peremtöredék, szürke homokkal soványított, korongolt, tagolt. Belül körbefutó, besímitott vonallal. Átm.: 5,6 cm; XIII. sz.
6. 78. 46. 121.
Peremtöredék, vöröses-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, enyhén kihajló, tagolt. Átm.: 4,8 cm; XIII. sz.
7. 78. 46. 123.
Peremtöredék, vöröses-szürke, homokkal soványított edény, enyhén kihajló tagolt átm.: 4,8 cm; XIII. sz.

8. 78. 46. 124.
Peremtöredék, vöröses-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló, tagolt. Az edény vállán körbefutó borda, a peremen belül besímitott vonal. Átm.: 4,2 cm; XIII. sz.
9. 78. 46. 125.
Peremtöredék, szürke, homokkal soványított, korongolt, erősen kihajló, enyhén tagolt. Átm.: 6,7 cm; XII. sz.
10. 78. 46. 126.
Peremtöredék, vöröses-szürke, homokkal, apró kavicssal soványított, korongolt, tagolt. Átm.: 5,5 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK VI.

1. 78. 46. 130.
Nyaktöredék, sárgás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt Vállán körömbenyomásos és körbefutó hornyolt vonalakkal. Átm.: 7 cm; XIII. sz.
2. 78. 46. 136.
Oldaltöredék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, körömbenyomásos díszítéssel. Átm.: 8,4 cm; XIII. sz.
3. 78. 46. 138.
Oldaltöredék, sárgás-szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt. Vállán körömbenyomásos és körbefutó bekarcolt vonalakkal. A nyak és a váll között körbefutó borda. Átm.: 6,5 cm; XIII. sz.
4. 78. 46. 131.
Nyaktöredék, sárgás-szürke, homokkal, apró kavicssal soványított, vállán elnyújtott körömbenyomásos díszítéssel. Kívül egy helyen erősen megégett. Átm.: 7,3 cm; XIII. sz.
5. 78. 46. 133.
Oldaltöredék, barnás-szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, elhúzott körömbenyomásos díszítéssel. Átm.: 4,5 cm; XIII. sz.
6. 78. 46. 160.
Oldaltöredék, vöröses-barna, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, körbefutó hornyolatok díszítik. Átm.: 10,6 cm; XIII. sz.
7. 78. 46. 164.
Oldaltöredék, sárgás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, körbefutó hornyolatok díszítik. Átm.: 8 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK VII.

1. 78. 46. 166.
Oldaltöredék, sárgás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, körbefutó hornyolatok díszítik. Kívül egy részen erősen égett. Átm.: 5,3 cm; XIII. sz.
2. 78. 46. 177.
Oldaltöredék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, sűrűn bekarcolt, vonalakkal. Átm.: 5 cm; XIII. sz.
3. 78. 46. 179.
Oldaltöredék, vöröses-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított palack töredéke. Nyakán és vállán hornyolt vonalak. Átm.: 4,9 cm; XIII. sz.
4. 78. 46. 183.
Oldaltöredék, barnás-szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, bekarcolt hullámvonal töredékekkel, vállán körömbenyomásokkal. XII. sz.
5. Ugyanaz, mint a 4-es.
6. 78. 46. 181.
Oldaltöredék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt körbefutó hornyolt vonalakkal, kívül egy ujj, vagy fésű elhúzott nyoma látszik. Átm.: 8,9 cm; XIII. sz.

7. 78. 46. 191.

Fenéktöredék, vöröses-szürke, törésfelületében szürke, homokkal, apró kavicsal soványított, korongolt. A fenék és az oldal összeillesztésénél két ujbbenyomás nyoma. Átm.: 5,8 cm; XIII. sz.

FORRÓ-TOK VIII.

1. 78. 46. 184.

Oldaltöredék, sárgás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény fenék- és oldaltöredéke, oldalán hornyolt vonalakkal. A fenék és az oldal találkozásánál elválík. XIII. sz.

2. 78. 46. 195.

Fenéktöredék, szürke, szemcsés homokkal soványított korongolt, keresztalakú fenékbélyeggel. Átm.: 4,3 cm; XIII. sz.

3. 78. 46. 198.

Fenéktöredék, szürkés-vörös, homokkal, apró kavicsal soványított, korongolt edény fenék- és oldaltöredéke. Belül jól látszanak a korongolás nyomai. Átm.: 10,4 cm; XIII. sz.

4. 78. 46. 194.

Fenéktöredék, sárgás-szürke, törésfelületében szürke-vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt, érdes felületű edény fenék- és oldaltöredéke. Belül jól látszanak a korongolás nyomai, kívül hornyolt vonal. Átm.: 8,6 cm; XIII. sz.

5. Patics.

KUPA I.

1. 79. 2. 11. Kupa-Fecske 2. lh.

Peremtöredék, sötét-szürke, törésfelületében világos-szürke, szemcsés homokkal soványított bogrács töredéke. A perem alatt bekarcolt, körbefutó vonallal. Átm.: 6,5 cm. Árpád-kori.

2. 79. 2. 6. Kupa-Fecske 2. lh.

Peremtöredék, sötét-szürke, szemcsés homokkal soványított, vastagfalú, durva anyagú edény tagolt perem- és oldaltöredéke. Átm.: 7,2 cm; XIII. sz.

3. 79. 2. 15. Kupa-Fecske 2. lh.

Peremtöredék, sötét-szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt edény enyhén behúzott peremtöredéke. Belül mélyedés a fedő számára. Átm.: 3,4 cm; XIII. sz.

4. 79. 3. 15. Kupa-Fecske 3. lh.

Peremtöredék, szürkés-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, tagolt bögrétöredék. Rosszul kiégetett, mállékony anyagú. Átm.: 3,5 cm; XIII. sz.

5. 79. 3. 37. Kupa-Fecske 3. lh.

Peremtöredék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény peremtöredéke, Belül jól látszik a korongolás nyoma. Átm.: 5 cm; XII—XIII. sz.

6. 73. 3. 4. Kupa-Fecske 3. lh.

Peremtöredék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított korongolt, enyhén kihajló peremtöredék, belül mélyedés a fedő számára. Átm.: 4,3 cm; XII—XIII. sz.

7. 79. 2. 17. Kupa-Fecske 2. lh.

Peremtöredék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt edény tagolt peremtöredéke. Átm.: 3 cm; XIII. sz.

8. 79. 3. 28. Kupa-Fecske 3. lh.

Peremtöredék, vöröses-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, erősen tagolt peremtöredék. Átm.: 3,6 cm; XIII—XIV. sz.

9. 79. 3. 38. Kupa-Fecske 3. lh.

Peremtöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt, vékonyfalú, jól iszapolt edény tagolt peremtöredéke. Átm.: 4 cm; XIII—XIV. sz.

10. 79. 3. 27. Kupa-Fecske 3. lh.

Peremtöredék, szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt, enyhén kihajló peremtöredéke. Belül mélyedés a fedő számára. Kívül kissé megégetett. Átm.: 5,2 cm; XII—XIII. sz.

11. 79. 3. 24. Kupa-Fecske 3. lh.

Vörös, törésfelületében szürke, homokkal soványított, korongolt edény tagolt peremtöredéke. Átm.: 4 cm; XIII—XIV. sz.

KUPA II.

1. 79. 2. 9. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított tagolt Belül 7 mm-es borda fut körbe. Átm.: 6,3 cm; XIV. sz.
2. 79. 3. 16. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt tagolt Belül mélyedés a fedő számára. Kívül a vállon hornyolások díszítik. Átm.: 7,1 cm; XIV. sz.
3. 79. 3. 32. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt hornyolással díszítve. Átm.: 6,2 cm; XIV. sz.
4. 79. 2. 1. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, vörös szemcsés homokkal soványított, korongolt, enyhén kihajló belül mélyedés a fedő számára. Átm.: 5,6 cm; XIV. sz.
5. 79. 3. 40. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, vörös szemcsés homokkal soványított, korongolt enyhén behúzott. Belül kis mélyedés a fedő számára. Átm.: 3,7 cm; XIII. sz.
6. 79. 3. 14. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, sárgás-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt tagolt Belül kis mélyedés a fedő számára. Átm. 3,5 cm; XIV. sz.
7. 79. 3. 30. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, halvány piros, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt Belül körbefutó borda. Átm.: 3,8 cm; XIV. sz.
8. 79. 3. 22. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, sárgás-fehér, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt tagolt. Átm.: 5,8 cm; XIV. sz.
9. 79. 3. 18. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt tagolt sávos piros festéssel. Belül körbefutó mélyedés a fedő számára. Átm.: 3,8 cm; XIV. sz.
10. 79. 3. 3. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, törésfelületében szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt Pereménél erősen égett. Átm.: 4,9 cm; XIV. sz.

KUPA III.

1. 79. 1. 4. Kupa-Fecske 1. lh.
Oldaltöredék, vörös, törésfelületében fekete, szemcsés homokkal soványított, korongolatlan, vastagfalú belül simított. Átm.: 6,6 cm; Későbronzkor.
2. 79. 1. 5. Kupa-Fecske 1. lh.
Oldaltöredék, sötét-szürke, törésfelületében szürke-vörös, szemcsés homokkal soványított, vastagfalú kézzel formált kívül simított. Átm.: 7,8 cm; Későbronzkor
3. 79. 3. 12. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt, vékonyfalú, tagolt, belül és a peremen egy sávban zöldmáz. Átm.: 3,8 cm; XV. sz.
4. 79. 2. 8. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, fehér, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt, vékonyfalú tagolt perem alatt bekarcolt vonal, a vállán hornyolatok, vlsz. pohár töredéke. Átm.: 4,1 cm; XV. sz.
5. 79. 3. 11. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, fehér, homokkal soványított, finoman iszapolt, korongolt korsó (?) peremtöredéke, széles piros festéssel. Átm.: 3,1 cm; XIV. sz.
6. 79. 3. 80. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt. Kívül kissé kormos. Sűrű keskeny hornyolatok díszítik, minden hornyolaton keskeny, barnás-piros sávos festés. Átm.: 3,3 cm; XV. sz.
7. 79. 3. 104. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, fehér szemcsés homokkal soványított, korongolt, jól iszapolt pohár (?) töredéke. Vállán körbefutó keskeny sávos festéssel. Átm.: 2,1 cm; XV. sz.

8. 79. 3. 55. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, fehér, homokkal soványított, finoman iszapolt, korongolt, bepecsételt díszítéssel. Átm.: 4 cm; XV. sz.
9. 79. 1. 19. Kupa-Fecske 1. lh.
Oldaltöredék, vöröses-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt, jól iszapolt sávos vörös festéssel és barnás-zöld máz nyomával. Átm.: 3,4 cm; XV. sz.
10. 79. 1. 40. Lupa-Fecske 1. lh.
Oldaltöredék, fehér, homokkal soványított, finoman iszapolt, korongolt, vékonyfalú, hornyolt pohár töredéke. Átm.: 3,6 cm; XV. sz.
11. 79. 3. 62. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt, vékonyfalú a hornyolásokat piros sáv, alatta vastagabb piros sáv díszíti. Átm.: 2,5 cm; XIV. sz.

KUPA IV.

1. 79. 1. 10. Kupa-Fecske 1. lh.
Peremtöredék, sárgás-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt enyhén behúzott, tagolt belül körbefutó mélyedés. Átm.: 3,5 cm; XIII. sz.
2. 79. 2. 12. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, homokkal soványított, korongolt, jól iszapolt, tagolt. Belül széles borda, alatta mélyedés a fedő számára. Átm.: 5 cm; XIII—XIV. sz.
3. 79. 2. 2. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, belül vörös, kívül szürke, törésfelületében szürke-vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt tagolt. Átm.: 5,3 cm; XIV. sz.
4. 79. 2. 7. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt tagolt. Átm.: 4,7 cm; XIV. sz.
5. 79. 2. 3. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, enyhén kihajló tagolt. Belül kb. fél centiméteres körbefutó borda, alatta mélyedés a fedő számára. Átm.: 6 cm; XIV. sz.
6. 79. 3. 23. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt kívül tagolt. Átm.: 2,8 cm; XII—XIII. sz.
7. 79. 3. 21. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt enyhén kihajló Belül kis borda fölött mélyedés a fedő számára. Kissé kormos. Átm.: 3,2 cm; XIII. sz.
8. 79. 3. 29. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürke, kavicsal soványított, korongolt, jól kiegészített a perem felül kissé befelé lejtő, sima bordát képez. Átm.: 4,8 cm; XIII. sz.
9. 79. 2. 4. Kupa-Fecske 2. lh.
Szürkés-fehér, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt tagolt Átm.: 4,7 cm; XIV. sz.
10. 79. 3. 39. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított korongolt erősen tagolt belül körbefutó borda fölött mélyedés a fedő számára. Átm.: 3,8 cm; XIV. sz.
11. 79. 2. 5. Kupa-Fecske 2. lh.
Peremtöredék, sárgás-szürke, apró kavicsal soványított, korongolt erősen tagolt Kívül kissé kormos. Átm.: 6 cm; XIII. sz.
12. 79. 3. 31. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt enyhén behúzott Belül mélyedés a fedő számára. Átm.: 3,6 cm; XIII. sz.

KUPA V.

1. 79. 2. 59. Kupa-Fecske 2. lh.
Nyaktöredék, sárgás-fehér, homokkal soványított finoman iszapolt, korongolt korsó töredéke. Átm.: 3,7 cm; XV. sz.

2. 79. 2. 60. Kupa-Fecske 2. lh.
Nyaktöredék, belül fehér, kívül vörös, homokkal soványított, korongolt, finoman iszapolt palack töredéke. Átm.: 3,9 cm; XV. sz.
3. 79. 3. 13. Kupa-Fecske 3. lh.
Peremtöredék, barnás-szürke, kavicsal soványított, kézikorongon készült, durva anyagú edény enyhén tagolt Átm.: 2,8 cm; XIII. sz.
4. 79. 3. 63. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, sárgás-fehér, szemcsés homokkal soványított korongolt, vékonyfalú palack nyaktöredéke, sűrű keskeny hornyolatokkal, a hornyolatokon barnás-piros, sávós festés. Átm.: 5,4 cm; XV. sz.
5. 79. 3. 68. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, szürke, homokkal soványított, korongolt, jól iszapolt, hornyolt Átm.: 4,4 cm; XIV. sz.
6. 79. 3. 142. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, kívül szürke, belül fehér, homokkal soványított, korongolt, jól iszapolt egy kiugró borda és több nagyon sekély hornyolat díszíti. Átm.: 4,9 cm; XIV. sz.
7. 79. 3. 49. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt, hornyolt Kívül kicsit kormos. Átm.: 4,5 cm; XIV. sz.
8. 79. 2. 49. Kupa-Fecske 2. lh.
Oldaltöredék, sárgás-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt mély, széles hornyolatokkal. Átm.: 4,2 cm; XIV. sz.
9. 79. 3. 115. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, vörös, szemcsés homokkal soványított, korongolt, hornyolással díszített Átm.: 3,8 cm; XIV. sz.
10. 79. 2. 56. Kupa-Fecske 2. lh.
Oldaltöredék, vöröses-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt, sűrű hornyolatokkal. Átm.: 4,3 cm; XIV. sz.
11. 79. 2. 44. Kupa-Fecske 2. lh.
Oldaltöredék, fehér, homokkal soványított, jól iszapolt korongolt, vékonyfalú sűrű hornyolatokkal. Átm.: 3,6 cm; XIV. sz.
12. 79. 3. 146. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, világos barna, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt széles, sekély hornyolatokkal. Belül kissé megégett, kívül ujjlenyomatok látszanak rajta. Átm.: 3,6 cm; XIII—XIV. sz.

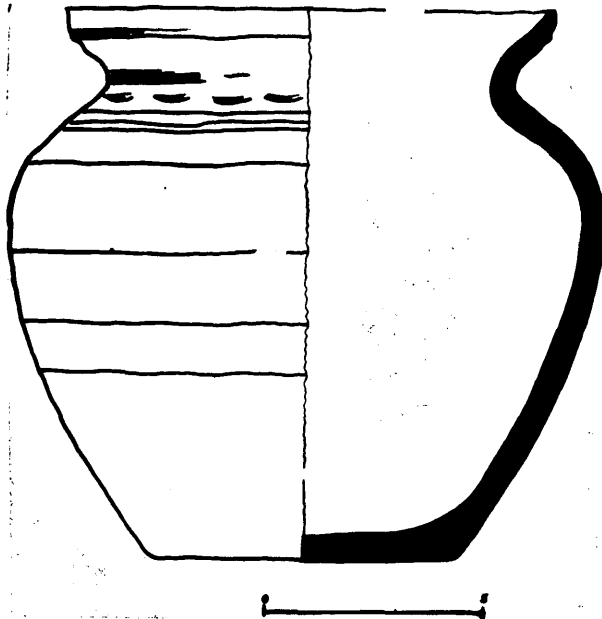
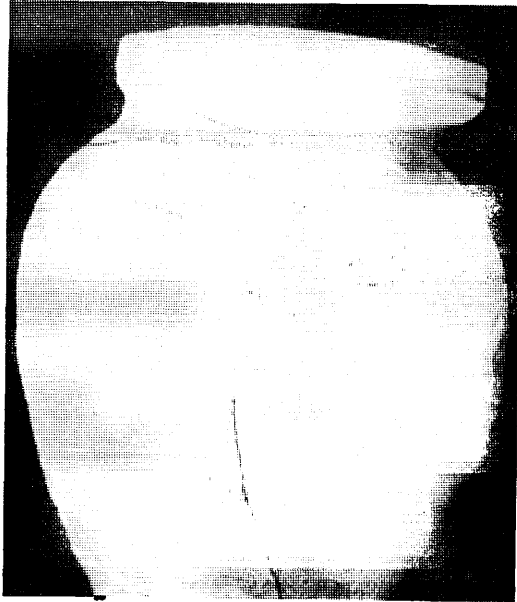
KUPA VI.

1. 79. 3. 1. Kupa-Fecske 3. lh.
Orsógomb, barnás-szürke, szemcsés homokkal soványított, kettős csonkakúp alakú. Átm.: 3,2 cm. Középkor.
2. 79. 3. 2. Kupa-Fecske 3. lh.
Orsógomb, sötét-szürke, homokkal soványított kettős csonkakúp formájú, szabálytalan alakú, Átm.: 2,9 cm. Középkor.
3. 79. 3. 60. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt hornyolásokkal díszítve. Kívül kissé megégett. Átm.: 3,6 cm; XIII. sz.
4. 79. 3. 54. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, szürke, apró kavicsal soványított, korongolt, hornyolt kályhaszem töredéke. Belül jól látszanak a korongolás nyomai. Átm.: 4,8 cm; XV. sz.
5. 79. 3. 114. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, sárgás-vörös, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, vékonyfalú, hornyolt Átm.: 3,2 cm; XIV. sz.
6. 79. 3. 61. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltöredék, fehér, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt pohár (?) oldal-töredéke. Sűrű hornyolatok díszítik. Belül jól látszanak a korongolás nyomai. Átm.: 3,1 cm; XIV. sz.

7. 79. 3. 87. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltörödéék, sárgás-fehér, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt pohár (?) töredéke, sűrű hornyolásokkal. Átm.: 3,6 cm; XIV. sz.
8. 79. 3. 76. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltörödéék, barnás-szürke, törésfelületében szürke, homokkal soványított, finoman iszapolt palack (?) töredéke. Sűrű hornyolatok díszítik. Átm.: 3 cm; XIV. sz.
9. 79. 2. 52. Kupa-Fecske 2. lh.
Oldaltörödéék, barnás-szürke, apró kavicsal soványított, korongolt sűrű hornyolásokkal és barnás-piros festéssel. Átm.: 3,3 cm; XIV. sz.
10. 79. 3. 117. Kupa-Fecske 3. lh.
Oldaltörödéék, fehéres-szürke, törésfelületében szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, bepecsételt díszű pohár töredéke. Átm.: 3,6 cm; XV. sz.
11. 79. 3. 161. Kupa-Fecske 3. lh.
Fenéktörödéék, szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, korongolt talpas pohár töredéke. Kívül simított. Átm.: 3,9 cm; XIV—XV. sz.
12. 79. 2. 68. Kupa-Fecske 2. lh.
Fenéktörödéék, szürkés-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt. Fenék és oldal találkozásánál borda. Átm.: 3,9 cm; XIV. sz.

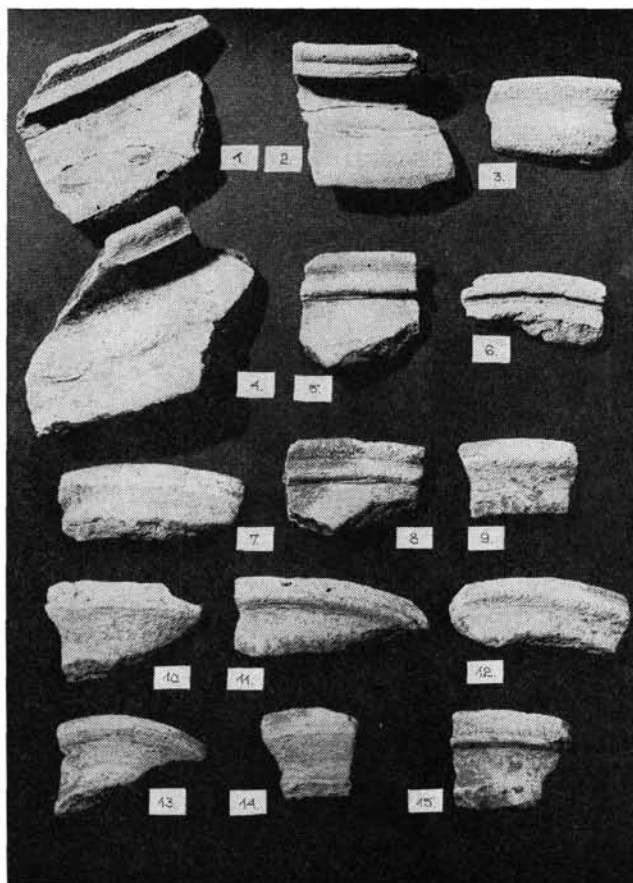
KUPA VII.

1. 79. 3. 153. Kupa-Fecske 3. lh.
Kályhaszemtörödéék, sárgás-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt, tál alakú kályhaszem töredéke, sekély, széles hornyolatok díszítik. Átm.: 10 cm; XV. sz.
2. 79. 2. 10. Kupa-Fecske 2. lh.
Fültörödéék, vörös, törésfelületében szürke, homokkal soványított, simított edény széles fültörödéke. Átm.: 5,7 cm. Óskor.
3. 79. 3. 150. Kupa-Fecske 3. lh.
Fültörödéék, sárgás-fehér, szemcsés homokkal soványított, korongolt, korszó szalagfültörödéke. Ahol az edényhez csatlakozott, ott a fül közepén ujjal benyomott kerek mélyedés van, barnás-piros ovális és sávost festés díszíti. Átm.: 7,4 cm; XV—XVI. sz.
4. 79. 2. 64. Kupa-Fecske 2. lh.
Fenéktörödéék, kívül vöröses-barna, belül szürkés-fehér, törésfelületében szürke-vörös, apró kavicsal soványított. Kívül jól látszik az apró kavicsok lenyomata, amivel a korongot beszórták. Átm.: 8 cm; XII—XIII. sz.
5. 79. 3. 158. Kupa-Fecske 3. lh.
Kályhaszemtörödéék, vörös, homokkal soványított, kézikorongon készült, tál alakú kályhaszemtörödéék. Kívül és a fenékén simított, belül jól látszanak a korongolás nyomai. Átm.: 5,3 cm; XIV. sz.
6. 79. 3. 167. Kupa-Fecske 3. lh.
Fenéktörödéék, szürke, szemcsés homokkal soványított, korongolt, vastagfalú, érdes felületűvé kiképzett, redukált égetésű edény fenék- és oldaltörödéke. Átm.: 6 cm; XV. sz.

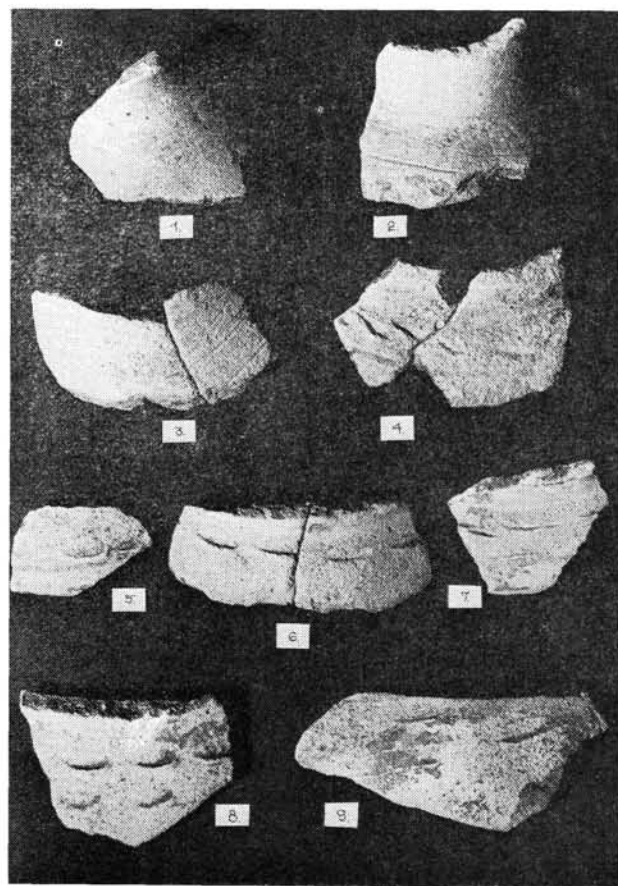

1. Forró I.—1/a.

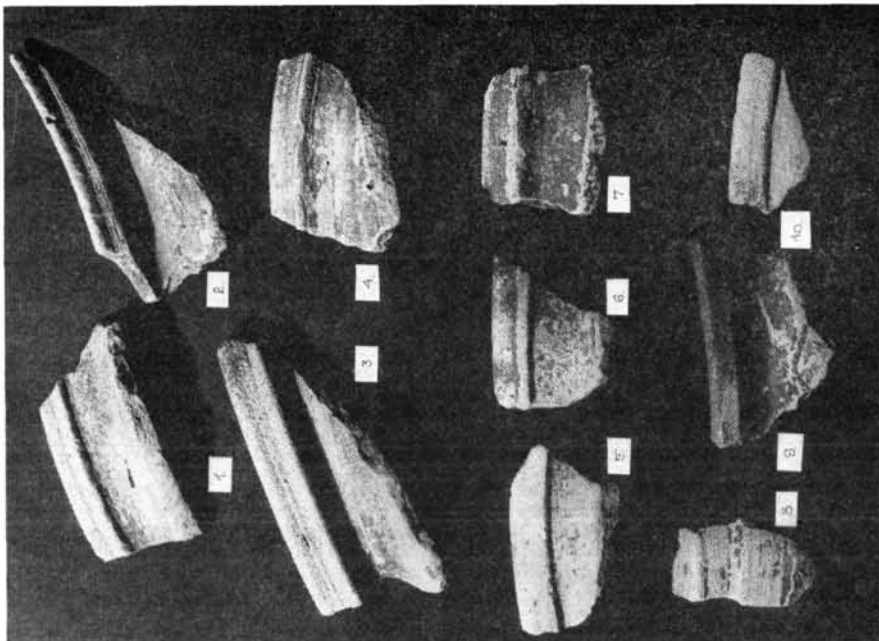

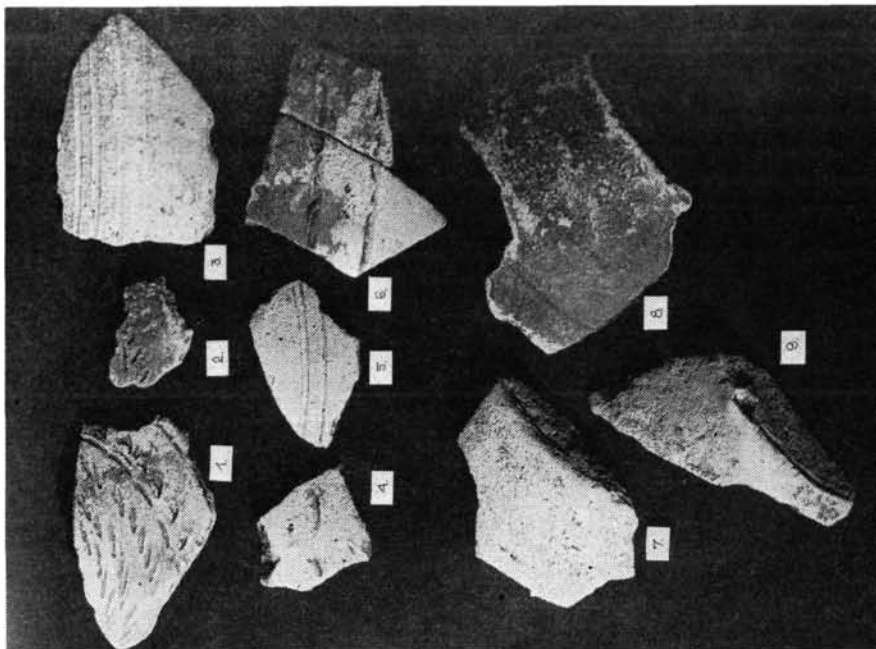
II. Forró II.

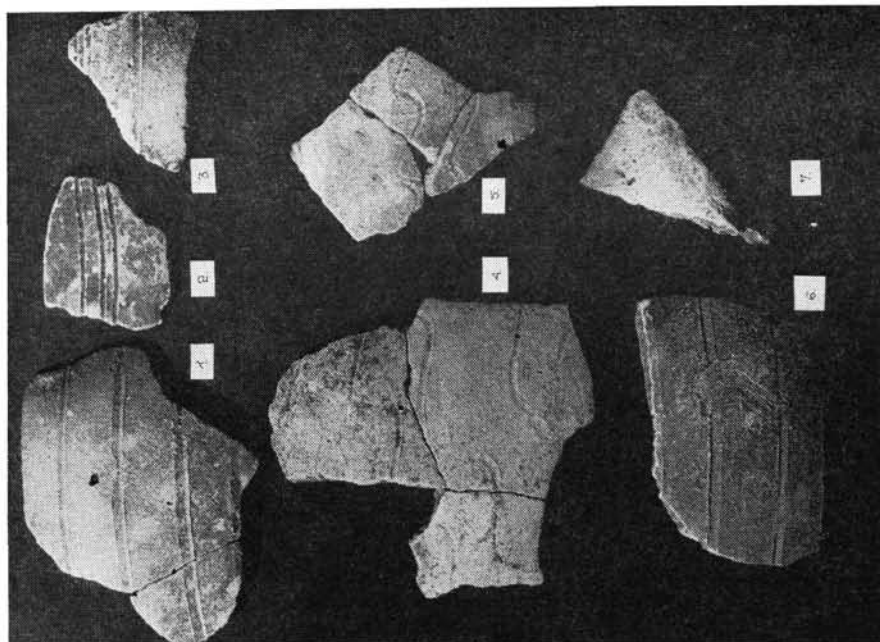
III. Forró III.

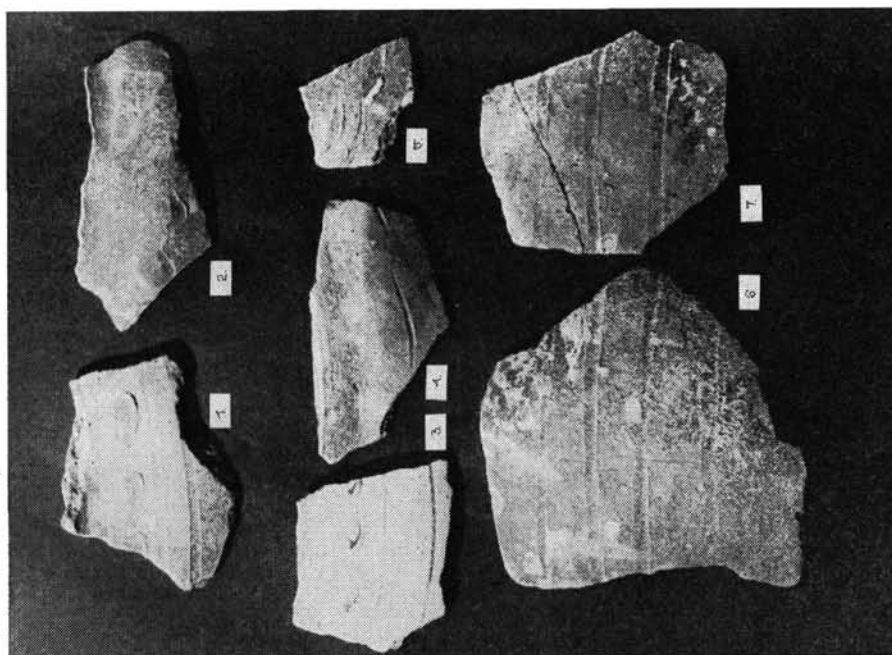
V. Forró V.

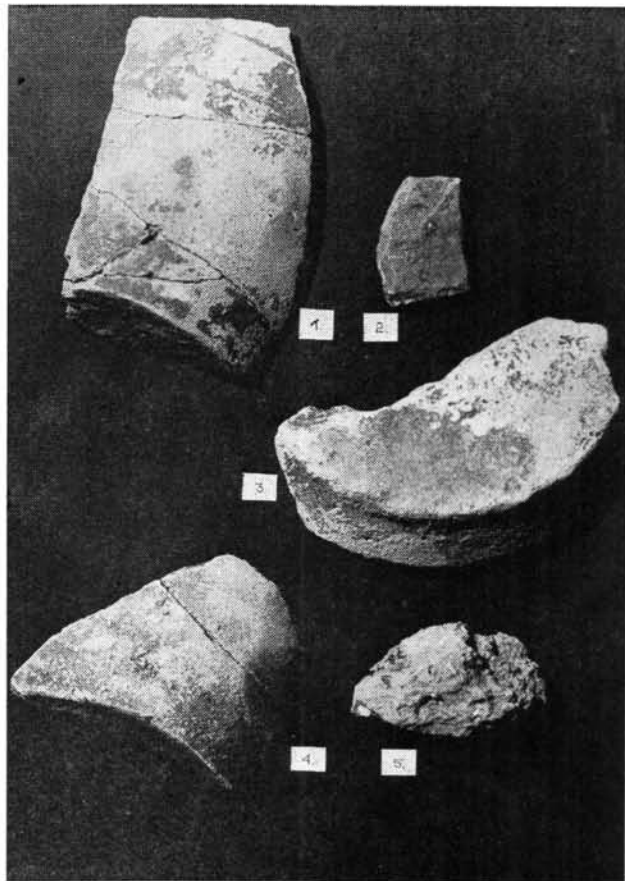
IV. Forró IV.

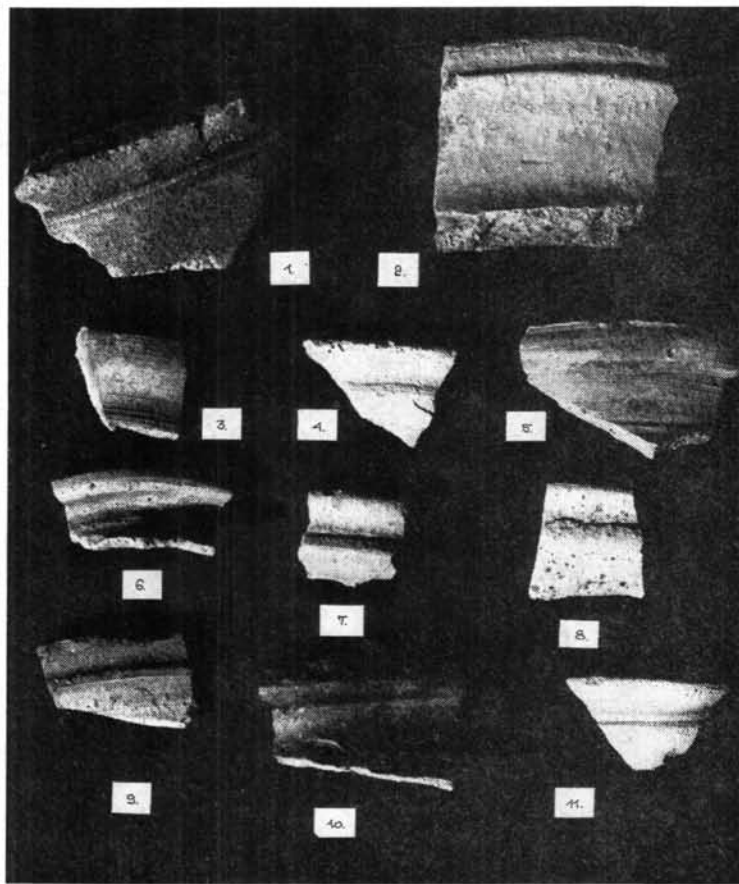
VII. Forró VII.

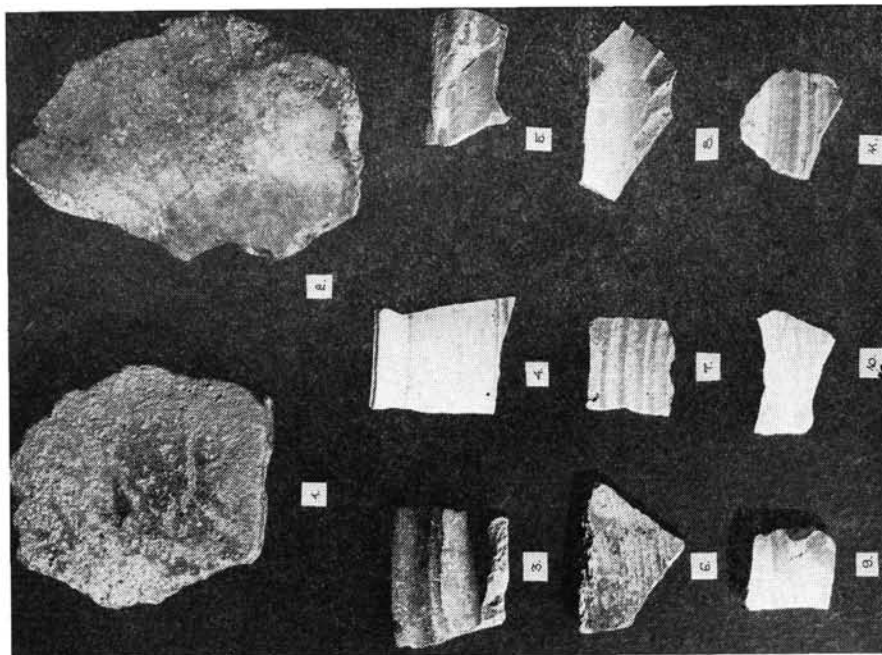
VI. Forró VI.

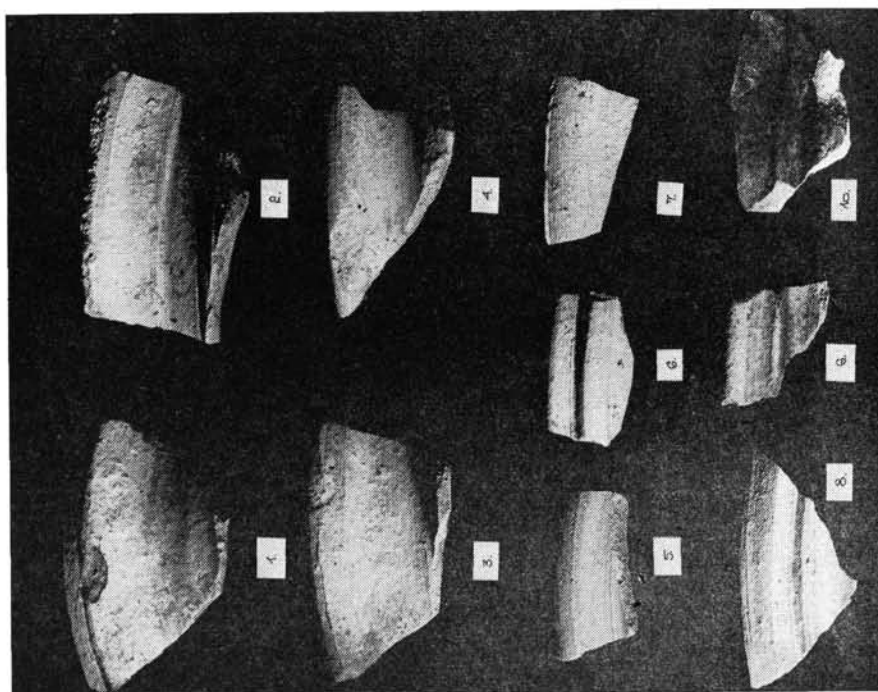
VIII. Forró VIII.

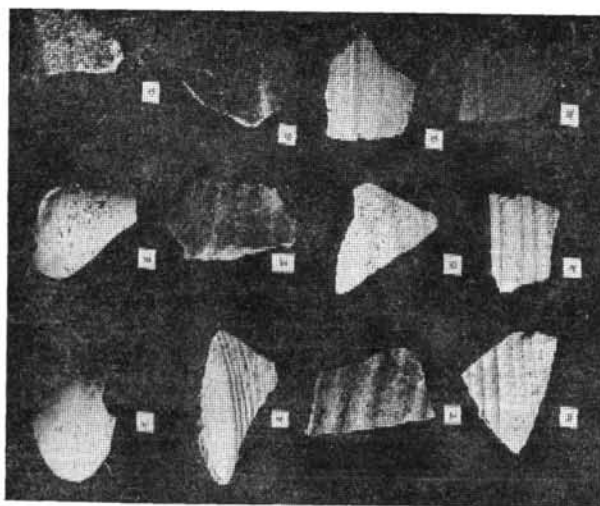
IX. Kupa I.

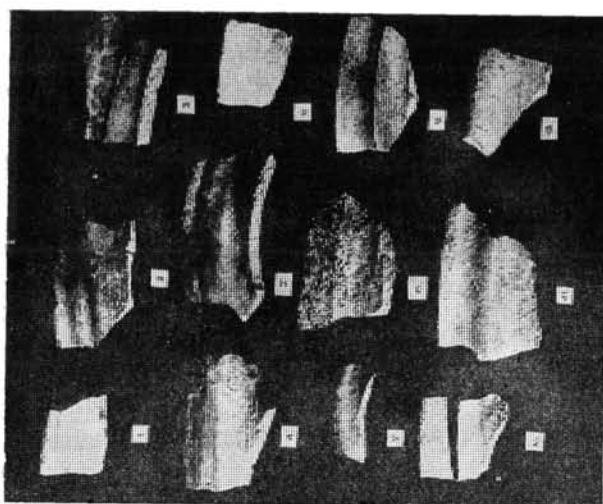
XI. Kupa III.

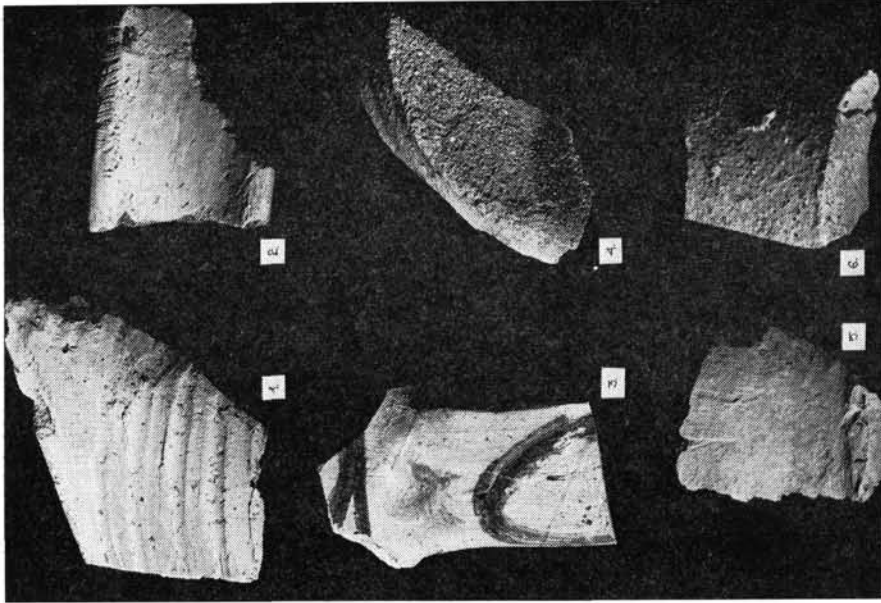
X. Kupa II.

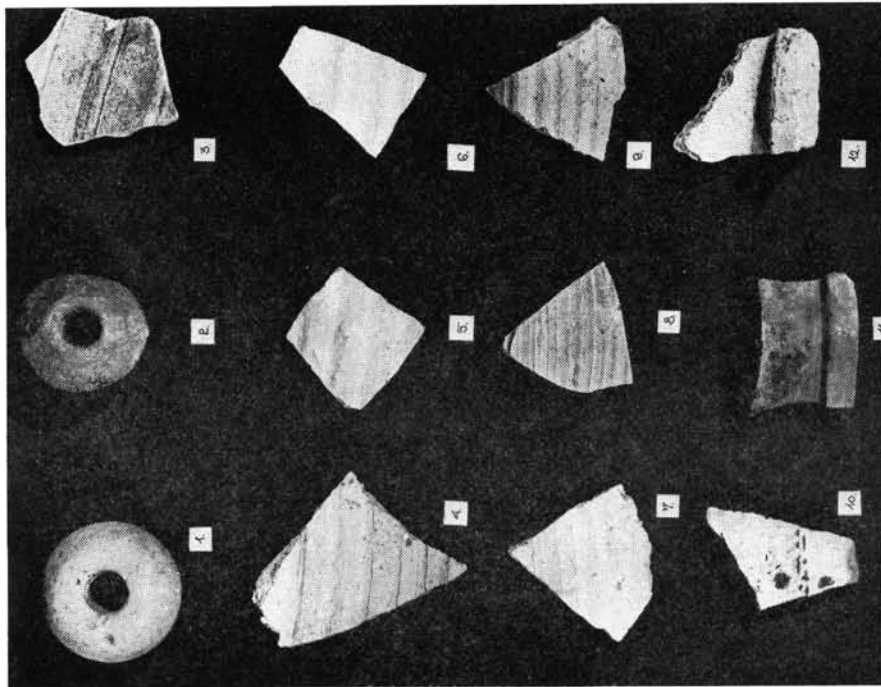
XIII. Kupa V.

XII. Kupa IV.

XV. Kupa VII.

XIV. Kupa VI.

ANGABEN ZU DER MITTELALTERLICHEN SIEDLUNGSORDSUNG IM KOMITAT ABAÚJ

(Auszug)

1977—78 habe ich im Komitat Abaúj, in Verbindung mit den Grabungen der Feldfestung von Abaújvár Geländedurchwanderungen gemacht. Während dieser Forschungen habe ich die zwei mittelalterlichen Dörfer gefunden, die vernichtet wurden, aber mit Urkunden identifizierbar sind. In der Studie werden die zwei Siedlungen dargestellt.

Forró-Tok

Der Fundort liegt in der Feldmark der heutigen Siedlung Forró (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis von Encs), in dem Register Tok 25 Ha, und er ist 2×2 Meter gross. Der kleine Fundort konnte eigentlich ein Sauhaufen oder ein Ofen sein, hier habe ich viele, einheitliche Scherben aus dem 13. Jahrhundert gefunden. Die Verzierung der Scherben ist auch einheitlich: eine Kombination von Nageldruckverzierungen und Wellenlinien.

Tok (Toka) war eine selbständige Siedlung in der Nähe von Forró, ihre erste Erwähnung stammt aus dem Jahre 1221. Das Dorf wird in Urkunden von 1358, 1416 erwähnt, damals hat es die Familie Czudar von Ónod mit anderen Dörfern als Nova donatio erhalten. Im Jahre 1440 haben die Czudars das Dorf der Familie Rozgonyi versetzt, und in 1470, nach dem Aussterben der vorigen Familie kommt das Dorf endgültig in den Besitz der Rozgonyis. Später haben wir keine urkundlichen Angaben, es ist wahrscheinlich, dass die Siedlung zur Zeit der türkischen Besetzung vernichtet wurde.

Der Flurname Tok kommt weder auf den vormaligen, noch auf dem heutigen Landkarte nicht vor, aber in Forró ist diese Benennung bis heutzutage bekannt, Tok ist der Name einer untergegangenen Stadt.

Der Name Toka stammt aus einem Personennamen, diese Namengebung beweist, dass diese kleine Siedlung in der Arpaden-Zeit ein gutsherrlicher Grundbesitz war.

Kupa-Horváti

Der Fundort liegt in der Nähe des Dorfes Kupa (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis von Encs), die Funden stammen aus den 12—13. Jahrhunderten.

György Györffy hat nach seinen Forschungen in der Nähe von Kupa zwei vernichtete mittelalterliche Dörfer lokalisiert, namens Kércs und Horváti. Die Benennung ist in der heutigen Siedlung unbekannt, aber auf der Landkarte von Kupa aus dem Jahre 1860, vor der Urbarregelung ist der Ort des mittelalterlichen Dorfes zu sehen.

Das Dorf Horváti wurde zuerst 1256 in einer Urkunde erwähnt. Nach den Angaben einer Urkunde aus 1273 waren die Bewohner des Dorfes Leibeigenen der Festung Abaúj. Das Dorf wird noch in den Jahren 1319 und 1423 erwähnt.

Später kennen wir keine urkundlichen Angaben, aber in den diakenen Registrierungen kommt es noch in den Jahren 1531, 1552, 1553, 1557 und 1570 vor. 1578 und 1582 wird Horváti als eine unbewohnte Siedlung zusammengeschrieben, es ist wahrscheinlich, dass die Bevölkerung wegen den ständigen türkischen Störungen geflüchtet ist.

Der Ortsname Horváti stammt aus dem Volksname „horvat“ (kroatisch). Das Dorf hatte kroatische Bewohner, die zum Schutz der Festung von Abaúj in das Dorf angesiedelt sind.

Mária Wolf

A MINDSZENTI TEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE ÉS MŰTÁRGYAI

DOBROSSY ISTVÁN—KÁRPÁTI LÁSZLÓ

A 13. század elején létesült tapolcai bencés apátságnak — az egyéb adományok és szerzemények mellett — Miskolc határában is volt két régi jobbágYTELEKNEK megfelelő, közel tíz hold kiterjedésű, középkori eredetű birtoka.¹ Az itt lakó és az apátságnak szolgálni tartozó népesség kiegészülve a reformáció idején, azaz a 16. században Miskolcra kitelepült néhány családdal, a 18. század elején Mindszent község néven önálló településsé szerveződött. Miskolctól való elszakadásukban szerepet játszottak az ellenreformáció helyi eseményei is. Miskolc város tanácsa 1724. február 20-án tudomásul vette az elszakadást, s ettől kezdve a mindszentieket úgy kezelte, mint bármelyik más, szomszédos település lakosait. A mindössze két utca (Mindszent és később a mai Földes F. u.) elsősorban zsellérekből álló lakosságát magábafoglaló település 1724-től 1880-ig élte Miskolctól közigazgatásilag független történetét.² Miskolc város többszöri kérésére és a mindszentiek folyamatos tiltakozása ellenére a belügyminiszter 1879 végén megszüntette Mindszent önállóságát. A fő indok az volt, hogy a települést Miskolc körbeépítette, településtörténeti és településszerkezeti értelemben bekebelezte. A határozat végrehajtására 1880. január 3-án került sor, amikortól „a házak számai a régi miskolciakétól egy „m” betű által fognak megkülönböztetni és a városunk részére alkotott szabályok ezután a mindszentiekre is vonatkoznak.”³ Ezzel véget ért az önálló Mindszent másfél évszázados története, amelyre napjainkban már csak szórványos emlékek utalnak. A városi köztudat pedig csupán annyit őrzött meg, amennyit megfogalmaz a „mindszenti templom”, a „mindszenti parókia” és a „mindszenti temető” elnevezésekben.

A Herman Ottó Múzeum a település történetéről a közeljövőben önálló kiadványt készül megjelentetni. Alábbiakban e kiadványban csak érintőleg szereplő mindszenti templom építéstörténetét és műtárgyait kívánjuk elemezni, bemutatni.

A mai mindszenti templom helyén a középkorban (a 18. századi „ecclesia” kifejezés alapján) már templomocska állott. Meglétére először 1507-ben két okleveles adat is utal. Az egyik szerint a miskolci illetőségű Szirmay Mihály és Horváth György az egri káptalan előtt Jenke nevű pusztájukat ajánlották fel a miskolci Mindszent-oltár igazgatójának, hogy ennek fejében heti egy misét szolgáltatassanak halottaikért.⁴ A második említés a mindszentek ispotály-templomával kapcsolatban történik II. Ulászló 1507. október 9-én kelt oklevelében.

A pápens levél szerint a király „zalaházi Zalay Tamás mesternek, miskolci plébánosnak és utódainak a plébánusságban bizalmat adott, hogy a Mindszentekekről nevezett és a Szentgyörgy vértanúról, valamint a Mihály arkangyalról, úgyszintén a Szent Istvánról nevezett egyházaknak, azok kápolnáinak és oltárainak vezetését jus patronátusi joggal arra alkalmas személyeknek adományozhassák.”⁵ Ez a dokumentum a várostörténetileg rendkívül jelentős egyházi ispotály léteire és a templomocskára ehhez tartozására utal. Fontos az a körülmény, hogy Mindszenteke ma is áll egy barokk kori ispotály. Történeti megvizsgálása és bemutatása viszont már túlnő e tanulmány keretein.

A bemutatott két dokumentum alapján feltételezhetjük, hogy a templomocskára (vagy kápolnára) a 15. században (valószínű, a század utolsó harmadában) épülhetett. Szerepe a tapolcai apátság épületeinek lerombolását követően, a 16. század második felében növekedett meg. Ebben kétségtelenül szerepet játszott az, hogy a reformáció gyors és nagy térhódítása ellenére is katolikus hiten maradt családok kiköltöztek Miskolcra, ill. a város akkori peremén, a mindszentekei templomocskára környékén telepedtek le.

A kápolna 16—17. századi működésére kevés, elsősorban közvetett adat utal. Ezek közül is figyelemreméltó az, hogy Fánccsy Borbála, a diósgyőri vár és birtokai zálogbirtokosa és egyben a tapolcai apátság kegyura „elfoglalta”, „elszakította” az avasi (de ekkor már protestáns kézen levő) egyháztól a kápolnát, majd ezt követően 1562-ben felújította, átépítette azt. Az átalakításokkal párhuzamosan, vagy ezt követően egy plébánost is rendelt az épülethez.⁶ Miskolc egyháztörténetének egykori szakavatott kutatója, *Marjalaki Kiss Lajos* megállapítása szerint ez az adat a kápolna meglétére és működésére vonatkozó, azt bizonyító legutolsó hiteles dokumentum. Jegyzeteiben és nyomtatásban meg nem jelent kézírataiban, munkáiban megállapítja, hogy ez a 15. században épült kápolna a Fánccsy Borbála-féle felújítást követően nem sokkal, de legkésőbb a 16. század végén — „miután nem volt rá szükség” — megszűnt, lassan elenyészett.⁷ *Marjalaki Kiss* ezt a megállapítását minden bizonnyal arra alapozta, hogy Fánccsy Borbála 1563-ban meghalt. Halála pedig a miskolci szűkkörű katolikuság legvégső bátyjának összeomlását jelentette.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy valóban megszűnt-e a 15—16. századi kápolna, s igaz-e az a korábbi történetírói állítás, hogy Mindszenteke csak az 1700-as évek elején épült új kápolna.

Marjalaki Kiss feltételezése, azaz a kápolna 16. századi megszűnése mellett szól a reformáció gyors térhódítása, ill. győzelme településünkön, majd az apátság önállóságának megszüntetése és a szendrői uradalomhoz történő csatolása. E megállapítások értelmezése során nagyon lényeges az, hogy 1564-ben a diósgyőri koronauradalomnak Perényi Gábor személyében olyan új zálogbirtokosa lett, aki a reformáció terjesztésének nemcsak területünkön, hanem országos vonatkozásban is kiemelkedő zászlóvivője volt.⁸ Perényi sem a tapolcai apátságnak, sem a mindszentekei kápolnának nemigen adhatott támogatást. Kegyurasága és kapcsolata jobbára kimerült az apátsági javak, jövedelmek élvezetében. Ennek a kapcsolatnak érdekes állomását jelentette az 1561. év. Ekkor az apátság használhatatlanná vált tapolcai épületeiből az apát beköltözött Miskolcra, azaz Miskolcon „szerzett egy apátsági curiát”. Ezt az épüle-

tet (számos átalakítás után a mai Kossuth u. 2. sz. ház) 1563-ban feldúlták az „erdélyiek” és túszként az apátot is magukkal vitték Tokajba. Innen Perényi Gábor mentette ki. Közötte és az apát között létrejött egy tranzakció, amely szerint az apát a „katolikus végvár” Nagyszombatba távozhatott, birtokainak bérletét és dézsmáit ennek ellenében viszont Perényi Gábor kapta meg.⁹ Ezt az állapotot, ill. kapcsolatot Perényi Gábor halála, majd felesége — Guthi Országh Ilona — halála ismét megváltoztatta. A diósgyőri uradalom új zálogbirtokosa ugyanis 1569—1570-től Enyindi Török Ferenc lett, akinek a felesége Guthi Ország Borbála volt, s így sógorság révén kapta Diósgyőrt. Török Ferenc más feltételek között ugyan, de hasonlóan bérbevette az apátsági javakat.¹⁰ Ez alól csak a miskolci „királyi ház” és a Szinvára épített malom, valamint két nolaji jobbágytelek jelentett kivételt.¹¹ A tized ekkori bérbeadása ellen a király tiltakozott. Ezt 1569-ben leiratban fogalmazta meg: „Nem kételkedünk, hogy tudomástok van a legközelebb elmúlt országgyűlés azon tárgyalásáról, a melyek szerint a jövőben az országban senki sem vehet bérbe tizedeket, hanem csak mi. Mivel azonban *értesszük róla, hogy a tapolcai apátságnak nem kevés tizede van*, s azt idáig Török Ferencz bérelte az apáttól, a jövőt illetően ezt mi kívánjuk magunknak megtartani, kibérelni. Meghagyjuk tehát, hogy erre a rendelkezésünkre hivatkozva idézzétek magatok elé a most Komáromban tartózkodó apátot, s a tizedet a szokott díjért a mi számunkra vegyétek bérbe tőle.¹² A tizedek királyi bérletét csakhamar követte az apátsági birtok egészének világi, elsősorban katonai célokra történő felhasználása. Ez már annak eredményeként történt, hogy 1570-ben a tárgyalások ideje alatt az apát meghalt. A kamara ezt követően, a zavaros helyzetet kihasználva lefoglalta és a szendrői uradalomhoz csatolta az apátság birtokait.¹³ Az 1571. évi összeírásban a tapolcai apátság javai már a szendrői uradalom elidegeníthetetlen javaiként vannak feltüntetve. Jövedelme még 1597-ben is a szendrői vár fenntartására szolgált.¹⁴

A kápolna történetét a reformáció győzelme és az apátsági birtokok szendrői uradalomhoz történő csatolása mellett még számos más tényező is alakította, befolyásolta. Közvetlenül az, hogy az alig 10 hold kiterjedésű Mindszent település a reformáció győzelme után egy református közegben elhelyezkedő katolikus szigetté, kápolnája pedig kihívó katolikus objektummá vált. Közvetve pedig mindenképpen hatással volt Mindszent történetére az, hogy 1596-tól, Eger török kézre kerülésétől az egri püspök és káptalan csaknem egy évszázadig (a török 1687. évi kivonulásáig) Jászón, majd Kassán székeltek.¹⁵ Tehát nemcsak az apát volt távol — túlságosan sokat nem törődve a javadalommal —, hanem a biztonságot jelentő és az irányítást megvalósító felügyelet is.

Ezek az adatok valóban azt sejtetik, hogy a kellő támogatás, majd a papok és pártfogók nélkül maradt mindszeri kápolna a reformáció miskolci eseményeinek következményeként már a 16. század végén megszűnt, ill. megszűnhett, a 17. század közepére pedig végképpen elenyészett.

Az 1606., 1622., 1628. és 1631. évekre vonatkozó és részben újabban feltárt adatok birtokában szükséges kiegészítenünk a kápolna történetével foglalkozó feldolgozásokat. Ezt indokolja az, hogy az 1606-os oklevél szerint a tapolcai apátság birtokait, a mindszeri kápolna intenciók, azaz misealapítványi jövedelmével együtt a diósgyőri uradalom bérlői kapták.¹⁶ A további három oklevél

névszerint említi azokat a mindszeinti oltárnokokokat (Tolnay István, Eölvédy Albert, Egri Dénes), akiknek működése eredményeképpen az oltáralapítványok jövedelmei realizálódtak.¹⁷ Ezek az adatok azért fontosak, mert ha a mindszeinti egyház intenciók kötelezettségeit teljesíteni tudta, ez csak abban az esetben volt lehetséges, ha a kápolna létezett. E négy adatot ha kiegészítjük a Fánicsy Borbála-féle 16. századi felújítással, biztosan állíthatjuk, hogy a mindszeinti kápolna létezett és 1507—1631 között folyamatosan működött.

A tapolcai apátság 16—17. században folyamatosan „szétszóródott”, „elvesztett”, „eladományozott” javainak visszaszerzésére eredményesen csak a 18. század első évtizedeitől került sor. Eszterházy Károly¹⁸ egri püspök canonica visitationja a 18. század második felében ennek eredményeiről már számot ad. Püspökségének idején már megerősödött a katolikus egyházi élet az apátsági területeken, közöttük is főleg Mindszenten. Településtörténeti szempontból Mindszent ekkorra már teljesen összeépült Miskolccal, valójában Miskolcnak egy (később két) utcája, amelynek Tapolcával való kapcsolata lényegében megszűnt. Tapolca ugyanis az ekkori leírások szerint (az összeírásokat is beleszámítva) már lakatlan puszta-hely.¹⁹ Eszterházy Károly egri püspöksége ideológiai-vallási szempontból az ellenreformáció helyi eseményeivel is összekapcsolódik. Mindszent ezekben az eseményekben is fontos szerepet játszott. Ebben az időszakban, a történeti leírások, feldolgozások és a templomon elhelyezett tábla szerint 1728-tól került sor a mindszeinti templom korabeli, torony nélküli, de a korábbinál reprezentatívabb formájának kialakítására.

Mindszent történetében a 17—18. század fordulóján Petrik András egri kanonoknak, tapolcai apátnak voltak nagy érdemei. Adataink szerint 1695—1716 között tevékenykedett és alakította a település építészeti képét. Az egri érseki levéltárban őrzött iratokból tudjuk, hogy ő építtette a mindszeinti, ún. apátsági udvarban a kétszintes parochia épületet. Mindez azért érdemel figyelmet, mert ebben, az akkor még körülkerített udvarban helyezkedett el a Mindenszentekről elnevezett templom is. Egy 1716-os összeírás szerint ezt a templomot 1706-ban renováltatta és befedette „jóminőségű anyaggal”. Az újonnan fedett tető szentély feletti részére huszártornyot állíttatott, amelyet két haranggal látott el.²⁰

A rendbetétel, ill. felújítás ténye arról győz meg bennünket, hogy ekkor egy, korábban fennállott templom munkálatairól van szó. Ha a 18. század elején egy létező templomot újíttattak fel, akkor feltételezhető, hogy ennek a 17. században már állnia, funkcionálnia kellett. Egy kápolna-templom viszont az 1631-es oklevél tanulsága szerint létezik Mindszenten. Ebből következik az a feltételezésünk, hogy a két említés között igaz hetven év telik el, mégsem gondolhatunk arra, hogy a korábbi építmény megszűnt, majd annak a helyén, esetleg annak a romjain új templomot emeltek. Valószínűbb az, hogy arról a kápolnáról van szó, amelyre 1507-ben először utal egy okleveles feljegyzés, majd amit 1562-ben helyreállíttatott Fánicsy Borbála. Ugyancsak ennek a templomnak kellett léteznie 1602-ben, 1622-be 1628-ban, 1631-ben, valamint némi felújítással, átalakítással 1706-ban.

1710-ben, az 1706-os állapotra utalva a mindszeinti templomot az összeírás a következőképpen említi: a „templom” szentélye felett „tornyocska” van két

haranggal, amelyet (ugyancsak) az apát „szerzett”. A templom mellett felépített, ill. kialakított sekrestye hasonlóan „Petrik műve”. A templom belsejében az alábbi berendezési tárgyak találhatók: *ezüst kehely* aranyozva, *casula*, stólával és bíbor színű *manipulussal*. Van ezenkívül még egy selyemből készült *casula* és egy *alba* is, valamint *ezüst kehely patenával*.²¹

Ezek az adatok azt mutatják, hogy II. Rákóczi Ferenc által kinevezett²² Petrik András tevékenységének, ill. az apátsági birtokok jövedelme felhasználásának középpontjában az építkezés állt. Ugyanis a gazdasági jellegű építmények létesítése (fogadó, serfőző ház) is az ő időszakában kezdődött el. Az építkezések összekapcsolódnak az apátsági birtokon folytatott gazdálkodás egyfajta racionalizálásával, a korábbinál lényegesen jelentősebb anyagi-gazdasági fedezet megeremtődésével.²³

Petrik András követően 1716-tól III. Károly király Althán (Althann) Mihály Frigyes 1718-tól váci püspöknek juttatta a tapolcai apátságot. Számára a névleges tapolcai apáti címet a király azzal a megkötéssel adta, hogy a korábbiakhoz hasonlóan tartson ő is Mindszenten plébánost, de ez a személy mostantól olyan legyen, aki mindenben és mindenkor alkalmas és méltó a távollevő apát helyettesítésére.²⁴ A királyi meghagyás végrehajtása eredményeként (amely már egybeesik azzal az új társadalmi-politikai helyzettel, amit területünkön a Rákóczi-szabadságharc utáni időszak jelentett) Althán (Althann) Mihály mindszenti plébánosa az ellenreformáció egyik agilis képviselője, Talián (Tallian) Lajos lett. A miskolci városi jegyzőkönyvekben Talián (Tallian) mindszenti plébánosságára 1713-ban utal az első adat. (Ez csak abban az esetben lehetséges, ha Althán Mihály Talián Lajost korábbi plébánosi funkciójában meghagyta, ill. megerősítette.²⁵)

Althán Mihály, haláláig, 1734-ig töltötte be ezt a méltóságot. Tevékenysége elsősorban az egyházi építészet vonatkozásában fontos fejezete Mindszent településtörténetének.²⁶ A történeti feljegyzések az ő nevéhez kötik a templom 1728-ban megkezdett újrakezdését a régi templom lebontása után, annak helyén.

Ezzel összefüggésben említjük, hogy a templom 1706. évi felújítását követően 1717-ben elkészítették a tapolcai apátság birtokainak (ingó és ingatlan javainak) összeírását. A terjedelmes iratcsomó viszonylag teljes képet ad az apátság 18. század eleji társadalmi-gazdasági berendezkedéséről, birtokviszonyairól és gazdálkodásának egészéről.²⁷ Ebből az anyagból itt csupán a feljegyzéseknek arra a részletére utalunk, amely megfogalmazza, hogy a „városi (ti. Miskolc) alsó részén a hegy alatt van Mind Szent Utca, melynek alsó részén van az apátság háza.” (Ez a ház olyan kétszintes kőépület, amelyet Petrik András építtetett és amely kettős rendeltetésű: egyrészt egyházi, másrészt gazdasági, amennyiben innen irányítják az apátsági birtokok gazdálkodását.) A leírás megjegyzi, hogy az épülethez „elég tágas udvar és kert” tartozik. Az „apátsági ház” melletti templomról hasonlóan szól az összeírás, megjegyyezve azt, hogy a templomot kőből emelték, s természetesen az apátságé az épület.

A 18. század szépszámú és viszonylag gazdag anyagot tartalmazó templomi összeírásainak időrendi sorrendben 1733-ból, majd 1745-ből (ez utóbbi már Foglár György tapolcai apátságának ideje) maradt fenn dokumentum. Az 1733-as Conscriptio azt igazolja, hogy 1728-ban Mindszentén új templom

1. kép. A mindszenti templom főhomlok

2. kép. A mindszenti templom főoltára a szószékkal szata

építése kezdődött el.²¹ (Az összeírás ennek okáról egyértelműen nem tájékoztat, de igazságában nincsen okunk kételkedni.) Az 1745-ös dokumentum ezzel kapcsolatban utal arra, hogy 1743-ban Máriássy püspök „ujjonan Veres Fényü Sendelyel, olayos Veres Vestékkal meg festetvén bé fedette”, frontiscipiumát — azaz homlokzatát — „nagy költségű ékes statuákkal, Czirádákkal és Oszlopokkal perfectiora (befejezésre) vitte. Oratóriumokat és kétt oldalon stukaturával, Pádimentummal elkészítette, az Egész Templomnak ablakait üvegekkel, rostélyokkal, ráamákkal, ajtókkal, faragott Pádimentummal, nagy költségű székekkel meg rakatta. A nagy Oltárnak antipendumát faragott kőből kő garádicsal, Tabernáculumot, Praedicalló Széket, a nagy Oltár előtt függő nagy Lámpát, úgy a többi négy Oltárra fábul faragott antipendumokat kő Garádicsokatt, midenikre hat hat gyertya tartókatt, és az Oltárokon lévő nagy rámás képeket, az Credentián álló alabástron szín festékkal aranyozva Lévo kétt gyertya tartótt egy Crucifixussal (feszülettel), kriptát ex fundamentó (alapjaiból) tölgy fa vasass ajtókat, két szentelt viz tartótt faragva kőből, aranyozva, ugy a consecratiocor kívántatott falban lévő kő és vasból való meg aranyoztatott gyertya tartókat, és három posztós Széket Csináltatott.”²⁹ Ez egyértelműen azt bizonyítja, hogy Máriássy Sándor (1735—1743) a csupasz falakig elkészült épület kivitelezését folytatta, tehát az új épületre tett új tetőt és a többi munkákat is az új templomon végeztette. Abban persze van okunk kételkedni, hogy a tető 1743-ban, Althán halála után 9 évvel készült. Tető hiányában ugyanis a többi felsorolt munka sem készülhetett volna 1743-ig. Inkább a tető faszindelyének felújítására, festésére, vagy újrafestésére gondolhatunk.

Ezek a munkálatok tehát olyan külső és belső átalakításokra utalnak, amelyek a templomot alaprajzában nem érintették, nem változtatták meg, de a lehető legteljesebb mértékben készítették elő az 1744. évi felavatást, felszentelést.

A templom felszenteléséről, akkori állapotáról hasonló részletességgel tudósít az 1746. évi canonica visitatio. Eszerint a templomot 1744-ben Péter és Pál apostolok ünnepén szentelték fel.³⁰ Ugyancsak ebből az egyházlátogatási jegyzőkönyvből alkothatunk képet a homlokzat korabeli „tündökletes” kialakításáról. A leírás szerint 1744-re elkészült az építmény gazdag szobordíszje. Az összetett ívű oromzat szoborfülkéiben középen a gyermek Jézust tartó Mária csillagkoszorús szobra, ettől a jobbra és balra lévő fülkékben pedig Péter és Pál apostolok szobra állott. Ez utóbbiak a későbbi átalakítások során megváltozott homlokzat más pontjain kaptak helyet. Az oromzatot legfelől nagyméretű aranyozott kereszt koronázta, ugyancsak aranyozott kereszt díszítette a tető szentély fölötti részét is. A lizénákkal tagolt homlokzat lábázat fölötti mezőjében ugyancsak szoborfülkében kapott helyet Szent István és Szent László szobra. A középső rilazit nagy hegedűablakkal áttört mezőjének látványos díszje volt a templom gazdag plasztikájú kapuzata, amelyet alacsony oszlopszéken álló korintuszi oszlopok fognak közre. Az oszlopos keretezést változatosan tagozott párkány zárja le. A párkányra ültetett két volután lendületes mozdulatú a főpapi jelvényeket tartó angyalokkal. Az együttest koronázó mezőben az építető főpapok domborművű, festett címerei láthatók. A kőfaragvánnyal, kőkeretezéssel egykorú a templom főbejáratát, valamint a kripta ajtaját záró kovácsolt vas ajtó- vagy kapuszárny. Az összeírás megemlékezik a templom

hajójának elegáns és magas boltozatáról is. 1744-ben a belső térben 12 darab aranyozott gyertyatartóval díszített kő felszentelési keresztet helyeztek el. Ugyancsak reprezentatív alkotás a kórus alatt elhelyezett, fémfedényekkel ellátott aranyozott szenteltvíz tartó. A szentély oldalain szimmetrikusan elhelyezett két sekrestye fölött oratóriumokat képeztek ki. A leírás szerint ebben az időben már készen állt a templom öt oltára és gazdag szószéke is. A szószékek felszenteléséhez szükséges tabernáculumok, feszületek és gyertyatartók nagyobb része is elkészült a templom felavatására.³¹

Hátra voltak még viszont a festő és aranyozó munkák. (Ezzel kapcsolatban írja Máriássy Sándor 1775. március 29-én egy levelében, hogy a belső kiképzés, távozásának időpontjában, 1743-ban befejezetlen maradt. Ezt a munkát sem ő, sem pedig utódai nem folytatták. A főoltár festő és aranyozó munkái még 1775-ben sem készültek el, csak 1777-ben. Ez viszont nem volt akadály a főoltár felszentelésének 1748-ban.³²) Így tehát 1748. november 21-én felszentelték a főoltárt. Ennek „képfaragó fő maistere” Johann Michael Singer egri szobrász volt.³³ 1751-ben még több kőműves, lakatos, kovács, kép- és kőfaragó mester dolgozott a templomon, s közöttük még ekkor is egyik mester az egri Singer. A mesterek munkáiról megmaradtak azok a feljegyzések és számlák, amelyek a textilbevásárlásokról, textilszükségletekről tanúskodnak.³⁴

A Máriássy Sándor apátsága idején elkezdett templomépítési és díszítő munkák az őt követő apát, Foglár György (1744—1754) időszakában is változatlan intenzitással folytatódtak.

A templom felavatása (a korábbi leírásoknak megfelelően) 1744-ben megtörtént, de Máriássy Sándor, mivel távozása miatt kénytelen volt befejezetlenül otthagyni a templomot, összeállította a legközelebbi jövőben pótlandó hiányosságok, szükséges korrekciók jegyzékét. E jegyzékből is kiderül, hogy 1743-ban az oltárok festése még nem készült el. Másrészt szándékában volt a templomot kőkerítéssel körülvétni, amelyen két kaput kívánt nyitni. Egyik kapu a temető felé, a másik pedig az utca irányába nyílt volna. Úgy gondolta, hogy szükséges „a templom elejét vízi kővel flastromoztatni, környül pedig egy sor faragott kővel, kő oszlopokkal és faragott kövekkel” kirakatni, azaz a templom lábuzatát elkészíteni. A sekrestyébe „tölgy fa deszkából Kép faragó munkával almáriomot és faragott kőből Lavatoriumot” gondolt. „A négy kisebb oltárra két-két angyalt, a tetejére nagy Czirádákat és az egész oltárokat, Praedicalló széket, alabástrom Színbe festetni és a rajta Levő Kép faragó munkákat finom arannyal meg Aranyoztatni” látta szükségesnek. Mindegyik oltárra kelyheket, misekönyveket, uniformis casulákat és ezüst cibóriumot akart tételni, valamint a kórus felett való „padlásra járó garádicsot” kiképezni. El akart még helyezni a templomban egy orgonát, valamint két olyan harangot, amelyek közül az egyik hat, a másik pedig tíz mázsa súlyú. E két harang szükségességét azzal indokolta, hogy van ugyan a templomnak már korábról származó két harangja, de közülük az egyik megrepedt, s ezáltal használhatatlanná vált. A harangok elhelyezéséhez szükség volt még egy újonnan felállítandó haranglábra. A gazdasági épületek sorában pedig

szükség volt egy istállóra, egy szekérszínre és az „apátság residentiája felől” egy kerítés megépítésére.³⁵

Máriássy Sándor a hiányjegyzék elkészítésekor még nem is sejtette, nem is sejtette, hogy a tapolcai apátság birtoklásában és ezen keresztül a mindszeinti templom fenntartásában az elkövetkezendő évtizedek nagy változásokat hoznak, s ezzel párhuzamosan súlyos anyagi (ezen túl más, egyéb természetű) gondokat eredményeznek. Ezek a gondok pedig az ő távozását követően nemsokkal később jelentkeztek.

1743. évi elkerülését követően 1745-ben Mária Terézia Máriássy Sándort szepesi préposttá nevezte ki. A megürült tapolcai apáti széket Foglár György egri kanonoknak adományozta, meghagyva, hogy a birtokok jövedelméből egyrészt az apátsági épületeket állítsa, ill. állíttassa helyre, másrészt az általa megkezdett egri internátust (Foglariánum) fejezze be.³⁶ Foglár György mindszeinti tartózkodása eredményeként, racionalista gondolkodására jellemzően, elsősorban iskolák és olyan gazdasági létesítmények születtek, mint pl. a mindszeinti curia és Miskolc-Mindszent határában az „Arany Bárány” fogadó.³⁷

A gyarapító Foglár György után a tapolcai apátság első, nem magyar főpapja, Athembs (Altemps) Károly 1765-től élvezhette a tapolcai apáti címet, ill. az apátsági birtokok jövedelmét.³⁸ Elődjéhez hasonlóan, ő is bérbeadta az apátság javait, azzal a különbséggel, hogy az egyházi és gazdasági (kereskedelmi) építmények fenntartására összehasonlíthatatlanul kevesebbet költött, ill. fordított. Miklósi Ferenc miskolci főesperes 1775-ben arról számolt be Eszterházy Károly egri püspöknek, hogy Athembs az apátság évi jövedelméből csupán 150 forintot fordított a templom karbantartására. Ebből következett az, hogy a plébánia épülete (amelyet Petrik András alapított) az idők folyamán roskadozó és tűzveszélyes állapotba került. Athembs Károly nemcsak az építmények állagával nem törődött, hanem helybeli papjainak ellátásáról sem gondoskodott. Miklósi e helyzetből való kilábalást a bérleti rendszer megszüntetésében, azaz a „bérletek felszabadításában” látta. Ez az elképzelés a korábbiakhoz hasonlóan az elkövetkezendő években, évtizedekben sem valósult meg.³⁹

Mindszent község település- és egyháztörténetében ismételten új fejezet kezdődött Athembs Károly 1775-ben bekövetkezett halála után. Adataink arra utalnak, hogy az apáti tiszt 1775-ben betöltetlen maradt, majd 1776-ban Mária Terézia Bacsinszky András munkácsi püspöknek, ill. a munkácsi görög katolikus püspökségnek adományozta az apátság megmaradt javait, ezzel együtt jövedelmét. Ez az adományozás 1777/1778 között az egri érsek és a munkácsi püspökség között éles vitára adott okot. A vitába bekapcsolódtak a kormányhivatalok és ezek véleményén keresztül Mária Terézia is. A sarkalatos kérdések egyike az volt, hogy Bacsinszky a mindszeinti templomot a görög katolikusoknak kérte átadni. Másrészt azt kérte, hogy Görömbölyről — amely ekkor valóban görög katolikus többségű település volt — távolítsák el a latin szertartású papot. A Kamara ebben a kérdésben azt javasolta a Helytartótanácsnak — mivel „a templom átadását botrány nélkül nem lehetne megvalósítani” —, hogy a mindszeinti templom továbbra is feleljen meg ere-

deti rendeltetésének, tehát maradjon latin szertartású. A Kamara ezt azzal indokolta, hogy a mindszeuti tēplom a római katolikus hívek részére, római katolikus tēplomnak és hasonló kegyúri támogatással épült, ezen túl pedig nem alkalmas görög szertartás megtartására, lefolytatására. A mindszeuti tēplom a vita és perlekedések után is megmaradt tehát latin szertartásúnak. A levélváltásokból tudjuk, hogy az új mindszeuti plébános Bacsinszky és Eszterházy közös megállapodása eredményeként került a településre. E funkció birtokosa Koncsek Balázs lett, akiről mint maklári plébánosról Bacsinszky-nak is „jó emlékei” voltak.

A mindszeuti tēplom további fenntartásával kapcsolatban Bacsinszky „tisztességes kompromisszumot” ajánlott fel. Hajlandó volt évi 200 forinttal támogatni, de többet azért nem kívánt adni, mert „a mindszeuti tēplom és plébánia a diósgyőri koronauradalom területén van és annak érdekeit szolgálja.”⁴⁰ Eszterházy belátta, hogy Bacsinszky többre nem kötelezhető „bizonyító okok híján”, ezért a Helytartótanácsot kérte, hogy a tēplom „illető javadalmazásáról gondoskodják”. Ezt a kérést Mária Terézia teljesítette. A munkácsi püspökséget felmentette a mindszeuti tēplom kegyurasága alól, s a védnökséget a kincstárra bízta. A kincstár ezzel a kötelezettségével a diósgyőri koronauradalom helyi irányítótestületein keresztül élt. (A mindszeuti plébániát 1778-ban ennek megfelelően már a kincstár építette.⁴¹)

Hátra volt még a görömbölyi problémák rendezése. Ezt most csupán annyiban érintjük, hogy a munkácsi püspökségnek vallási bázisa, másrészt túl nagy érdekeltisége nem maradt Mindszenten, jószágigazgatóságának székhelyét ezért a görög katolikus vallási többségű Görömbölyön alakította ki.

Bacsinszky a későbbiekben nem sokat foglalkozott a tapolcai apátság javadalmaival. Ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszott újabb elfoglaltsága. Ezt egyrészt a munkácsi püspökség Ungvárra történő költözése jelentette, másrészt az, hogy részben a mindszeuti kudarc feledtetése, ill. érdemeinek elismerése eredményeként Mária Terézia kinevezte titkos tanácsosává. Ez utóbbi mellett energiáját egyházmegyéjének berendezése töltötte ki, ill. kötötte le.⁴²

Mária Terézia — korábban már említett — rendelkezésének megfelelően a mindszeuti egyházi építmények karbantartásának kegyúri kötelezettségeit a diósgyőri koronauradalom látta el. Ennek megfelelően a koronauradalom 1833. évi összeírásában már ott találjuk „Harmadosztályú, vagyis kegyúri épületek” megnevezés alatt a „Sz. Péter és Sz. Pál tēplom”-ot, az „Alsó plébániá”-t, az „Aggothon”-t, az „Alsó kántor háza”-t, a „Leányiskola”-t a tanítólakással, a „Három osztályos elemi iskola”-t és végül a „Szent Anna tēplom”-ot.⁴³ A leírás viszonylag szűkszavú tájékoztatást ad a mindszeuti tēplomról. Eszerint „a Zöld-fához címzett uradalmi vendégfogadó környékén (ti. Miskolc és Mindszent határában, a miskolci részen emelt objektumról van szó) áll a Sz. Péternek és Pálnak nevezett (szentelt) tēplom. Szabályos stílusban jó anyagból szilárdan épült, zsindeletetűzetel, s minden szempontból jó állapotban van és az alsó plébániához tartozik. Az utcáról nyíló bejárata gyalult lécekből művésziesen van kidolgozva kétszárnyúra, ezen át lépünk be a telekre, vagyis a tēplom udvarára, amelyet kőfal határol s kerít,

s a főkapun kívül két oldalbejárat is van rajta. A telek közepén álló templomba kétszárnyú vaslemezzel borított kapu visz be, hozzá négyszögletes kőlapokkal kirakott út visz. A gazdagon aranyozott főoltáron kívül 4 aranyozott oldaloltár van, pad pedig négy oszlopban keményfából 32 darab. A szószék is helyenként aranyozott. A középső boltozatról lefüggő üvegcsillárt a hívek mostanában csináltatták. A templom-főajtótól balra van a kórus feljárat s jó az orgona is. A kórustól jobbra visz a feljárat az alacsony toronyba, ahol három harang és egy óra van elhelyezve. A szentély mindkét oldalán van egy-egy sekrestye, mindkettőből feljárat vezet az oratóriumba. Ablakai vasráccsal és dróthálóval vannak ellátva, a sekrestye bútorzata pedig keményfából készült. A templom udvaráról bal oldalt vaskapus lépcső vezet le a boltozott kriptába. A templom belső tere $18 \frac{5}{6}$ öl hosszú és $7 \frac{3}{6}$ öl széles. Az udvarral együtt $478 \frac{4}{6}$ négyszögöl területet foglal el.”⁴⁴

A leírás meglehetősen szűkszavú, de még így is lehetőséget ad egy közel évszázaddal korábbi állapottal való összehasonlításra. 1744-ben, amikor felavatták a templomot, feltűnő volt „a templom hajójának elegáns és magas boltozata”, ez most is megragadta a szemlélőt, hiszen a „művésziesen kifaragott boltozat”-ról is szó esik az összeírásban. A szentély, amelynek mindkét oldalán egy-egy sekrestye volt, s amelyből feljárat vezetett az oratóriumba, hasonlóan változatlan maradt az eltelt évszázad alatt. Sokkal fontosabb viszont az, hogy mi valósult meg abból a „hiánylistá”-ból, amelyet a templom felavatását követően Máriássy Sándor készített. Máriássy olyan kőkerítést kívánt a templom körül építtetni, amelyen két kapu van. Ezek a templomudvar kialakításával kapcsolatos elképzeléseihez hasonlóan szintén megvalósultak. Máriássy a meglévő és használható egy haranghoz még másik kettőt kívánt csináltatni. Az 1833-as összeírás szerint ez is megvalósult. Máriássy leírásához képest az összeírás meglehetősen szűkszavú, így a belső berendezési tárgyakkal kapcsolatban nem ad felvilágosítást.

A Mindszenti templom építéstörténetében a következő (és egyben utolsó) állomást az 1857. évi királylátogatás, majd ennek következménye jelenti. Ferenc József a monumentális templom láttán felajánlotta az egyik torony kiépítését a templomra. Annak felépítésére, mint kegyurat, a diósgyőri koroauradalmat utasította.

Ezzel egyidejűleg az egi érsek is jelentős összeget ajánlott fel, majd ez kiegészülve a lakosok adományaival megeremtdött a feltétele a másik torony felépítésének is. 1864-ben megkezdődtek az építkezések, s még ennek az évnak a végén az egyik toronyra a kereszt is felkerült.⁴⁵ A két torony felépítésével, tehát a 19. század utolsó harmadában építészeti szempontból kialakult a Mindszenti templom mai formája. Az eltelt több, mint egy évszázad alatt csak olyan felújításokra, kiegészítésekre került sor, amely a templomot alapvetően nem érintette.

Tanulmányunk további részében a templom műtárgyainak leírását kívánjuk adni. Jóllehet rendelkezésünkre áll néhány, korábban említett összeírás anyaga, ezekre mégsem kívánunk minden vonatkozásban hivatkozni. Azokat a tárgyakat vettük számba, amelyek 1979/1980-ban használatban, vagy használaton kívül megtalálhatók voltak a templomban, s ezek közül is kiemeltük azokat, amelyek történeti, iparművészeti jelentőségűek.

MINDSZENTI RÓM. KAT. PLÉBÁNIA-TEMPLOM
(Szent Péter és Pál)

JELLEGE:

Szabadonálló, U alakban körkerítéssel körülvett telken álló, utca kereszteződésnél térre néző főhomlokzattal, É—Ny D—K tájolású, két eklektikus homlokzati toronnyal, egyhajós barokk templom.

KÜLSŐ

Téglalap alaprajzú hajó, enyhén lapított félköríves záródású szentéllyel. A szentély oldalain szimmetrikusan elhelyezett sekrestye-bővítményekkel, ezek fölött csigalépcsőn megközelíthető oratóriumokkal, a hajóban orgonakarzattal.

Az 1864-ben felhúzott tornyok megváltoztatták a korábban feltételezhetően szoborfülkés, hullámos magas barokk attikával koronázott homlokzatot.

Főhomlokzata dekoratív hatású. Az épületet alul magas, kettős, tükrös lábazat veszi körül. Az enyhén kiugró homlokzati rizalit kiemelkedő dísz a festői, gazdag szobordíszes bejárat. A középrizalított páros, kerubfejes kompozit pilaszterek keretezik, az alsó enyhe kiülési osztópárkány magasságáig. A főpárkány és az osztópárkány között széles, semleges homlokzati sáv húzódik. Jelen állapotban feltehetően a homlokzat főpárkánya magasságáig az eredeti barokk állapotot őrzi, melynek végleges formáját 1743-ig nyerte. A középrizaliton kórus magasságban nagyméretű hegedűablak, a rizalit két oldalán a középső hegedűablak felső íve indításának magasságában egy-egy félköríves, zsalus, keretelt, kötényes ablak. Az oldalablakok tengelyében a bejárat párkánya magasságából induló egy-egy szoborfülkében, — melyeknek keretelése a fölöttük levő ablakokhoz hasonló, de kötény nélküli — Szent Péter és Pál nagyméretű, alacsony számolyposztamensre állított szobra.

Az 1864-ben átépített felső homlokzati rizalit jellegében (valójában jellegtelenségében) élesen elválik az alsótól. A toronyköze gerinc vonalánál magasabb, kváderes keretezésű timpanonos oromfal került. A főpárkányon ülő tükrös lábazat fölött jellegtelen keretelésű szoborfülkében a barokk attikából kiemelt csillagkoszorús madonna-szobor. A tornyok sarok lizénáinak belső párdarabjai előtt — ugyancsak a barokk együttesből származó — Szent István és Szent László szoborral. Az említett négyzetes testű toronypárt a timpanon magasságában osztópárkány, fölötté újabb párkánnyal zárt tükrös lábazat bontja. Stukkós, volutás fejezetű lizénákkal tagolt tömegét egyszerű órapárkánnyal díszített, magas, gazdagon tördelt, változatos tömegű párnatagokból összeállított sisak koronázza. A tornyokon és az attikán újabb keletű aranyozott latinkeresztek, illetve nagyméretű kettős kereszt, a tetőgerinc szentély feletti végén szép, cirádás kovácsoltvas barokk kettős kereszt.

BELSŐ

Kétboltszakaszos, csehboltozatos hajó, orgonakarzattal, melynek ballusztetes mellvédje újabb keletű. Az enyhén ovális kupolaboltozat homlokíveiben igen magasán vágott, alacsony szegmentíves ablakokkal, széles vállókkal. A hajó falait páros, a sarkokban csonka, ill. kombinált kerubfejes kompozit lizénák tagolják. A hajónál keskenyebb, íves záródású szentély boltozatfiókjában a hajóhoz hasonlóan, két szegmentíves, alattuk két egyenes záródású ablak.

BERENDEZÉS

SZENTÉLY

FŐOLTÁR (MENSA)

Terebélyes, szarkofág formájú stípes kétlépcsős márványpódiumon. Antipendiumán lapos, bonyolult indás ornamentikával körülfont kartusban Mária-áscímerrel. Rajta nagyméretű, tölgyfából faragott, váltakozó konvex-konkáv felületekből kialakított tabernaculum. Belsejében öt kehelyszekrényel, középső, nagyobb mélyített fülkével, alsó részében öt kis fiókkal. Gazdagon aranyozva, a stípessel rokon indadíszekkel. A tabernaculum változatos profilú homlokzati párkányán a húsvéti ünnepkörben cserélhető díszítményekkel, um.:

Feltámadó Krisztus (finoman faragott barokk szobrocška, a kezében tartott zászló rúdján újabb keletű himzett lobogóval) Agnus Dei (fekvő, díszes-csattos evangéliumos könyvön nyugvó szépen faragott, ezüstözött kinyújtott lábú báránnyal). A tabernaculumot kiegészítő retabulum szélein levő hangsúlyos volutákon adoráló angyalpár. Az egész együttest a tabernaculum csúcsára állított sugárkévés talapatú feszület koronázza. Mind a mensa, mind díszítményei az antependiumon levő színes, festett címer kivételével alabástrom színűre mázoltak, a plasztikus építmények dúsan aranyozottak. Igen szép asztalosmunka.

FŐOLTÁR (KERETÉPÍTMÉNY)

A szentély íves zárófalának két ablak közötti mezőjét teljesen kitöltő, boltozatig érő hatalmas barokk dekoráció. A külső és egyben hátsó keret nehéz omlású kárpit módjára van kiképezve. A hatalmas fából faragott függőnyt a belső főpárkány magasságának két repülő, heves gesztusú angyal feszíti ki. Az aranyrojtos drapériát alul a tabernaculum magassága fölött ugyancsak nagyméretű, extatikusan lobogó drapériákba burkolt angyalpár igyekszik megtartani. Az eképpen kiképzett háttér előtt változatos profilú, többszörösen tört-ívű keret, melyet dúsan leomló rózsagirlandok vesznek körül. Perforált felső pártájában voluták és *gally-díszek között istenszem*. Az egész kompozíciót kisebb rocaille-os baldachin zárja, ormán felhős sugárkoszorúval *díszített pajzsos héber JAH-VEH felirattal*. A keretben Kovács Mihály 1855-ben festett Szent Péter és Pál apostolokat ábrázoló képe.⁴⁶

*A teljes oltárkompozíció faszobrászi munkáit Georg Michael Singer egri képfaragó készítette 1748-ban.*⁴⁷

KÁNONTÁBLÁK

3 db. Ebből egy-egy az evangéliumi, ill. leckeoldalon [ez utóbbiban az eredeti nyomtatott szöveggel: ...AGRIAE TYPIS SCHOLAE EPISCOPI (AE) 1776.]. Szabálytalan áttört rocaille-os rokokó keretben. A tabernaculum előtti megközelítőleg téglalap alakú, burjánzó gallyas-volutás keretben.

GYERTYATARTÓK

A mensán mindkét oldalon öt-öt magas, volutás talpú, balluszteres testű festett, aranyozott gyertyatartó.

KANDELÁBER

2 db (jelenleg az oratóriumban). Három volutás lábbon álló, balluszteres, faragott, embernagyságnál valamivel magasabb, zöld márványozással festett, aranyozott gyertyatartó-pár.

HÚSVÉTI GYERTYATARTÓ

1 db (jelenleg az oratóriumban). Három volutás lábbon álló — eredetileg harmadik lába hiányzott, a pódiumra támaszkodott. Nagyméretű balluszteres kandeláber. 1750 k.

SZENTSÍR

Alabástrom színűre festett, aranyozott, szarkofág alakú láda. Tetején két szeráf fejjel, Arma Christivel (jelenleg az oratóriumban). 1750 k.

MELLÉKOLTÁR

A szentély leckeoldalán álló, kisméretű, aranyozott gallyas ornamentikával díszített, kisméretű, stipes. Megközelítően négyzetes és a stipes szélességével egyező, annak modorában díszített retabulum. Az egyéb felszerelést nélkülöző kis együttes fölött igen finom, aprólékos áttört rokokó pártájú keretben nyolcsugaras madonnakép. A sugárkévék körül kerubfejekkel. Alul STELLA felirattal. 1750 k.

3. kép. Faragott rokokó padoldal a keresztelőkúttal

BALDACHIN

Az evangéliumi oldalon levő sekrestye ajtaja fölött. Hullámos, egymásba kapcsolt volutákból, rocaille-os pártákból komponált együttes, többszörösen tört ívű lambrequin-díszes párkányra szerkesztve. Mennyezetén sugárkévés háromszögbe helyezett istenszemmel. 1740—1750 között.

FARAGVÁNYOK

2 db. (az oratórium ablakokban). Feltépett-áttört, rácsos rocaille-os faragványok, melyek eredetileg az orgonakarzatot díszítették.

CÍMER

A leckeoldal sekrestyeajtaja fölé függesztve. Kartusba illesztett Máriássy-címer. Valószínűleg az orgonakarzat mellvédjéről áthelyezve.

4. kép. Keresztelőkészlet

CSENGŐKONZOL

Kovácsoltvas. Bőszégszaruból kihajtó, indás keretszerkezetből és ehhez kapcsolt rózsacsokorból áll.

SEDES

1 db asszimmetrikus támlájú, párnás-karos hajlított lábú ülőhely. 4 db zsámoly, valamennyin régi bordó bársonyhuzat, zöldmárványos festéssel, aranyozással.

PAD

A leckeoldalon álló, kétüléses, hullámos, profilált homloklapján bonyolult rocaille-os díszű bútor. 18. sz. második fele, magyar.

UMBELLA

4 db menetes testű, pogácsatagban és díszvázában végződő rúddal. A rudak osztótagozatai és a csúcsdíszek aranyozottak, törzse fehérre mázolja. Hozzátartozik 2 db, azóta áthúzott kisebb és nagyobb méretű keretre feszített mennyezet. A rudak copf-stílusúak. 18. század, magyar.

HAJÓ

MELLÉKOLTÁROK

4 db. A főoltárhoz hasonló, szarkofág alakú, rokokó stípus Máriaassy címerével díszítve. A mensa fölött díszesen faragott retabulum. (Az oltárok egymással szemközt párokban egyformák, csupán a képek keretirádáiban és egyes növényi díszekben van eltérés.) A kereteket igen szépen faragott

5. kép. Kehely

6. kép. Kehely festett zománcképekkel

bonyolult, áttört ornamensű párták, öv és sarokdiszek gazdagítják. A négy mellékoltáron Kovács Mihály képei, valamennyi 1833-ból.⁴⁸ A déli oldalon Immaculata, Szent László, az északi oldalon Szent József és Szent István. Az asztalosmunka Johann Georg Michael Singer munkája, 1748-ból.

SZÓSZÉK

Golyvázódó, többszörösen tört ívű, tölcseres kosár. A kosár alatt nagyméretű, fából faragott, kiterjesztett szárnyú aranyozott sas. Szertelenül hajladozó indákkal keretezett ajtaja lant-formájú. Hangvetőjének párkánya alatt lambrequin-dísz. A hangvető négy erősen hajlított voluta-párból, ezek ormára helyezett díszes, párnán nyugvó, nagy, hasított koronával. Az egész szószék alabástrom színűre mázolva, plasztikus díszei aranyozottak.

KERESZTELŐ-MEDENCE

A hajó jobb oldalán, a szentély és a hajó találkozásánál levő keskeny homlokkal előtt álló építmény. Keretkompozíciója rendkívül gazdag. Kettős-kagylós, félgömb-formájú medencéjét alul voluta pártól körülvevő lábazat tartja, benne Máriássy címere. Az együttes felső építménye a nyitható medencetető alsó pereménél kezdődik. A falhoz simuló hátlap profilált keretű, törtíves mezőjében Krisztus keresztelését ábrázoló relieffel. A képmezőt kagylós tagozatból kiforduló rózsaaág és volutákon térdelő adoráló puttók övezik. Felül rácsos mező körül futó volutás, kartusos párkány, végein virágfüzérrel játszadozó puttókkal. Ormán a kartus fölött szárnyas kerub-fejpár kereszttel. Georg Michael Singer munkája, 1752-ből.⁴⁹

PADOK

A hajóban 4×8-as osztásban elhelyezett masszív tölgyfapadok. A padsorok бүтүі, valamint első és hátsó homloklapjai igen szépen faragottak. Az oldalsó homloklapokon hajlított, leveles-indás szertelen rokokó ornamentika profilírozott keretben, rácsos mezőkkel. Szabatos faragás. A homloklapokon sokszorosán tört ívű változatos profilú tükrökben Máriássy szépen faragott címerével. 1745 k. magyar.⁵⁰

SEKRESTYÉBEN

PARAMENTUMSZEKRÉNY

A jobb oldali sekrestyében. Alsó fiókos és felső szekrényrészből álló, jeles asztalosmunka. Alsó részének két végén négy-négy függőleges sorban keskeny fiókokkal, közte ugyancsak négy-négy fióksorral. A fiókok homloklapja hullámos pálcátág díszítéssel tagolva. Minden fiókon korabeli rézveret. A karmos konzolokon támaszkodó felső szekrényrész középső tengelyében tabernaculum, mindkét oldalán két-két szekrényel. Mind a tabernaculum, mind pedig a szekrények alatt egy-egy keskeny fiók. Az ajtókon a négy evangélista, a tabernaculum ajtajának aediculájában Krisztus képe. A bütört rokokó, rocaille-os kartusos, erősen áttört faragvány koronázza, melynek középső medalionjában festett Golgota-jelenet látható. Belsejében egykorú papírtapéta. 18. sz. második fele, magyar.

EREKLYETARTÓ

Vert és aranyozott réz, részben ezüst. Ovális, párkányos talp, nyolcosztatú volutás plasztikával. A volutákon és közeiben rokokó fáklyadíszek. Díszváza formájú nodusa ugyancsak fáklyadíszes. A noduson lóherekereszt aranyozott sugárkévékkel. Homloklapja finoman vésett, áttört, kettős kiülésű. Benne köszörült ovális üveglapocska alatt pergamenre ragasztott kereszt-ereklye, arany filigránnal körülkerítve. Talpában nyitható fedőlemez, benne hitelesítő okirat 1776-ból.⁵¹

Jelzés nélkül

magassága 26 cm

talpátmérője 11,8 cm

1770 körül, magyar

KEHELY

Aranyozott ezüst, trébelt. Háromkaréjos talp, akantuszokkal díszített volutás lizénákkal, rokokó fáklyadíszel. A szár és a talp találkozásánál féldrágakövekkel. Díszváza idomú nodus, három akantusz levéllel, ezek közeiben vésett kannelurákkal. Kosara széles, volutás kartusokkal. A köztük levő mezőkben kagylóból kihajló akantuszok. A kartusokban három féldrágakövel keretezett festett zománc medaillon, az Immaculata, Szent Péter és Pál valamint Szent Alajos képével. Valamennyi medaillon igen élénk színű, aprólékos festésű. Cuppája enyhén hajlított szélű, díszítetlen. (A hagyomány szerint Kronberger kanonok ajándéka.)

Jelzés nélkül

magassága 26,4 cm

talpátmérője 16,4 cm

18. század második fele, magyar

KEHELY

Aranyozott ezüst, trébelt. Hatosztatú, széles, rocaille-okkal és egy-egy szőlőfürttel díszített négy lapos lizénával. A lizénák közötti mezőben hangsúlyosak a kagylós díszek, volutás sarkaiban három-három kalászból álló (búza?) köteggel. A szár kúpos részén egyszerű, pontozott-poncolt felületkitöltéssel. Nodusa díszváza idomú, erősen tagolt. Kosarán rokokó kartusokból és fáklyadíszekből álló díszítmény.⁵²

Jelzése: Cuppán beütött VE monogram, Diana-fejes pesti ötvösjegy (a cuppa 19. sz. második feléből)

Magassága 27,1 cm

Talpátmérője 15,1 cm

18. század második fele, magyar

KEHELY

Aranyozott ezüst, trébelt. Talpa hatosztatú. Párkányos talpperem fölött kifelé csavarodó volutákkal indított belül rocaille-os mezőkkel tagolt lizénákkal, melyeknek közeit szimmetrikus kagyló és fáklyadíszes ornamentika tölti ki. Nodusa erősen tagolt, díszváza alakú, kagylós peremű. Volutácskái között egyszerű pontozással. Kosarának cuppa felőli pereme hangsúlyos, kagylós párkánydíszes.

Jelzése: talpán beütve 3 (?)

Magassága 23,9 cm

Talpátmérő 14,4 cm

18. század második fele, magyar

PATENA

Aranyozott ezüst. Sima peremén egyszerű, vésett körbefoglalt máltai kereszt.

Jelzése: BJ monogram, félig lekopott Diana-fej, Pest, 19. század második fele

Átmérője 14,5cm

KERESZTELŐKÉSZLET

Ezüst. Az ampolna tartására szolgáló peremmel ellátott lapos tányérból és ballusztéres kannácskából álló készlet. A tányér peremén lapos, rozettás dísz fut körül, egyébként teljesen sima. Az ampolna teste konvex és konkáv tagozatokkal váltakozó, dekoratív sziluettű. Keskeny, íves füllel, csőrrel, hasán két kis kiülésű pálcátag között ovális rozetta sorral. Fedele felcsapható, tetején egyszerű keresztel. Igen elegáns munka.

Jelzés nélkül

tányérmagassága 2,1 cm

tányérátmérője 20,4 cm

ampolna-magassága 15,5 cm

talpátmérő 5,6 cm

19. sz. első fele, magyar

THURRIBULUM

Ezüst, trébelt. Igen dekoratív tömegű, sima konvex és áttört akantusz ágas konkáv tagozatokból épített test. Fedőjén egyszerű lóhere kereszt, parázstartóján három lánc. Foggantyúja lapos, szalagfogóval. (Naviculája elveszett.)

magassága 21 cm

talpátmérő 12,5 cm

18. század első fele, (Eger?)

CASULA

Fehér selyemdamaszt alapon színes selyemmel brossírozott, két rózsából, egy margarétából, három árvácskából és két tulipánból álló, sorokba rendezett csokros mintával. A középső sávban sárga színű minta, ezüsttel átszótt fehér selyemdamaszt alapon.

18. század közepe, magyar

7. kép. Thurribulum

DALMATIKA

A casulával megegyező anyagú és díszítésű, hagyományos szabású.

PLUVIALE

Lazac-szín selyemdamaszt alapon színes brossírozott selyemmel, váltakozó tarka és fehér csokrokkal.

18. század közepe, magyar

HARANGOK

A templom Máriássy által is említett (tehát az 1744-es) harangjai 1706-ban Petrik András tevékenysége eredményeként kerültek Mindszentre. Egyik súlya 1, a másiké 2 mázsa volt. Máriássy újabb két harangot tervezett, majd csináltatott. Az egyik 6, a másik 10 mázsa súlyú volt. Ezek részben megsérültek az idők során, de különböző időszakokban át is öntötték őket. Jelenleg három harangja van a templomnak a jobboldali toronyban. Közülük a „Péterpál” az újraöntéskor visszakapta egykori rokokó rácsos-rocaille-os ornamentikáját, mind a vállon, mind a szoknyán és a Szent Pétert valamint Pált ábrázoló domborművét. A másik két kisebb harang eredeti díszítése az átöntések során megsemmisült.

Tanulmányunk első részének — amely a mindszenti templom építéstörténetét kívánta bemutatni — fő kérdése annak tisztázása volt, hogy mikor épült a mai alaprajzában létező templom, s ki, vagy kik voltak annak építtetői. Az erre adott válasz egyben magyarázatot szolgáltat arra is, hogy volt-e folyamatosság a 16. századi kápolna és a mai templom között. Az újabb doku-

mentumok alapján tisztázódott, hogy az 1507-ben említett kápolna (felújítás után) létezett és funkcionált 1562-ben, majd az 1606-os, 1622-es, 1628-as, 1631-es dokumentumok tanulsága szerint a 17. század első harmadában is. Ennek a kápolnának a felújításáról és állagának sorozatos javításáról esik szó a 18. század elején. Az ezt követő leírások és összeírások már egyfajta bizonytalanságra, kétértelműsége utalnak. Mindmáig az volt tudott, hogy 1728-ban a régi templom helyén Althán Mihály új templomot emelt. Az említett 1733-as összeírás alapján ezt mi is elfogadjuk, de meg kell jegyeznünk, hogy ez az összeírás, amikor azt mondja, hogy „a templomot ugyanott nagy költségekkel Althann mint mostani apát építette”, más soraiban azt jegyzi meg, hogy „az egyházat... Althann nagy költségekkel jelenleg építi és az már kb. 25 éve parochiális célokat szolgál”. Ugyanilyen bizonytalansággal találkozunk az 1777-es leírásokban is. Ez egyik helyén említi, hogy „az anyaegyház... ember emlékezet óta Mindszent falu telkén van felépítve... az egyház falait emelte Althann 1728-ban, befejezte Máriássy...”, de ennek a leírásnak egy másik részén arról van szó, hogy „...azután a nagyemlékeztű apátok kegyes szándékából és költségével a régi romokból a szerény kis egyházat azon a helyen, ahol egykor állott ... e ház nagy dicsőségére ... helyreállították (instaurata!)”.

Mindezek alapján, ha állást is foglalunk az 1728-as új templom építése mellett, továbbra sem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy folyamatos átépítésekről és nem alapjaiban újraépülő templomról van szó, amely nélkülözné a korábbi nyomait, alapjait, esetleges falrészzeit. Ennek eldöntése viszont csak egy belső elemzés során válik lehetővé. Addig el kell fogadnunk a mai templom felépítésének 1728-as dátumát.

Tanulmányunk második részében a templomban jelenleg található műtárgyak leírását adtuk. Ez alapot ad arra, hogy megfogalmazzuk: a mindszenti templom építészeti, képző- és iparművészeti szempontból tekintve nagyvonalú, elegáns műemléke városunknak.

JEGYZETEK

1. Ennek a területnek az első pontos felmérése és telkestérképe 1777-ben készült el. Alkotója *Reindl Ferenc*, Borsod megye hivatalos mérnöke. A felmérés szerint a templom telke a temetővel 529 négyszögöl, a paplak telke 1188 négyszögöl, a tanító telke 104 négyszögöl, az ispotály, ill. a szegényház telke pedig 287 négyszögöl nagyságú. A lakosok telkei összesen 8459 négyszögöl telken helyezkednek el. Mindszent település határa így 10 567 négyszögöl. A térkép adatait közölte *Komáromy J.*, 1956. 72—73.
2. A település népességére, ill. a népesség alakulására, vallási megoszlására 1807—1881 között évi bontásban vannak adataink. Itt csupán tízéves bontásban közöljük azt. Mindszent lakosainak száma:

1807 — 238 fő,	1817 — 263 fő,	1827 — 689 fő,
1837 — 408 fő,	1847 — 722 fő,	1857 — 191 fő,
1867 — 212 fő,	1877 — 166 fő.	

 Az itt élő lakosság túlnyomó többsége (60—80%-a) mindig római katolikus volt.

Vö.: 1807—1814 között *Calendarium Archidioeclesis cleri Agriensis, Agriae* (megjelenési évsorrendben), ill. 1814—1881 között *Schematismus venerabilis cleri Agriensis, Agriae* (megjelenési évsorrendben).
3. Vö.: *Leveles E.*, 1929. 60., *Marjalaki Kiss L.*, é. n. kézirat, ltszn. a HOM. Történeti Dokumentációs gyűjteményében (továbbiakban: HOM. HTD.) *Nyíry D.*, 1931. 19., 21., 22. sz.
4. *Szendrei J.*, 1890. 3. 145—147. (92. sz. oklevél).

5. *Szendrei* i. m. 149—150. (94. sz. oklevél). Itt szeretnénk megemlíteni, hogy *Détsy Mihály* lektori véleményében számos problémára, új adatra, újabb szempontokra hívta fel a figyelmünket, s ezért itt is köszönetünket fejezzük ki. Ahol tehetjük és fontosnak ítéltük, a véleményében megfogalmazottakra igyekeztünk reagálni.
6. *Marjalaki Kiss L.*, 1927. 12., *Leveles* i. m. 60.
7. *Marjalaki Kiss L.*, 1973. 7.
8. Vö.: *Dobrossy I.*, 1978—1979. 44—46.
9. Egri Érseki Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: Egri ér. egyh. lvt.) 2066. rsz. köteg.
Itt szeretnénk köszönetet mondani *Sugár István* kutatónak, aki a miskolci Herman Ottó Múzeum megbízásából a vonatkozó anyag feltárását és a regeszták elkészítését végezte 1975—1978 között.
10. *Marjalaki Kiss L.*, 1954. 22.
11. *Sörös P.*, 1912. 384.
12. *Sörös* i. m. 384., ill. OL. benignas resolut. reg. XVI. 229.
13. *Sörös* i. m. 384.
14. Egri ér. egyh. lvt. 2066. rsz. köteg, ill. *Sörös* i. m. 385.
15. *Marjalaki Kiss L.*, 1933. 9. sz.
16. Egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg, ill. *Szendrei J.* 1904. 2. 232.
17. *Szendrei* i. m. (1904) 232.
18. *Eszterházy Károly* 1725—1799 között élt, s egri püspök volt 1762—1799 között.
19. *Fényes E.*, 1847. 248., *Korabinsky J. M.*, 1786. 415.
20. *Szendrei* i. m. (1904) 362., az 1716. évi összeíráshoz I. Egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg
21. Egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg
22. *Szendrei* i. m. (1904) 362.
23. A mindszeri gazdasági, ill. kereskedelmi jellegű építkezésekhez I.: *Dobrossy I.*, 1978—1979. 66—71.
24. *Sörös* i. m. 388., ill. OL. orig. ref. 1716. num. 4.
25. *Szendrei* i. m. (1904) 368.
26. Itt kell megjegyeznünk, hogy Althán (Althann) Mihály 1718-ban lett váradi püspök, majd 1719-ben bíbornok és nápolyi alkirály. 1728-ban fektette le a mindszeri templom alapjait. 1729-ben visszatért a váci püspökségbe Itáliából, ahol (ti. a váci püspökségben) eddig helytartó helyettesítette, de távollétében püspök is maradt. Ezzel párhuzamosan megtartotta tapolcai apáti címét, ill. élvezte az apátság birtokainak jövedelmét is. Itt, Vácon halt meg 1734-ben. Vö.: Pallas Lexikon, I. 506.
27. Egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg
28. *Bónisné Wallon E.*, 257—265.
29. Egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg
30. A templom porticusán levő táblán napjainkban az alábbi szöveg olvasható:
DEO TER OPTIMO MAXIMO S. S. PETRI ET PAULI APOS
TOLORUM ECCLESIAM HANC MICHAEL AB ALTHAN SANCTAE ROMANAE
ECCLESIAE CARDINALIS
EPISCOPUS VASCIENSIS INHOAVIT ANNO MDCCXXVIII
ALEXANDER MÁRIÁSSY DE MARCUSFALVA EPISCOPUS
THI (NINENSIS) ABBAS DE TAPOLCZA TERMINAVIT ANNO MDCCXLIII.
31. Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1755. március 29-i Máriássy levél szerint ez utóbbiak még ekkor sem voltak készen. Festésük, aranyozásuk pedig csak 1777-ben készült el.
32. *Bónisné Wallon E.*, 257—265.
33. *Dercsényi D.—Voit P.*, 1969. 400. Tevékenységéről részletes felsorolást találunk itt. *Johann Michael Singer* miskolci kapcsolódásait viszont nem ismeri a kiadvány. L. még: egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg.
34. Egri ér. egyh. lvt. 2066. sz. köteg. Itt jegyezzük meg, hogy a mindszeri templom építésénél dolgozó mesterek nevét nem ismerjük. (Természetesen kivételt képeznek azok, akiket munkáik, műhelyeik alapján azonosítani tudunk.) 1745—1747 közötti időből viszont részletes elszámolásaink, feljegyzéseink, mestermegjelöléseink vannak azokkal az építményekkel kapcsolatban, amelyek szintén a tapolcai apátsághoz tartoztak. Ezek közül is kiemelkedik a miskolci ház, az ún. „Curia Regalis” építése, ill. átépítése. Az itt dolgozó mestereket csupán azért érdemes megemlíteni, mert nagy a valószínűsége annak, hogy egy-két évvel korábban a templom építése során is segítettek. Így találkozunk *Dener Ézsias* téglás-mester nevével, aki az uradalom görömbölyi égetőjében dolgozott, (az egyik alkalommal 42 000 db téglát szállított valamelyik apátsági

- építkezéshez). A ház építőmestere „a miskolci német *Johann Concert*” volt. Lakatosmesterként alkalmazták a miskolci *Gross Kristóf*ot és a hasonlóan miskolci *Tunitz János György* kovácsot. Az ácsok között az egri mestert, *Polereczky György*öt is feltaláljuk, akivel Foglár György később több alkalommal is kötött szerződést. (Polereczky névvel éveken keresztül, folyamatosan találkozunk a számlákon.) A zindelyfaragók között főleg diósgyőri mesterekkel találkozunk, s ezek közül számos olyan jegyzéket készített, amely az uradalmi erdőből való fakivágásról tanúskodik. A fővenyt rendszeresen arnóti emberek szállítják a Sajórról. A kővágók viszont vagy felfogadott molnárok, vagy az apátsági malmok molnárai voltak. Így esik szó *Szvera András*ról, *Csorás Tamás*ról, valamint feltehetően testvéréről *Miklósról*, ill. *Gulyás András*ról.
35. Egri érs. egyh. lvt. 2066. sz. köteg.
  36. OL. Htt. Acta Cassae Par. dioec. Agriensis No. 26. 1777. (1—160.) 9—11. (*Pataki János* fordításában HOM. HTD. ltszn.)
  37. *Dobrossy I.*, 1982. (megjelenés alatt).
  38. Itt kell megjegyeznünk, hogy Althán sem volt magyar, bár a család a 16. század óta magyar nemességet viselt. Uj. Athembs=Altemp
  39. OL. Htt. Acta Cassae Par. . . . 131—132. (Mindszent és Görömböl).
  40. OL. Htt. Acta Cassae. . . 44—45. (Mindszent és Görömböl).
  41. *Szendrei i. m.* (1904) 362—364., *Foltin J.*, 1890. 13., *Rupp J.*, 1872. 87., 105.
  42. Vasárnapi Újság, 1859. VI. évf. jan. 16.
  43. Összeírása Miskolc kincstári városban található uradalmi épületeknek a M. Kir. Kincstár 26 913/1832. VIII. 14. előírásainak teljesítéseképpen előkészítőleg Miskolc szab. kir. várossá tételére. HOM. HTD. ltszn.
  44. Összeírása Miskolc. . . i. m. 45—46.
  45. *Nemes J.*, 1864. 363., *Szendrei J.*, 1911. 315.
  46. Vö.: A Kál-i róm. kat. templom főoltárának képét is *Kovács Mihály* készítette. Ez az alkotás ifjúkori munkájának számít, 1852-ben lett vele készen. L. *Dercsényi*—Voit i. m.
  47. *Dercsényi*—Voit i. m. 400.
  48. *Genthon I.* 1961. 194.
  49. Egri érs. egyh. lvt. 2066. sz. köteg.
  50. Egri érs. egyh. lvt. 2066. sz. köteg.
  51. Az ereklye eredetiségét igazoló okirat aláírói Franciscus Faji Vicarius Capitularis, valamint Máriaassy S. Dátuma 1779. jún. 23.
  52. *P. Brestyánszky I.*, 1977. 164.

IRODALOM

- Bónisné Wallon E.*, 1969. Acta Cassae Parochorum, Egri egyházmegye, 1—2. füzet. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai, V. Budapest. (Mindszent, 257—265.)
- Dobrossy I.*, 1978/1979. A tatolcai apátság mindszeri serfőző műhelye. A miskolci HOM. Közleményei, 17. 66—71.
- Dobrossy I.*, 1978/1979. A diósgyőri és az ónodi vár 16. századi kapcsolatához. A miskolci HOM. Közleményei, 17. 38—47.
- Dobrossy I.*, 1982. „Vendéglátó házak”, fogadók Miskolc és Mindszent határán a 18—19. században. A miskolci HOM. Közleményei, 19. 93—101
- Dercsényi D.*—Voit P., (szerk.) 1964. Heves megye műemlékei, I. Budapest.
- Dudinszky V.* 1859. Bacsinszky András, munkácsi g. e. püspök (1731—1809). Vasárnapi Újság, VI. 3. sz. 25—26.
- Fényes E.*, 1847. Magyarország leírása, I—IV. Pest.
- Foltin J.*, 1890. Az alsó miskolci róm. kath. hitközség évi jelentése. Miskolcz.
- Genthon I.*, 1961. Magyarország művészeti emlékei, 2. Budapest.
- Komáromy J.*, 1956. Mindszent község legrégibb telkes térképe. A miskolci HOM. Közleményei, 4. 72—73.
- Korabinsky J. M.*, 1786. Geographisch Plisch-Historisches und Producten Lexicon von Ungarn. Presburg.
- Leveles E.*, 1929. A 800 éves Miskolc 1000-től 1878-ig. (in.: Halmay B.—Leszih A., Miskolc. Magyar Városok Monográfiája, V.) Miskolc—Budapest. 11—126.
- Marjalaki Kiss L.*, 1927. Az avasi templom és torony építése. Miskolci egyháztörténelmi adatok a XVI. századból. Miskolc. 1—26.

- Marjalaki Kiss L.*, 1929. Mikor épült az avasi templom. Miskolc.
Marjalaki Kiss L., 1933. A tapolcai apátság múltjának vázlata. Tapolcai Fürdőújság, 1. évf. 9. sz.
Marjalaki Kiss L., 1954. A diósgyőri vár. Történet. Miskolc. 5—29.
Marjalaki Kiss L., 1973. A Mindszentek kápolnája. Kézirat a miskolci HOM. Helytörténeti Dokumentációs Adattárában (HOM. HTD.) Itsz. 73. 911. 7.
Nemes J., 1868. A miskolczi plébánia története. Magyar Sion, II. 345—365.
Nyiry D., 1931. Nagy-Miskolc kérdésének történeti előzményei. Reggeli Hírlap, 19., 21., 22. sz.
Pallas Nagy Lexikona, I. k. (A-Arad megye) Budapesten.
P. Brestyánszky I. 1977. A Pest-Budai ötvösség. Budapest.
Rupp J., 1872. Magyarország helyrajzi története, Pest.
Sörös P., 1912. A pannonhalmi Sz. Benedek-rend története. Az elenyészett benczés apátságok, XII. B. k. Budapest. 378—390.
Szendrei J., 1890., 1904., 1911. Miskolcz város története és egyetemes helyirata. II—III—IV. Miskolcz.

HISTORY OF BUILDING AND OBJECTS OF ART OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN MINDSZENT

(Abstract)

A Benedictine Abbey was founded at the beginning of the 13th c. in Tapolca at Miskolc. One of its estates of about ten „holds“ was in Mindszent at Miskolc. As an altar foundation of the church on Miskolc-Avas a chapel was built there at the end of the 15th c. The reformation caused some catholic families move from Miskolc in the vicinity of this chapel. According to recent histories the chapel has ceased among the Reformed in the end of the 16th c., while the building itself has been ruined. A new edifice, the forerunner of the present Mindszent Church, was erected on its place at the beginning of the 18th c. The authors prove, with the help of new data and documents, that the present Mindszent Church is not a pure baroque edifice from the 18th c. but originated from the gradual extension of the 15th c. chapel.

In the first half of the paper the authors describe the history of the chapel in the 15th–17th cc., then, relying on the registers, reconstruct the building processes at the beginning of the 18th c. They prove that the 18th c. outer appearance of the church was gained not between 1728 and 1744, as considered so far and as it is stated on the tablet above the main entrance of the church, but in 1706 (fig. 1–4.). This was the most flourishing decade in the economic history of the Abbey. All the great economic and trade building operations were carried out in Mindszent at that time. The settlement, counting some hundred dwellers, strengthened economically and as a result of the counter-reformation it got independent of Miskolc in 1724. The settlement had independent administrative life led by a mayor until 1880. By that time Miskolc had developed all around Mindszent thus it had to be absorbed totally into the town.

In the second, larger part of the study the authors give the description of the objects of art. They do not always refer to the register of the objects of art from the 18th–19th cc., though it is at their disposal. They considered objects, first of all, which were used or kept in the church in 1979. Furthermore they

selected pieces with historical or applied art value. The description touches upon the features of the church, its outer (fig. 4.) and inner appearance (fig. 5.). From among the installment they deal with the high altar, the framework (fig. 6.), the canon tablet (fig. 7.), the candlesicks, the candelabras and the side altar. They pay special attention to the benches made in 1744, decorated with coats of arms of Sándor Máriássy, abbot in Tapolca (fig. 8–9.). The finest pieces are the silver-gilt repoussé chalices (fig. 10–12.), all made in Hungary in the second half of the 18th c. The silver christening equipment from the beginning of the 19th c. is also among the finest pieces (fig. 13.). The bells of the church are described in details, too. They had originally been made at the beginning of the 18th c., but were later re-cast. Now the church has three bells in the right tower.

The authors end the study with the summary of the results and state, that the Mindszent Church is a grandiose and elegant piece of art in Miskolc both from architectural and artistic aspect.

István DOBROSSY-László KÁRPÁTI

TÖREKVÉSEK A SZECESSZIÓ ELTERJESZTÉSÉRE MISKOLCON

VERES LÁSZLÓ

A kapitalista fejlődés szükségszerű következményeként a múlt század második felében egyre inkább uralkodóvá vált Magyarországon is az olcsó ipari termelés, amely a mennyiségi igények kielégítését célul tűzve természetszerűleg korlátok közé szorította a kézművesipari tevékenységet. A termelés során egyre inkább háttérbe szorultak a produktumokkal szemben támasztott esztétikai igények. A termelés sajátosságán túl az is közrejátszott ebben, hogy az uralkodó művészeti irányzatok — így többek között a historizmus is — nem voltak képesek alkalmazkodni a megváltozott gazdasági-társadalmi feltételekhez. Az egyes történeti stílusokból tudatosan válogatott díszítőelemek felhasználásával, vagyis az „új tartalom és a régi forma” szintézisével nem lehetett a korszerűsödő tárgyi szükséglet követelményeinek megfelelő termékeket előállítani. Magától értetődő, hogy ilyen körülmények között az iparművészek körében merült fel először az a gondolat, hogy az emberek új típusú környezete megalkotására, újjáteremtésére egy olyan új művészetet kell létrehozni, amely a régi stílusok formái ismétlésén és átvételén alapuló művészettel szemben egy olyan új stílusért harcol, ahol a forma a fejlődés folyamatának szerves része és a tárgy funkciója által meghatározott. A századforduló iparművészetében az új művészet, az *Art Nouveau* — mely terminus technicust a legújabb szakirodalom e korszak stílustörekvéseinek megjelölésére szolgáló általános kifejezésként használja — vagy ahogyan a magyar nyelvterületen általános nevének elterjedt, a *szeccesszió* lépésről lépésre tért hódított.¹

Magyarországon az Iparművészeti Múzeum megalakulása után, az 1880-as évektől kezdve vált rendszeressé az iparművészeti kiállítások rendezése. Az *Art Nouveau* első magyarországi bemutatkozására az Iparművészeti Múzeum 1898-ban rendezett *A modern iparművészet* c. kiállításán került sor. Az új művészet eszmei és gyakorlati törekvéseinek terjesztésében fontos, meghatározó időpont volt 1900. Ekkor jelentkezett Magyarországon kiállításával *Walter Crane*, akinek rendkívül fontos szerepe volt a századforduló magyar iparművészeti irányzatainak kialakításában, megerősödésében. Ugyanebben az évben került sor az új művészet, vagy ahogyan még nevezték, *modern művészet* magyarországi képviselőinek első nagy erőpróbájára a párizsi világkiállításon, ahol az *Art Nouveau* szinte valamennyi jelentős külföldi képviselője jelentkezett alkotásaival.² A modern művészetet támogató intézmények mellett a különböző folyóiratok, így a *Művészi Ipar* és a *Magyar Iparművészet* is jelentős szerepet

vállaltak az új iparművészeti törekvések hazai terjesztésében. E lapok hasábjain jelentek meg az *Art Nouveau*-ért síkraszálló művészek és művészettörténészek, így *Lyka Károly*, *Körösffői-Kriesch Aladár* és *Nagy Sándor* — hogy csak a legfontosabbak nevét említsük — írásai. A művészek és a művészetekkel foglalkozó szakemberek a szűkebb szakmai körök tájékoztatásán túl fontosnak tartották azt is, hogy vidéki előadásokon ismertessék meg a laikus közönséggel az *Art Nouveau* céljait, törekvéseit, s vásárlókat toborozva járuljanak hozzá az új iparművészeti stílus gyakorlati megvalósításához.

Így került sor többek között 1904. május 10-én *Körösffői-Kriesch Aladár* neves festőművész miskolci előadására, amelyet a városháza nagytermében tartott meg.³ Az előadáson Kriesch Aladár az új művészet célkitűzéseit fejtette ki, az ipari termelés és a művészet összekapcsolódásának szükségességét fogalmazta meg mindenki számára érthetően. Előadásának leglényegesebb részei a másnapi helyi újságokban is napvilágot láttak. Gondolatai közül különösen kiemelésre méltóak a következők: „A szem, a lélek megkívánja a szépet, a nemeset nemcsak a festett képben, kifaragott szoborban, hanem mindenben, ami körülvesz minket. A művészet nincs lekötve a vászonra, kőre, ott kell lenni annak mindenben, a széken, a késünkön, a leveses tányérunkon. A mi közönségünk művészi tekintetben még alszik, nem tudja megérteni mi a szép, mi az izléses. Hogy öntudatra ébresszük, szükség van eszközökre. Képet, szobrot vásárolni nagyon kevésnek áll módjában, apró használati tárgyakra mindenkinek szüksége van, s ezekkel az apróságokkal kell belopni az emberek szívébe, lelkébe a szép iránti szeretetet, a művészetet.” Kriesch előadása nemcsak az új művészet megteremtésének igényével, hanem konkrétan a jobbára kispolgári város lakói tárgyi környezetének megváltoztatási szándékával is összekapcsolódott, mint erről az előadás rendező szervének, a *Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület* főtítkárának, *Balogh Bertalannak* megemlékezése is tanúskodik. A századfordulón a nagypolgárság az arisztokrácia életmódját, életformáját tartotta követésre méltónak. A nagypolgárság anyagi lehetőségei biztosították a gazdagság tényét vagy látszatát egyértelműen mutató bútorok, használati eszközök beszerzését. Ennek illusztrálására mintegy bizonyítékképpen *Leszih Andornak* a *Miskolci Naplóban* megjelent *Műtárgyaink értékéről* c. írásából hozhatunk adatokat. A szerző rámutat arra, hogy a módosabb rétegek körében a század elején a műtárgyak iránti igény annyira megnövekedett, hogy minden elképzelhető darabot felvásároltak. A régi képek, üvegporhárak ára rövid időn belül tíz, tizenöt-szörösére emelkedett, egy biedermeier bútor-garnitúra ára pedig 100 ezer korona körül mozgott.⁴ Így természetes, hogy a nagypolgárságot utánzó polgári-kispolgári rétegeknek nem volt erre lehetőségük, meg kellett elégedniük a sekélyesebb ízlést tükröző, jelző pótanyagok, utánzatok használatával. A városban készült kisipari termékek és a háziipar produktumai ezt a társadalmi igényt elégítették ki, mint erről *Balogh Bertalan* így ír: „... meghamisította az anyagokat, papirosból bőrt, selymet, fát, fából követ, festékből szövetet hamisított, romló anyagot az állandóság színébe bújtatott, hitvány szerkezetet ízléstelen cicomákkal takart.”⁵

Kriesch Aladár előadása nagy visszhangot váltott ki a miskolci értelmiség körében, s a különböző miskolci napilapokban, így a *Miskolci Naplóban*

és a *Borsodmegyei Lapok*ban is kifejezésre juttatták az új művészeti törekvések iránti igényüket, ill. nézetazonosságukat. A vélemények közül is kiemelkedik a következő, amely szerint „Szükséges, hogy a «modern stylus», mely oly diadalmasan szorítja háttérbe a múlt századokból reánk maradt rococco, barok és empire stylusokat s mely ifjú XX-ik századunkban máris megadta a karakterét, nálunk is tért hódítson... A művészet legfőbb lényege az őszinteség lévén, legelőbb is az anyagot és a szerkezetet helyezte vissza jogaiba. Az anyagnak becsületes érvényre jutása és a czélnak tiszta nyilvánulása született meg a művészetnek az iparra való befolyásából.”⁶ Körösfőinek a *modern művészet*ről elmondott gondolatai azonban nem voltak ismeretlenek a miskolciak előtt. A századfordulón ugyanis már létezett a városban egy olyan szellemi életet irányító és szervező csoportosulás, amely minden új törekvéstre érzékenyen reagált és feladatának tartotta ezek felkarolását, terjesztését abban reménykedve, hogy ezzel is a város kulturális életének fejlődését szolgálják. Ez a csoportosulás az 1893 végén megalakult *Miskolczi Közművelődési Egyesület* volt, amely 1899 áprilisától már *Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület* néven folytatta munkáját.⁷ Az egyesület tagsága alig néhány év múlva a nagy budapesti iparművészeti kiállítások megrendezését követően az új művészeti törekvések elkötelezett támogatóinak sorába lépett. A szecesszió miskolci terjesztésében különösen az egyesület egyik fiatal tagjának, a Közművelődési és Múzeumi Egyesület keretén belül megalakult *Múzeum* munkatársának, *Leszih Andornak* volt nagy szerepe.⁸ Leszih írásaival nemcsak az egyesület tagságának véleményét adta közre, hanem az új művészeti irányzat terjesztésében elméleti munkásságával is komoly feladatot vállalt. 1903 márciusában jelent meg a *Miskolczi Naplóban Új irány a művészetben* c. írása.⁹ Tulajdonképpen ekkor értesülhettek a miskolciak először arról, hogy „megalakult a modern iparművészet”, s hogy „Természetes dolog az az emberiség fejlődésében, hogy egyes nagyobb időközökben valami véletlen esemény vagy a körülmények folytonos összjátéka folytán változás áll be, mely minden téren nagy felfordulásokat idéz elő. Ilyen volt a reneszánsz, s ilyen napjainkban az a legújabb irány, melyet most még csak a „modern” és „szecessziós” névvel tudunk nevezni.” Leszih Andor írása ma már kortörténeti dokumentumnak minősül, hiszen az első olyan Miskolcon napvilágot látott írás, amely a szecesszió céljáról, mint művészeti irányzatnak a társadalmi jelentőségéről tájékoztat. Különös jelentőséget kölcsönöz ennek a dokumentumnak az is, hogy informál arról, hogyan értékelték ezt az új művészeti irányzatot a miskolci szellemi élet egyik vezetője és a szecesszió célkitűzései közül mit tartott lényegesnek, kiemelésre méltónak. Ez teszi többek között indokoltá azt, hogy részletesebben idézzünk írásából. A szerző először a szecesszió létrejöttének okait és körülményeit tárta az olvasó elé: „A román, a gót, reneszánsz, rokoko, barok és empér stílusok minden legkisebb változatait is kimerítette már az emberi elme, hogy valami újat, meglepőt alkotson elő. Kezdték visszatérni a régihez, hogy erőt, anyagot merítsenek a megalkotandó újhoz. Az egyiptomi falképek stilizált alakjai, egyszerű, naiv formák voltak az első alapjai az új irányzatnak. Megszületett a díszítő művészetben, a festészetben, a szobrászatban a szecesszió. Nyugatról jött az áramlat, a praktikus angol, a művészetért lelkesedő francia

unni kezdi a sok érzésnélküli czifraságot, alkot egy díszítő stílust, amely végtelen egyszerűségében, s abban szép, hogy azon a tárgyon, melyen alkalmazták kellemes összhangzatba hozza a szépet, a formát s a használhatóságot. A szék például nem arra való, hogy mindenféle elcsépett, s nem tisztán igazi művészi díszítésekkel halmozzuk el, hanem arra, hogy az ülésre kényelmes legyen, ne a rárakott dísz és czifraság adja meg a szépségét, hanem a forma.” Ezt követően pedig a gépi termelés és a művészet közötti ellentmondást bemutatva a szecesszió ízlésfejlesztő szerepéről és a lakberendezésben rejlő lehetőségeiről közölt információkat. Többek között fontosnak tartja azt, hogy „Az új irány legelőször a gép ellen fordult. Az csak érzéketlen dolgokat gyárt tucat számra, az emberi kéz az a mely művészivé tehet tárgyakat. A legelőkelőbb művészek állnak a gárdába, leteszik egy időre az ecsetet, neki fognak bútorokat, mindenféle tárgyakat tervelni, amelyek az embert a minden napi életben környékezik. Rájönnek arra, hogy a szoba berendezésének, az épületnek, az eszközöknek, mindennek művészinek kell lenni, mert különben az ember folytonosan ízléstelen holmik közt töltvén életének legjava részét, lelke, ízlése is elfog satnyulni, megszokja a túlságos sok czifraságot, nem fogja tudni belátni, hogy a szépség, a művészet az egyszerűségben keresendő.” Ezek a gondolatok természetesen rokon vonásokat mutatnak a szecesszió legjelentősebb magyarországi terjesztőinek gondolataival, amelyeket részben a megjelent publikációkból ismerhetett meg Leszih, részben pedig ezekkel a művészekkel, művészettörténészekkel való személyes találkozásokon, beszélgetéseken sajátíthatta el őket. A szecesszió terjesztésén fáradozó művészekkel és művészettörténészekkel szoros kapcsolatot tartott fenn Leszih. Ez a kapcsolattartás több adattal bizonyítható. Ezek közül is a legfontosabb és mindenképpen kiemelésre méltó az, hogy Leszih Andor budapesti látogatásaikor rendszeresen megfordult a miskolci születésű és országos hírű Szendrei Jánosnál. A nagytekintéjű tudós és nem utolsósorban honvédelmi minisztériumi főtanácsos estéjein szinte állandó vendégnek számított *Beck Ö. Fülöp, Telcs Ede, Hibján Samu* és *Tarján Oszkár*, akikkel rendszeresen találkozott és baráti kapcsolatot is kialakított Leszih.¹⁰ Ugyanabban az időszakban a *Felvidéki Vándorkiállítások* előzményének tekinthető Közművelődési és Múzeumi Egyesületi képzőművészeti kiállítások rendezése során, mint Balogh Bertalan közeli munkatársa és barátja tett szert az ismeret-ségre *Lyka Károllyal* és a *Nemzeti Szalon* egyik irányítójával, *Hock Jánossal*.¹¹ Ezek a baráti kapcsolatok ill. a beszélgetések során szerzett ismeretek befolyásolták Leszihet véleménye megfogalmazásában akkor is, amikor írásaiban a szecesszió célkitűzéseinek és a nemzeti stíluskeresésnek az összekapcsolását szorgalmazta. Erről a következőket írta: „Mire hozzánk ért az áramlat, már nem kaptuk meg tisztán, eredeti hazája London és Párizs. Míg ide jutott sokat vesztített eredetiségéből, üdeségéből. Ma már általános az egész világon. Nevezetes dolog, hogy az egyes nemzetek éppen sajátos nemzeti stílusuk keretében alakítják át művészetüket, nálunk még a rég vitatott magyar stílus kezd általa erősödni. Ám tévedés azok állítása, akik az új irányban fejlődő nemzeti stílusunkat egyszerűen a „szecesszió” kifejezéssel akarják letárgyalni.”¹² Talán nem véletlen az, hogy Leszih Andor éppen ebben az időszakban írt újságcikket a mezőkövesdi matyó népviseletről. Elképzelhető az, hogy éppen a sze-

cesszió és a nemzeti stílus összekapcsolásának ügyét akarta ezzel támogatni. Az mindenestre bizonyos, hogy a matyó népviseletet részletesen bemutató írásában utal a népművészeti tárgyak igazi értékére, a díszítőelemek funkciójára. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra is, hogy az újabban készített népművészeti tárgyak értéke nem azonos az eredeti darabokéval: „A mai kövesdi ember már nem egészen az aki volt egy századdal annak előtte, úgy a művészete is egészen más. Manapság már bolti, gyári dolog minden rajta, legfeljebb a surcát hímezi maga.” „Végtelen kincs van elrejtve nemes Mező Kövesd városában és jóformán még máig alig van felfedezve. Az ott járó úri rend nagy örömmel vásárol ezekből a csudás dolgokból egyet-mást, mert szépsége gyakran vetekedik a kalotaszegiekkel. Csak az a bajuk, hogy még nem ismerik, hogy még ott fekszenek az öreg anyókák ládáiban.”¹³

Leszih Andor írásaiban mindig kifejezésre juttatta vágyát, hogy a szecesszió „az újkori reneszánsz” talán minden téren hódítani fog, s talán a miskolci közönség körében is el fog terjedni. Ennek segítésére szánta írásait. Azonban előtte is nyilvánvaló volt az, hogy szóval és írással még önmagában nem lehet a helyi iparban az új stílustörekvéseket érvényre juttató termékelőállítását meghonosítani. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy az igény felébredjen az emberekben, ugyanakkor az iparosok és a leendő vásárlók az új stílustörekvéseket mutató tárgyakkal, alkotásokkal megismerkedhessenek és esetleg még olcsó áron meg is vásárolhassák azokat. Erre pedig elsősorban csak kiállítás nyújthatott volna lehetőséget. Leszih 1903-ban mégcsak nem is sejthette azt, hogy elképzelése rövid időn belül valóra válhat, a miskolciak kiállításon ismerkedhetnek meg a fiatal művészeti irányzat hazai és európai művelőinek alkotásaival.

Körösfői-Kriesch Aladár 1904. május 4-i miskolci előadását követően, az előadás sikerén és jelentős visszhangján felbuzdulva Balogh Bertalan, a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület közgyűlésén felvetette az iparművészeti kiállítás megrendezésének gondolatát. Elképzelései szerint azért kellene az iparművészeti kiállítást megrendezni, hogy „megmutassuk miként lehetséges, s miként kell a gyakorlati élet eszközeivel is a művészetet keresni, a művészetet szeretni.” Miután a közgyűlés elfogadta Balogh Bertalan javaslatát, Leszih Andor és Kiss Lajos rajztanár megbízást kapott, hogy az Egyesület nevében tárgyalásokat folytasson a kiállítás megrendezéséről. A tárgyalások rövid időn belül eredménnyel jártak és 1904. május 26-ra megszületett a megállapodás, hogy az *Iparművészeti Múzeum*, a *Magyar Iparművészeti Társulat*, az *Iparművészeti Főiskola* és a *Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület* közreműködésével elkészülő második vidéki iparművészeti kiállításnak 1904. augusztus 20. és szeptember 11. között Miskolc ad helyet. Ekkor alakult meg a kiállítás rendező bizottsága is, amelynek *Radisics Ernő*, az Iparművészeti Múzeum Igazgatója, *Körössy Albert* építész, *Árkay Aladár* és *Faragó Ödön* iparművészek lettek a tagjai. A kiállítás rendezésével *Menyhért Miklós* iparművészt, Balogh Bertalant és Kiss Lajost bízták meg. A kiállítás plakátjának elkészítését pedig *Wesztróczy Manó* festőművész vállalta el. A kiállítás előkészületei lázas ütemben folytak, nap nap után jelentek meg a különböző felhívások, amelyek részvételre szólították fel a művészeket és az iparosokat is. Szinte hetente került sor olyan társas össze-

jövetelek, előadások és hangversenyek megtartására, amelyek bevételét a kiállítás finanszírozására szánták. Az egyre fokozódó érdeklődést tovább növelte az is, hogy az uralkodó is jelezte részvételét a budai királyi várpalota néhány olyan műipari remekével, amelyeket az új iparművészeti irányzat képviselői készítettek.¹⁴ A kiállítás beharangozását célzó írások, híradások szinte naponta jelentek meg a legkülönbözőbb miskolci és országos lapokban. Ezek közül is a legfigyelemreméltóbb Lyka Károly írása volt, aki a készülő miskolci kiállításnak az ország művészeti életében betöltött szerepét, jelentőségét emelte ki: „Bizony az a baj, hogy csak Miskolcon lesz ily kiállítás, holott legalább egy tucat magyar városnak kellene hasonló dologban fáradoznia. De a miskolci ember nyilván messzibb lát és talán több benne a kezdeményező erő. Amin mások még csak töprengenek, azt íme meg is csinálták.”¹⁵

A Szeged után Miskolcon megrendezett második vidéki iparművészeti kiállítás augusztus 20-án a *Korona-Szálló* (ma: Avas Szálló) nagytermében ünnepélyes külsőségek között nyílt meg. Az *Országos Iparművészeti Társulat* elnöke, *Ziegler Gyula* és a *Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület* főtitkára, *Balogh Bertalan* bevezető beszéde után *Tarnay Gyula*, Borsod vármegye alispánja a következő gondolatokkal adta át a kiállítást a nagyközönségnek: „... A XIX. század az ipari munka kialakulásának százada, mely a 20-ik században is rohanva halad megkezdett útján. A modern ipar a gépi és kézimunka szövetségén és párhuzamos fejlesztésén alapszik. A házi-ipart a közelmúlt korszakban elnyomta a gyorsan és tömegesen termelő gyári ipar. A gép hatalmassá tette az ipart, de kiirtotta belőle a finom ízlést. A művészetnek kell megjönnie, hogy az ipar megtisztuljon és megnemesedjék. A művészet helyezte vissza az anyagot és szerkezetet eredeti jogaiba. Ebben látom én... ezen kiállításnak egyik jelentőségét, a másikat pedig abban, hogy nem csupán általánosságban fejleszti a közönség ízlését, hanem a magyar nemzeti stílusnak, a magyar nemzeti művészetnek is programot csinál. A művésznak szüksége van az idegen befolyásra, fel kell azokat dolgoznia, de ezeket a befolyásokat a magyar lényeghez és karakterhez kell alakítania, s midőn magyar művészeink ily értelemben, ily hivatással foglalkoznak, közönségünknek szakítani kell a múlttal, mely franciásan, angolosan vagy bécsiesen akart berendezkedni és sohasem kereste benne a magyar stílust...”¹⁶ A kiállítás megnyitó beszédének gondolati magján, különösen a nemzeti jelleget magán viselő új művészet hangoztatásán túl a kiállítás katalógusának előtanulmánya is egyértelműen azt jelezte, hogy a miskolci iparművészeti kiállítás az *Art Nouveau* jegyében született. A katalógus „*Modern Iparművészet* c. előtanulmányát *Czakó Elemér*, az Iparművészeti Múzeum munkatársa írta. Czakó az előtanulmányban az iparművészet etimológiájának meghatározására és céljának megfogalmazására fektetett hangsúlyt. Közérthető stílusban kifejtette azt, hogy „Az iparművészet gyönyörködtet mint a művészet s a mellett gyakorlati célokat szolgál, mint az ipar. A mesterség ügyel arra, hogy szépséggel legyen felruházva. Létjogosultságát a használat adja meg neki; a dísznek csak az anyag és a szerkezet eleméhez simulva szabad megjelennie, sőt a szerkezet és anyag őszinte megnyilatkozása magában véve is egy külön szépség, azaz művészet.”¹⁷

A *Korona-Szálló* 6 kisebb termében, folyosóján és éttermében 114 alkotó

1362 munkája került a látogatók elé.¹⁸ A kiállítás egyik legértékesebb egysége a magyar művészeti törekvések európai párhuzamainak, kapcsolatainak érzékeltetését szolgáló anyag volt, amelyet az Iparművészeti Múzeum hozott a kiállításra. Többek között a látogatók elé kerültek *Lambert, St. André de Lignereux, Tegner, Dupuis, Condray, Chaplain, Clegert, Charpantier, Plumet, Lalique, Larche, Selmersem, William Morris* és *Alf Wallender* alkotásai. Ezeknek a művészi produktumoknak a magyar megfelelőit pedig *Horti Pál, Gróh István, Tarján Oszkár, Hibján Samu, Roger Adolf, Maróthy Rintel Géza, Telcs Ede, Lórány Antal, Oskó Lajos, Vaszary János, Beck Ö. Fülöp, Róth Miksa* és *Zsolnayék* munkái képviselték. Különösen bámulatba ejtette *Sovánka István* a kiállítás látogatóit csodálatos maratott díszű üvegeivel.¹⁹ A kiemelkedő művészi alkotások mellett jelentős teret kaptak a kiállításon a szecesszió hatása alá került kisiparosok termékei, a különböző háziipari és anyagipari szakiskolák és az *Iparművészeti Iskola* növendékeinek munkái. Ezek sorában is kiemelkedtek a Dékáni Árpád vezetésével még csak néhány éve készülő kiskunhalasi csipkék. A háziipari termékek közül leginkább ezek keltették fel a látogatók figyelmét, s ezek váltották ki különösképpen a sajtó elismerését, amikor nem győzték hangsúlyozni: „Van már a magyar hölgyeknek is ékszerök, szebb az aranynál és csillogó drága kőnél: ez a halasi csipke.”²⁰

A kiállított tárgyak jelentős része beárazottan került a látogatók elé. Így többek között a Vaszary János által tervezett és Kovalszky Sarolta kivitelezésében készült gobelinek és párnák 24 koronától 140 koronáig terjedő vételárral voltak kitéve. *Ifj. Herpka Károly* galvanoplasztikai másolatai 20—50 koronába kerültek. *Sovánka István Tiffany* modorában gyártott maratott díszű réteges üvegei 100 és 500 korona közötti árral kerülhettek a vásárlók tulajdonába. Mint korábban is láthattuk, a kiállítás egyik rendező szerve a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület a szecesszió törekvéseinek megismertetésén túl a miskolci polgár tárgyi környezetének megváltoztatását is szerette volna szolgálni. A kiállítás megrendezése előtt felhívással fordultak a helyi iparosokhoz és a díszítőművészetekkel foglalkozó körökhöz, hogy vegyenek részt ők is a kiállításon. Mint hírül adták: Többek között még „Czélünk ezen kiállítással... az ízlés fejlesztéséhez akarunk hozzájárulni, másrészt módot és alkalmat akarunk nyújtani műiparosainknak, hogy versenyképességüket közönségünk előtt bemutassák és igazolják. Hisszük és meg vagyunk róla győződve, hogy műiparosaink a versenyt komoly igyekezettel, kellő lelkesedéssel fel bírják venni a főváros műiparosaival.”²¹ A felhívás sikeresnek bizonyult, mert igen sok és objektív szakemberek véleménye szerint is színvonalas miskolci műipari termék került a kiállításra, amelyeket szintén meg lehetett vásárolni. A miskolci műipari termékek közül *König Izidor* szilfából, matt politúrral, gőzölt bükkfából készült, vörösrézveretekkel, üveg és tükörbetéttel készült ebédlője, és *Rózsa Sándor, Pálinkás Béla* tervei nyomán készített világos diófa hálószoza garnitúrája aratott nagy sikert. Ezek alapján fogalmazták meg a következő véleményt a lokálpatrióta miskolci újságírók: „A magyar s egyben a miskolczi iparnak is diadalát hirdeti ennek a kiállításnak minden legkisebb darabja. Hirdeti azt, hogy a magyar ipar semmivel sem áll alacsonyabb fokán a fejlődésnek, mint akármelyik mívelt nyugat-európai

állam ipara. Hirdeti továbbá azt, hogy a miskolci ipar lépést tud tartani az ízlés, a kényelem és célszerűség újabb és újabb követelményeivel.”²² A kiállított műipari alkotások viszonylag alacsonyárúak voltak. Kőnig Izidor ebédlője mindössze 1460 koronába került, Rózsa Sándor ebédlő-garnitúrájának vételára pedig csak 920 korona volt. Ez a két példa is érzékelteti azt, hogy az új stílusban készült művészeti értékű tárgyak beszerzésére kedvezőbb alkalom nyílt, mint az antik, sokszor 100 ezer koronába is kerülő darabok beszerzésére. Tulajdonképpen a kiállított termékek ára ad magyarázatot arra, hogy az iparművészet miskolci bemutatójára hozott tárgyak túlnyomó többsége szinte azonnal gazdára talált. Nagyon sok szecessziós tárgy került a miskolci polgárok tulajdonába, s ennek köszönhető az, hogy napjainkban a gyakorlati muzeológiai tevékenység során a régi miskolci otthonokban szép számú szecessziós berendezési és lakásdíszítésre használt műtárgyat találhatunk. Nagyon gyakoriak a galvanoplasztikai másolatok, a Szandrik-gyárban készült szobrok és más ötvöstárgyak, a miskolci és fővárosi iparosok által készített bútordarabok, üvegek, és a különböző típusú korabeli kerámiák. A miskolci Múzeum is ekkor gyarapodott először eredeti szecessziós műalkotásokkal, amelyet módosabb miskolciak vásároltak meg és ajánlottak fel a közgyűjteménynek. Így többek között báró Vay Elemér, Borsod vármegye alispánja két különleges Sovánka-üveget vásárolt a múzeumnak. Mások pedig galvanoplasztikai másolatokat, Zsolnay-kerámiákat és Gróh István fazekas munkáit.²³

A miskolci iparművészeti kiállítás önmagában is eredményt jelentett a szecesszió miskolci terjesztésében. Azonban hatása nem szűkíthető egyedül a miskolci polgár ízlésfejlesztésére. A kiállítás eredményeit hasznosítva a Közművelődési és Múzeumi Egyesület az iparművészeti törekvések további támogatása mellett foglalt állást, s megfogalmazódott az iparművészeti kiállítások rendszeressé tétele Miskolcon. A Közművelődési és Múzeumi Egyesület iparművészeti törekvéseket támogató munkájában fontos állomás volt két elméleti munka megjelentetése. Az egyiket Leszih Andor készítette *A modern Iparművészet* címmel.²⁴ A másikat pedig a kiállítás egyik rendezője, Kiss Lajos. Ennek a munkának *Iparművészeti kiállítás és iparpolitika* volt a címe.²⁵ Leszih Andor munkájában a szecesszió európai és hazai elterjedésének útját és az új irányzat térhódításának okait foglalta össze, majd ezt követően az új iparművészeti törekvések hatása alatt készült alkotásokat vizsgálja különös hangsúlyt fektetve „Az iparos tudása és az ízlés”, „Az iparművészeti szakiskolák” a „kiállítások”, „A régi műtárgyak”, „A rajz” és a „Magyar stílus” kérdéseire. Hangsúlyozta azt, hogy az iparosoknak feltétlenül ismernie kell a régi stílusokat, ha egységes, tiszta munkát akar keze alól kiadni. Az ismeretek elsajátítására pedig véleménye szerint csak iparművészeti szakiskolában nyílna lehetőség. Ezért „Erős hiba, hogy ilyenmű tanintézet végtelen kevés van, így például nálunk, Miskolcon sincsen, holott pedig az iparosok nagy számát tekintve, ilyen szakiskolát feltétlenül kellene létesíteni.” Az iparos nevelésében komoly szerepe van a régi műtárgyaknak, mert „minden régi szép tárgyon van valami olyan, ami miatt érdemes megbecsülni... És a modern iparművészet érdeme az is, hogy a szép régi emlékeket összegyűjtve, kiadványokban ismerteti és közkinccsé teszi.” Leszih kifejtette véleményét arról is, hogy milyennek kell lenni

T
Kiss Lajos
Alkotó
Előzetes
a kiállításról
1904.

az iparos munkájának. Többször kiemelte munkájában, hogy a termékelőállításnál fontos szempont a konstrukció, a szerkezet elsődlegessége. „... a szerkezet, a konstrukció legyen a tárgynak a dísze, a szépsége, maga a forma.” Hogy ezt meg tudja valósítani az iparos, előbb rajzot kell készíteni, mert „Anélkül nem tudja a képzeletben kigondolt tárgy formáját papírosra vetni, megrögzíteni, enélkül nem képes a részleteket összeállítani”, vagyis a terméket előállítani. Leszih is, mint a szecesszió terjesztésén fáradozó neves szakemberek síkra szállt a *magyar stílus* mellett. Ő is világosan látta, hogy a szecesszió meggyökeredésének előfeltétele az magyar motívumkinccsel való összekapcsolódása. Figyelmeztet arra, hogy a falvakban található használati eszközök nem minden esetben az ősi magyar motívumkinccs közvetítői. „Az, ami igazi magyar van még itt nálunk, az már csak falun van meg. Most azonban, mikor már a civilizáció — Herman Ottó szavaival élve — friss újságokkal ostromolja a falu egyszerű, rafinériákhoz nem szokott népét, veszendőben van ez a hagyományunk is, a magyar már nem a falujából veszi a festett ládát, hanem a városból hozza a gyári «sifonyér»-t.” Leszihel ellentétben Kiss Lajos munkájában nem művészeti, hanem politikai célokat szolgált. Kiss Lajos is látta és munkájában hirdeti a modern iparművészet óriási jelentőségét, de véleménye szerint az új irányzat térhódításában az a legfontosabb, hogy az iparfejlődést szolgálja. A magyar ipar azonban még gyenge, védelemre szorul, s hogy az új művészet hatására megerősödjön, óvni kell. Mint egykor Kossuthék, Védegyletet kell létrehozni. „A magyar társadalomnak megsokszorozott buzgalommal és erőfeszítéssel magának kell hozzálátnia a magyar ipar megteremtéséhez. Ez az első nagy tanulság, amelyet az iparművészeti kiállítás alkalmából levonhatunk.”

Leszihnek az iparművészeti szakiskolákról alkotott véleményét — mint már korábban láttuk — a Közművelődési és Múzeumi Egyesület is osztotta. Az iparművészeti szakiskolák felállításának sürgetése azonban csak Leszih munkájának megjelenését követően erősödött fel. Balogh Bertalan az Egyesület főtitkára a következő kérést terjesztette 1904 végén a város előljáráshoz: „vajjon miből volna városunknak több haszna: abból-e, ha szabad királyi várossá leszünk, vagy abból ha a kormány a második ilyen iparművészeti iskolát városunkban állítaná fel? Mert a kormány fog ilyen iskolát fölállítani és bizony okosabb volna, ha városunk atyái ezt sürgetnék a kormánynál, nem pedig a törvényhatósági jogot, ami bármiként mérlegelem, mégiscsak hiúsági kérdés.”²⁶ Balogh Bertalan kérése sajnos nem valósult meg. Azonban a szecesszió elterjedése, térhódítása Miskolcon így is sikerrel járt. 1904 után újabb és újabb iparművészeti kiállítások készültek Miskolcon az *art nouveau* jegyében. A kiállítások közül a rendszeressé váló nyomdászkiállítások váltak országos hírűvé és a szecesszió egy-egy nagy művészenek miskolci bemutatkozása, mint 1921-ben Beck Ö. Fülöp éremművészeti tárlata. Az 1904-es bemutatkozás után ekkor ismerhették meg a miskolciak részletesebben a modern magyar éremművészet legkiválóbb mesterének munkásságát.²⁷ Beck Ö. Fülöp kiállítása azoknak a törekvéseknek az utolsó állomása volt, amelyek a szecesszió miskolci terjesztését szolgálták.

JEGYZET

1. Ezúton nem vállalkozunk a szecesszió óriási hazai irodalmának felsorolására. Részletes bibliográfiát találunk *Koós Judith* utóbbi éveiben megjelent hézagpótló s ugyanakkor rendkívül jelentős összefoglaló munkájában. L. *Koós J.*, 1979. 159—161.; az Art Nouveau nemzetközi használatára vonatkozóan pedig *Koós J.*, 1979. 21.
2. Vö. *Koós J.*, 1979. 13, 32—33. (Crane magyarországi bemutatkozására és kapcsolataira vonatkozó részletes adatközlést), az Iparművészeti Múzeum szerepére vonatkozóan pedig 74—76.
3. Az említett folyóiratok szerepét Vö. *Koós J.*, 1979. 81—84.; *Leszih A.*, 1904a. 2.
4. *Leszih A.*, 1920. 2. Az ekkor megjelent írás felolvasására sor került már 1903-ban a Közművelődési és Múzeumi Egyesület felolvasóestjén. L. Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület irattára 38/1903. (A továbbiakban BMK és ME.)
5. BMK és ME. 59/1904.
6. *Leszih A.*, 1904a. 2.; „ss”, h iradása a Borsodme gyei Lapok XXIII. évf. 1904. május 10.
7. *Vargáné Zalán I.*, 1971. 172.
8. *Leszih Andor* életére és tevékenységére vonatkozóan L. *Huszár L.*, 1964. 207—218.
9. *Leszih A.*, 1903. 1—2.
10. *Szendrei János* levelezése 1903—1904. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció. Leltári szám.: 53. 250. 3.
11. *Zsadányi G.*, 1964. 183—185.
12. *Leszih A.*, 1903. 1—2.
13. *Leszih A.*, 1904b. 1—2.
14. H iradások a Miskolczi Napló 1904. május 29-i, május 31-i, június 5-i, július 8—9-i számaiban.
15. *Lyka K.*, 1904. 1—2.
16. H iradás „Az iparművészeti kiállítás megnyitása” címmel a Miskolczi Napló 1904. augusztus 23-i számában. A kiállításról részletes tájékoztatást olvashatunk a Vasárnapi Ujság 1904. évi 36. sz-ban „Iparművészeti kiállítás Miskolcon” címmel.
17. *Czakó E.*, 1904. 21—24.
18. Vö. A miskolczi iparművészeti kiállítás katalógusa. Bp., 1904.
19. *Dobrossy I—Veres L.*, 1979. 35—37. Sovánka István kiállított és múzeumba került tárgyairól. Vö. *Veres L.*, 1980. 249—251.
20. *Balogh B.*, 1904. 1—2. és a Miskolczi h iradása a kiállításról. Miskolczi Napló, 1904. szeptember 4-i szám.
21. Felhívás Borsodvármegye iparosaihoz. Miskolczi Napló, 1904. május 29.
22. *Matlekovits S.*, 1904. 2.
23. *Veres L.*, 1980. 251.
24. *Leszih A.*, 1904c. 1—23.
25. *Kiss L.*, 1904. 1—37.
26. BMK és ME. 81/1904.
27. *Leszih A.*, 1906. 1—2.; 1921. 2.

IRODALOM

- Balogh B.*, 1904. Séta a kiállításon. Miskolczi Napló (a továbbiakban: MN.) IV (1904 szeptember 1. 1—2.
- Czakó E.*, 1904. A modern iparművészet. A miskolczi iparművészeti kiállítás katalógusa. Bp.
- Dobrossy I.—Veres L.*, 1979. Art Nouveau Miskolc, 1904. Napjaink. XVIII./12. 35—37.
- Huszár L.*, 1964. *Leszih Andor* (1880—1963). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 207—218.
- Kiss L.*, 1904. Iparművészeti kiállítás és iparpolitika. Miskolc.
- Koós J.*, 1979. Style 1900. A szecesszió iparművészete Magyarországon. Bp.
- Leszih A.*, 1904. A modern iparművészet. Miskolc.
- Leszih A.*, 1904a. Kriesch Aladár felolvasása. MN. IV. (1904). 2.
- Leszih A.*, 1904b. A matyó nép művészetéről. MN. IV. (1904) június 5. 2.
- Leszih A.*, 1904c. A modern iparművészet. Miskolc.
- *Leszih A.*, 1906. A nyomdászok kiállítása. MN. VI. (1906) április 19. 2.
- Leszih A.*, Műtárgyaink értékéről. MN. XX. (1920) április 4. 2.

- Leszih A.*, 1920. A modern érem. MN. XXI. (1921) október 2. 1—2. *Miskolci Lapok*
- Lyka K.*, 1904. Művészet Miskolczon. MN. IV. (1904) augusztus 7. 2.
- Matlekovits S.*, 1904. Magyar ipar közös vámterületen. Borsodmegyei Lapok. (1904). július 23. 2.
- Veres L.*, 1980. A miskolci Herman Ottó Múzeum Sovánka üvegei. Művészettörténeti Értesítő XXIX. (1980) 3—4. sz. 249—251.
- Vargáné Zalán I.*, A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 169—208.
- Zsadányi G.*, 1964. A felvidéki vándorkiállítások története. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 183—206.

ANGABEN ZUR VERBREITUNG DES JUGENDSTILS IN MISKOLC

Im Jahre 1904 wurde in Miskolc eine Ausstellung des Jugendstils organisirt. Auf dieser Ausstellung nahmen die bedeutendste Künstler des Jugendstils teil. Die grösste ausländische Künstler waren: Lambert, St. Andre de Lignereux, Tegner, Duquis, Condray, Chaplain, Clegert, Charpantier, Plumet, Laliue, Larche, Selmersem, William Morris und Alf Wallander. Aus Ungarn: Pál Horti, István Gróh, Oszkár Tarján, Samu Hibján, Adolf Roger, Géza Rintel Maróthy, Ede Telcs, Antal Lórányf, Lajos Oskó, János Vaszary, Fülöp Beck, Miksa Róth und István Sovánka.

In erster Linie beschäftigt sich diese Studie mit der Geschichte der Ausstellung. Es legt die Erschaffung der Künstler vor. Es beschäftigt sich mit der Wirkung der Ausstellung, wie die in dem Leben der städtlichen Bevölkerung äussert.

László Veres

CHOMA JÓZSEF FESTÉSZETE

VÉGVÁRI LAJOS

Azok közé a Miskolchoz kötődő művészek közé számítható, akiknek neve, szorgos munkálkodásuk ellenére sem került be a köztudatba. Ez részben azzal magyarázható, hogy művészetének kiteljesedése Makón következett be, vagyis festői munkássága sokkal inkább kötődik a dél-alföldi festészethez, semmint szülővárosához Miskolchoz. Amikor Makóról visszatelepült Miskolcra, itt már meglehetősen kiformalódott és másértelmű művészi ízléssel találkozott. Ez az esztétika az ő romantikus, a világítási kontrasztokra épülő művészeti felfogásától idegen volt, amiatt hamarosan a perifériára szorult. Helyzete 1945 után sem változott: konok és nézeteihez makacs következetességgel ragaszkodó művész volt, emiatt nem tudott eleget tenni sem az 1950 körül uralkodó „szocialista realista” követelményeknek, sem az évtized végén hirtelen előtörő művészeti „pálfordulásnak” annak az új szemléletnek, amely lázas igyekezettel akarta helyrehozni a magyar művészet „elkésetttségét.”

A miskolci művészi életet irányító fiatalabb művészek a régműltből ittmaradt kísértéként kezelték, működését művészetellenes tevékenységként értékelték és nem járultak hozzá, hogy kiállításokon mutathassa be műveit.

Egész életén át hurcolta a kitaszítottság fájdalmas élményét, azt a keserűséget, hogy becsületes és tiszta emberségét őszinte szándékait félreismerték.

A fiatalabb kollégák előtt csökönyös konzervativizmusnak tűnő magatartás nem volt más, mint a belenevelődött elvekhez való hűség. Főiskolai eredményei, majd a makói kiállításokon elért sikerein felbuzdulva sohasem értette meg azokat a nagyon is reális indokokat, amelyek miatt Miskolcon a mellőzés lett az osztályrésze. Nem értette meg, hogy szülővárosában miért nem érte el azt a pozíciót, amelyet Makón viszonylag könnyedén megszerzett. Helyzetének fel nem ismerése annak a tulajdonságának a következménye, hogy nem tartotta fontosnak a festésről való elmélkedést, számára — úgy tűnik — magának a festői tevékenységnek a ténye volt az igazán fontos. Az ilyen típusú művész ritkán újítja meg a mesterségét, sokkal inkább ragaszkodik a bevált és elfogadott esztétikai értékekhez és alkotási módszerekhez.

A művészettörténetnek azonban nemcsak az a feladata, hogy az újítókat tartsa számon: nem kerülheti el figyelmünket egyetlen olyan művész sem, aki valahol, valamilyen közösségben értéként elfogadott alkotásokat hozott létre. Ha másképp nem, művészetszociológiai vagy helytörténeti vonatkozásban megérdemli a tudományos feltárást és értékelést. Choma esetében azonban

1. kép. Choma József szülőháza

többről is van szó: festményeinek jelentős csoportja eléri azt a minőségi szintet, amely a művészettörténeti érdeklődés alapvető feltétele.

Choma József 1901. május kilencedikén született Miskolcon.¹ Apja fésűkészítő kisiparos volt.² Arcvonásait fia 1922-ben készült rajzáról ismerjük.³ Choma József szülővárosában végezte az elemi iskolát és középiskolai tanulmányait. Korán megnyilatkozott rajzkészségének kibontakozását nagymértékben segítette az a körülmény, hogy 1920-tól kezdve működött a városban a Képzőművészeti Főiskola művésztelepe és az ehhez kapcsolódó szabadiskola.⁴ Már az alapítás évében Choma szabadiskolai növendék, különösen sokat köszönhet a vándorkiállítások szervezéséről ismert *Balogh Bertalannak*, aki lelkesen támogatta a fiatalembert.⁵ Eredménye és szorgalma elismeréseként tandíjmentességet kapott.⁶ Első tanára javaslatára jelentkezett a Képzőművészeti Főiskolára és 1923 őszétől kezdve *Rudnay Gyula* növendékeként kezdte meg tanulmányait.⁷ Ő is a Bajza utcai diákszálláson lakott, miként a vele egyidős pályatársai, a később Miskolcon letelepedett Imreh Zsigmond, Döbröczöni Kálmán vagy a főiskolai évekre oly intenzíven visszaemlékező *Barcsay Jenő*.⁸

Az 1920 körül a Képzőművészeti Főiskolára felvett növendékeknek sorsa, művésszé történő formálódása jóval bonyolultabb és egyben sarkítottabb volt, mint az elődöké. Nem csupán az a feladat várt rájuk, hogy elsajátítsák a klasszikus festő hagyományokat, valamint az utolsó évtizedek festői újításait, hanem nagyon határozott és visszavonhatatlan választásra is kényszerültek. Nem arról volt csupán szó, hogy stílust válasszanak, ez sohasem okozott különösebb gondot, hanem hogy döntsenek a hagyomány és a modern fel fogásra szakadt művészet között.⁹ Ez a választás esztétikai, világnézeti ter-

2. kép. Főiskolai tanulmányrajz

3. kép. Choma rajza apjáról (1922)

mészetű volt. Aki a modern felfogás követőjévé szegődött, az a művészi személyiséget bármiféle a művészettel kapcsolatban hozható társadalmi szolgálat fölé rendelte, illetve eleve azt választotta, hogy a művészet mindenfajta kötöttségtől elszakad és azt a hitet vallja, hogy a művészeti tevékenység célja és értelme magában a műalkotás létrehozásában van.¹⁰ Aki a hagyományos művészet folytatását választotta, az magával hozta a régi művészet társadalmi kötöttségeit. A probléma abból ered, hogy ezek a „szolgálatra” vonatkozó kötelek értelmüket veszítették, mivel a modern mecénás a maga elképzelése szerint való műtárgyat kívánt vásárolni, ami egyben a művészet konvenciókba való dermesztését az esztétikumnak áruvá való silányulását vonta maga után.¹¹

A festés öröme szorító művészek közül sokan beleestek ebbe a csapdába, így Choma is; nem vették észre, hogy a múlt mércéjének megfelelő esztétikumának az az alapvető hibája, hogy nem teljesíti a művészetnek azt a sokszor szubjektívnek látszó lehetőségét, hogy egy személyiség önkifejezésén túl az alkotót meghatározó világképről, annak problematikájáról is nyújt valamilyen élményt.

A pályakezdő művésznek a választásban benne rejlik egész jövője: akkor midőn Choma Rudnay Gyula osztályára kérte magát, elzárta magát más művészet befolyásoló lehetősége elől. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy Rudnay osztálya a konvenció melegágya volt.¹² Éppen Barcsay Jenő példája

mutatja, hogy Rudnaytól is sokfelé vezetett a művész kiteljesedés útja. Ehhez azonban erős alkotói személyiség, elméleti következetesség lett volna szükséges.

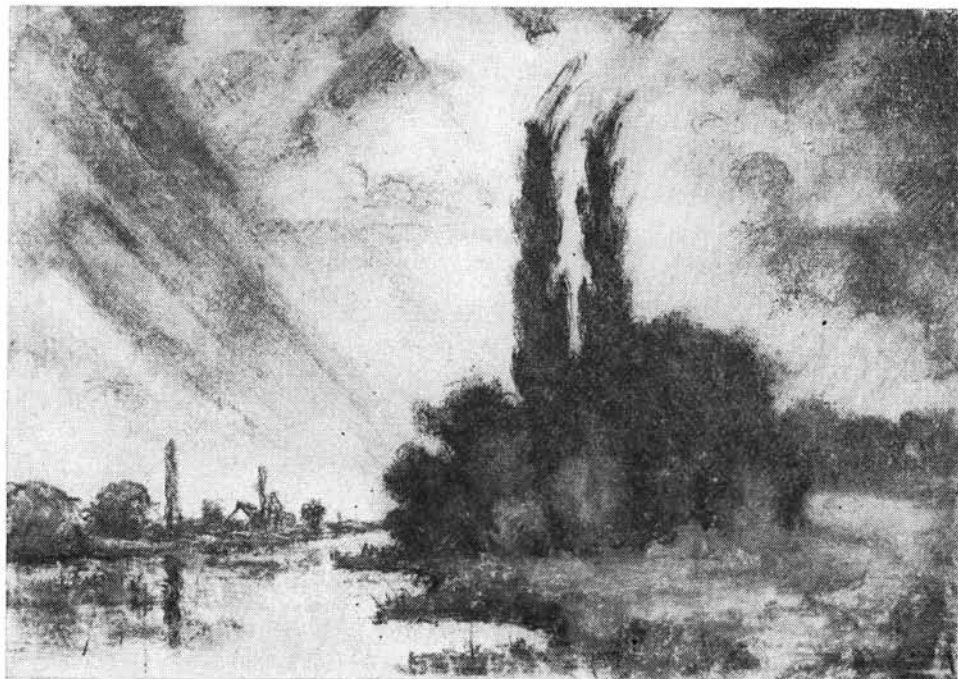
Choma, mint a róla szóló emlékezések és az őt ábrázoló képmások mutatják,¹³ joviális, engedékeny és alkalmazkodó ember volt. Rudnay tanítása a kívánnál nagyobb mértékben hatott rá, s emiatt nehezen találta meg saját személyes lehetőségeit. Mégis első bemutatkozásait elismeréssel fogadta a kritika és nagy reményeket fűztek további munkásságához. Különösképpen a táj vonzza, ezért a főiskolai nyári művésztelepeken alkotta legjobb műveit. 1924-ben Mátrafüreden, 1925 és 1927-ben Makón dolgozott, közben egy nyarat töltött Szegeden.¹⁴ Makó vált művészi alakulásának fontos színhelyévé, a Maros bokroktól szegélyezett, dús vegetációt, érdekes fényhatásokat kínáló partjai, széles víztükre sok képét ihlette. Makóhoz kötötte szerelme is. Egy idevaló lánnyal, Dégi Erzsébettel 1928-ban házasságot kötött. A főiskolai diploma¹⁵ megszerzése után egy ideig a makói művésztelepen élt, majd hogy megteremtse családjá megélhetésének feltételeit, Maroslelén tanyát bérelt, tehenet vásárolt és kísérletet tett a gazdálkodásra. Ez az időszak festészetének kiteljesedése.¹⁶

Bár a háborús viszontagságok miatt sok műve elpusztult, a fennmaradott alkotások is alapot adnak az ítéletre. E munkái tanúsága szerint a fény és árnyékhatásra épített kompozíciókat festett. Egy-egy sötét, dekoratív tömegű facsoport köré sorakoztatta motívumait, ezt a központi magot a jóval világosabb háttér segítségével kifejező rajzolatúvá alakította. Az árnyékfoltok ellensúlyozására a horizont táján fénytől áthatott, a levegőperspektíva törvényszerűségeinek megfelelő könnyedén rajzolt vagy festett képelemeket helyezett el. Miként a holland tájfestők, szereti a magas égboltot és a sűrűsödő-ritkuló felhők adta fedett világítást, vagy a sötét égi foltok mögül előretörő fénysugarak megnyugtató derűjét. Ennek a felfogásnak legjobb reprezentánsa a *Vihar a Maros felett* című vegyes technikával készült festménye.

Jól jellemzi e művét Borbély László: „Kiváló mesterre vall, hogy egy-egy kis lapjára fordított zöld krétadarabbal majd ugyanazt kevés feketével, sárgával vagy éppen kézzel összedörzsölve miképpen ad végtelen távlatot képének, mennyi életet ad jócskán leegyszerűsített, összefogott felületeiben.”¹⁷

Nemcsak a borús, fojtott hangulatok kifejezésére törekedett, hanem egy sajátos rajzos plein-air stílust is alakított ki. Szép példája ennek a *Nyári nap-sugár* című alkotása.¹⁸ Ezt és más hasonló műveit élénk, nemegyszer izzó színvilág jellemzi. Mindez azt bizonyítja, hogy a Rudnay műteremben elsajátított romantikus stílustól sikerült valamennyire elszakadnia, anélkül hogy esztétikai elképzelései változtak volna. Az enyészet, a pusztulás, a minden motívumot megtépázó idő és a világ felett uralkodó, kiszámíthatatlan jellegűnek ábrázolt égbolt jellemzik makói képeit. Kifejezik a természetben élő, a tanyavilágban való eligazodásának gondjait: vagyis az ősi megkötöttségek között vergődő paraszti életérzést. A belenyugvás és az alárendeltség lírája árad ezekből a művekből, melyeken csak ritkán kap helyet az öröm, a derű.

Valóban: optimizmusra nem volt oka, mivel tanári álláshoz nem jutott és vidéki városokban rendezett kiállításai sem hoztak jelentősebb anyagi sikert,¹⁹

4. kép. Vihar a Maros partján

őt is érintette a parasztságot is sújtó nagy gazdasági világválság. Nemcsak anyagi helyzete romlott, de egyre terheesebbé vált a tanyai élet is. Gyermek született, az aggódó szülők messzinek találták a várost, amelynek egyéb megszokott kényelmességei is hiányoztak, elsősorban fiatal feleségének.

Choma elhatározta, hogy fix fizetést nyújtó állást szerez, hogy rendezett anyagi körülményeket biztosítson családjának. Hiába kilincselte felesége a hivatalokban, intézményekben, Makón nem talált megfelelő munkát, ezért a művész 1935-ben hazautazott szülővárosába. Diósgyőrött a gépgyárban kapott állást, műszaki rajzolóként alkalmazták.²⁰ Ismerősei, tisztelői támogatásával lakáshoz jutott²¹ és most már lehetővé vált, hogy családja is áttelepüljön Miskolcra.

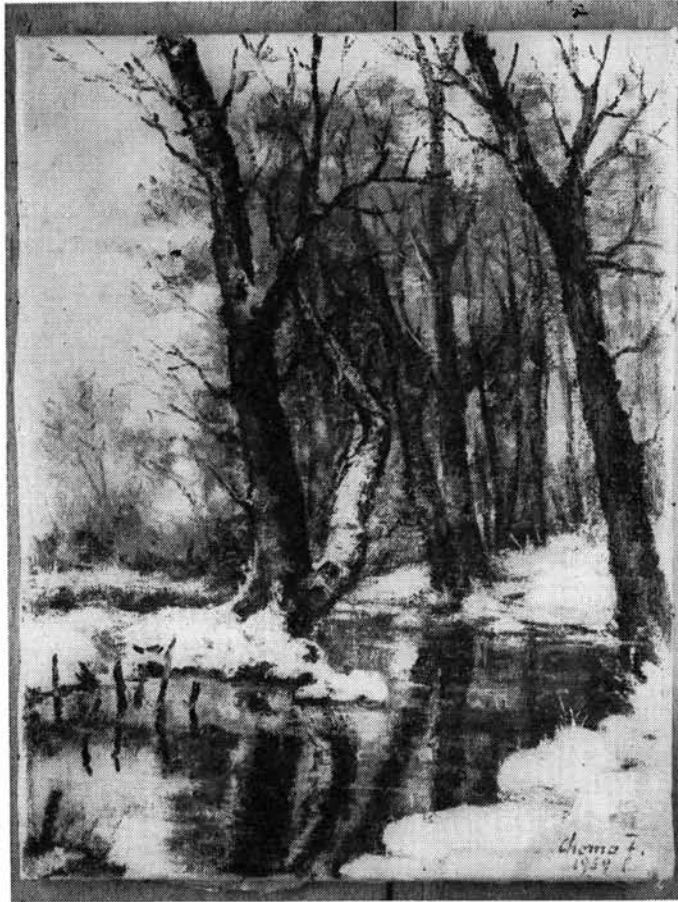
Az otthonteremtés sok gondjához a kenyérkereső foglalkozáshoz való idomulás nehézségei is társultak. Nem volt könnyű feladat az eddig kötetlen életmódot felcserélni az alkalmazottéval. Műszaki rajzot készíteni sem lehetett nagy öröm egy olyan ember számára, aki megszokta, hogy vonalaival érzéseket, észleléseket fejez ki. További problémát jelentett a környezetváltozás. Bár életének két évtizedét Miskolcon töltötte, de festői témáira, személyes kifejezési módjára Makón és a Maros partján talált rá. A hegyek világa, a nagyobb város házrengetegének látványa s megtisztulásként a nyugalmas folyópartok hiánya olyan új vizuális élményt kínáltak, aminek a saját művészetbe

5. kép. Erdőrészlet

való beépítése sok tanulmányt, kísérletet igényelt volna. A makói táj átélését Rudnay személyes példája²² a Maros parttól inspirált művek tanulmányozása is megkönnyítette. Miskolci ill. diósgyőri környezetéhez nem talál ilyen inspiratív művészi példaképet. A főiskolai művészteleppel nem tudott kapcsolatot teremteni, az akkori legjobb miskolci művész Imreh Zsigmond felfogása idegen volt számára. A festésre fordítható szabadideje is kevés volt, így aztán türelmetlen sietséggel kereste lehetőségeit. Mielőbb kiállítást szeretett volna rendezni, hogy közönséget szerezzen magának, és művei eladásával javítson anyagi helyzetén.

1936-ban megrendezte első önálló diósgyőri tárlatát, az itt szereplő művek, a fennmaradt néhány alkotás alapján, visszaesésről, elsietettségről tanúskodnak.²³ A türelmetlenség, az időhiány gyakran recept szerint való készítést

6. kép. Bükki táj

sugallt. Így fordult Choma az ultramarinkékhez, amelyet nemcsak a motívumok felrajzolására, hanem a kép egységének kialakítására használt fel. Az ultramarin nemcsak automatikus rendet teremt a képen, de arra készíti a festőt, hogy a szín intenzív hatását a többi szín felfokozásával ellensúlyozza. Emiatt az új diósgyőri képek színben harsányak és motivikusan töredezettké váltak.

A diósgyőri vár, az Avas-hegy adta panoráma a legfontosabb témái.²⁴ Később felfedezte festészete számára Hejőcsabát. Néhány sikeres képet festett a Hejő patak partjáról, a régi boltozatos hídról, a vizet szegélyező jegegyékről. Ezeken a képeken érezhető, hogy visszanyerte türelmét, gondosabban, megfontoltabban festette őket. Am ezekből a képeiből is hiányzik a régebbi munkáit jellemző érzelmi töltés, a sokszor vonzó romantikus mélabú.

Bár önmagával viaskodva, szigorú önkritikára törekedve festette ezeket a munkáit, de makói képeinek költői atmoszféráját nem tudta megközelíteni.

Az önmagával való elégedetlenség következtében a harmincas-negyvenes évek fordulóján kevesebbet festett. Műveinek számát nem lehet megközelítőleg sem megállapítani, mert munkái nagyrészt elpusztultak a második világháború során.

A felszabadulás, mint annyi más, eddig sikertelen embernek, neki is új reménysegeket sugallt. Lelkesen részt vett a politikai életben; mint a DIMÁVAG dekorációs műhelyének vezetője sok mozgalmi jellegű feladatot végzett el. Egy évig módjában volt a gyár képzőművészeti szakkörét is vezetni. Művészi munkájának elismertetéséért folytatott küzdelmei azonban továbbra is eredménytelenek maradtak. Képeit hiába küldte be a kiállításokra, a zsűrik sem fogadták el. A kétségbeesés és reménytelenség évei következtek. Több miskolci művésszel konzultált, hogy megismerje elutasító véleményeik indokát.²⁵ Arra biztatták, hogy váltson stílust, modernebb felfogásra törekedjék. Mai szemmel nézve ezek a vélemények arra akarták rábeszélni, hogy „bújjék ki a bőréből”, formálja át személyiségét. Jól tükrözik ezek a kollegiális tanácsok a művészet akkori helyzetét: a személyi kultusz esztétikájának fellazulása, majd bukása után a művészek egy része máról holnapra az ellenkező végletbe csapott át, s hogy pálfordulásuk hitelesebb legyen, minden kollégájuktól elvárták, hogy kövessék őket. Choma is kísérletet tett az átalakulásra, de annál keményebb kötésű ember volt, hogy megtudta volna tagadni a személyiségét tükröző művészi felfogását.

Mégis bizonyos változások történtek a művészi munkásságában. Életének utolsó évtizedében értékes és eredeti felfogású műveket hozott létre. 1957-ben Sopronban járt, itt festette az elmúlt évek kísérleteit összefoglaló *Ikvapart* című képét.²⁶ A festmény viszonylag kevés motívuma puritán rendbe sorakozik, az Ikvaparti házak látványának visszaadásánál az egyes téri elemek logikus összekapcsolására, szerkezetet sejtető rendjének kialakítására törekedett. Ennek érdekében eddigi műveihez képest jobban hangsúlyozta a formák kontúrjait, melyek ily módon formaképző elemekké váltak. Nagy, összefogott világos színfoltok segítségével alakította ki a házak síkjait.

A következő években diósgyőri tájrészleteket festett. Az 1958-ban festett *Diósgyőri várkert* vagy a következő évben keletkezett *Téli táj*²⁷ elérik makói korszakának legjobb darabjait, sőt még felül is múlják azokat a képfelület telítettségében, az előadás plasztikai erejében. A soproni képekhez viszonyítva a kontúrok jelentőségét csökkenti, jobban hangsúlyozza a motívumok térbeli kerekdedségét, csomópontokat és ritmusokat teremt. Az egyes tárgyak a kiemelés és hangsúlytalan részleteket összerosó sejtelmesség következtében lírai szuggesztív valóságélményt kínálnak. A Téli tájon a fekete-fehér kontrasztok között megtelepedő színes reflexek élénkítik a látványt, míg a Diósgyőri várkert című alkotásán a zöld színek variációi, a pasztózus színelrakás ragadja meg a nézőt. A Chománál eddig szokatlan vastag festékfelület különös tépett jelleget, — tehát tartalmi vonatkozást is — alakít. Ily módon a nyugalom, a természet kifogyhatatlan erejét sugalmazó élményében lesz részünk.

Csendéletek, portrék tartoznak ehhez a korszakához, amelynek talán

legnagyobb eredménye az ultramarinkék hegemoniájának feloldása az egyre változatosabban kibontott kolorittal. A kései művek, akár az 1968-ban festett *Tiszaluci parasztbácsi*, vagy előző évben keletkezett *Virágcsendélet* és a tájképfestészetét lezáró *Bükkalja*²⁸ az élményt felidéző látomásosságra törekednek. Új felfogását azonban már nem tudta kiteljesíteni, mert 1969-ben szívroham következtében meghalt. Halála előtt még némi művészi elégtételt kapott a lakásán rendezett műteremkiállításán elért sikerrel, számos lelkes bejegyzés, méltatás került a vendégkönyvbe.

Halála után Makón a József Attila Múzeum rendezte meg emlékkiállítását, melyet a következő évben a miskolci Rónai Sándor művelődési központban mutattak be.²⁹ 1980 tavaszán a Magyar Nemzeti Galéria ismertette meg műveivel a múzeumlátogató közönséget. 1982-ben a Miskolci Galéria reprezentatív kiállítást rendezett műveiből.

FORRÁSMUNKÁK

Rimóczi Gábor: Előszó Choma J. makói kiállításához, 1969.

Borbély László: Choma J. Művészet 1973. július 20—22. Dégi Erzsébetnek a művész özvegyének szóbeli közlései.

JEGYZETEK

2. A régi Borbély utcában. A szülőház fényképe a család tulajdonában.
3. Repr. a makói kiállítás katalógusában.
4. Bővebben az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola könyveiben, 1920—28-as évfolyamok.
5. A művész özvegyének visszaemlékezése szerint Meilinger Dezső is foglalkozott a pályakezdő fiatalemberrel.
6. *Rimóczi*: i. m. A művész özvegyének elmondása szerint ebben az időben apja fésűkészítő műhelyében is dolgozott.
7. Miskolc város ösztöndíjjal támogatta a főiskolai tanulmányi évek alatt. 1926-ban pl. havi 25 pengőt kapott.
8. *Székely Z.*: Beszélgetése Barcsay Jenővel idézve *Végyári L.*: Imreh Zs. Borsodi kismonográfiák 13. Miskolc 1981.
9. Lásd *Bencze Gyula*: A Képzőművészeti Főiskola története. 100 éves a Képzőművészeti Főiskola c. kiadványban. (szerk. Végyári L. Bpl. 1972.) Továbbá Rónai Gy.: A Főiskolai oktatás története, kézirat.
10. *Read, Herbert*: A modern festészet é. n. 9—13.
11. *Hauser Arnold*: A művészet és az irodalomtársadalom történet Bp., 1968. II. 357. sor.
12. Rudnay Gyula pedagógiai módszeréről *László Gyula* írt, 100 éves a Képzőművészet Főiskola c. kiadványban 93—100. o.
13. Portréját lásd *Rimóczi* i. m. címlapján.
14. O. M. Képzőművészeti Főiskola évkönyvei, 1920—28 évfolyamán.
15. Feleségével Budapesten VI. ker. Aradi u. 12. sz. alatt lakott.
16. Lásd a korabeli szegedi és makói újságok elismerő kritikáit. Hírnevére jellemző, hogy Glattfelder Gyula csanádi érsek is vásárolt tőle festményt.
17. *Borbély* i. m. 21. o.
18. Mindkét kép a család tulajdonába.
19. Ebben az időben kiállításra volt Orosházán, Battonyán és Pécsen.
20. Huszonhat éven át dolgozott a szerkesztési osztályon. Fizetése kb. havi 120 pengő volt.
21. Korona, majd a Kalapács utcában lakott.

22. Rudnay több képet festett Makón, midőn növendékei számára művésztelepet létesített. *Bényi László*: Rudnay Gyula, Bp. 1961.
23. Hasonló véleményen van *Borbély László*: i. m. 21. o.
24. Néhány ebből a korból származó műve a család tulajdonában.
25. Seres János festőművész szíves közlése
26. A család tulajdonában.
27. Mindkettő a család tulajdonában.
28. Mindhárom olajkép a család tulajdonában.
29. Műveit őrzik a Magyar Nemzeti Galéria, a szegedi Móra Ferenc Múzeum és a Miskolci Herman Ottó Múzeum.

DIE MALEREI VON JÓZSEF CHOMA

(Auszug)

József Choma ist am 9-ten Mai 1901 in Miskolc geboren. Seine früh entdeckte Begabung zum Zeichnen hat er in einer Kunstschule in der Stadt entfaltet. Seit 1923 war er der Schüler von Gyula Rudnay an der Hochschule für die bildende Kunst. Die romantische Anschauung seines Meisters hat auf seine Malerei eine grosse Auswirkung geübt, er hat die Ausdrucksweise zu seinen Naturerlebnissen gesucht, die sich auf Lichtkontrasten gründen.

Infolge dessen sind bei ihm der Atelierarbeit gegenüber die Werke wichtiger, die er in verschiedenen Sommerkursen gemalt hat. Zu dieser Zeit hat er das eigenartige Gebiet von Südungarn, die Stadt Makó und ihre Umgebung am Ufer des Flusses Maros entdeckt. Der grosse Fluss mit Buschen unrändert, die üppige Vegetation am Ufer, die interessanten Lichteffekte, das breite Wasserspiegel haben viele Werke inspiriert. Im Jahre 1928 hat er geheiratet. Eine Zeit lang hat er in einem kleinen Dorf gelebt, wo er auch Landwirtschaft getrieben hat. Zu dieser Zeit hat sich seine Malerei voll entfaltet. Obwohl die meisten Werke aus dieser Periode zugrunde gegangen sind, auf Grunde der zurückgebliebenen Werke und der zeitgenössischen anerkennenden Kritiken können wir von seiner Malerei doch eine Meinung bilden. Auf den Werken von dieser Zeit sind der niedrige Horizont, die niederländischen Wolkengebilden und die Heiterkeit der Sonnenstrahlen charakteristisch. Die sind Werke mit leichtbeschwingter Hand, mit gemischter Technik gemacht.

Die grosse Wirtschaftskrise hat auch sein Leben schwer betrifft, im Jahre 1935 kehrt er in die Geburtsstadt zurück, macht in der Maschinenfabrik von Diósgyőr technische Zeichnungen. Infolge der Müdigkeit in der erwerbsbringenden Arbeit lässt die Geduld der Ausführung in seinen Werken ab. Die Berge und die Wälder von Miskolc und der Umgebung waren für ihn zu schwierige malerische Aufgaben. Diese Themen schön und auf hohem Niveau zu lösen, war er schon nicht imstande.

Inzwischen hat der Kunstgeschmack in Miskolc grosse Veränderungen erlebt, die moderne Jugend hat seine Werke ungünstig empfangen. So hat der Künstler mit sich selber in Konflikt geraten, er hat seine schöpferische Kraft verloren, und endlich hat er sich in erbitterte Einsamkeit zurückgezogen.

Seine letzte öffentliche Vorstellung war eine Atelierausstellung. Er ist im Jahre 1969 infolge eines Herzanfalls gestorben. Nach seinem Tod hat man in Makó und in Miskolc eine Gedächtnisausstellung von seinen Werken veranstaltet. In 1980 wurden etwa 80 Werke von József Choma in der National Galerie in Budapest zur Schau gestellt.

Lajos Végvári

AZ ELSŐ KÉPES LEVELEZŐLAPOK

PETERCSÁK TIVADAR

A szerencsi Zempléni Múzeum több, mint 650 ezer – a XIX. század végétől napjainkig megjelent — képes levelezőlapot őriz. A gyűjtemény művelődéstörténeti értéke mellett a tudományos kutatás forrása is.¹

A nyomdai eljárásokkal sokszorosított képes levelezőlapok az 1870-es években jelentek meg Európa országaiban. Alkalmilag előállított üdvözlő lapokat azonban már sokkal korábban készítettek. A képeslap eredete talán a távol-keletiek, kínaiak azon szokásához nyúlik vissza, hogy az üdvözleteket képekkel díszített papírlapokon küldték.² Egyiptomban ie. 2000-ből fennmaradt egy freskó, amely a semita törzsek második támadását ábrázolja. Ezen jól kivehető egy nyitott levél is, melyet az írás mellett az esemény rajzával is díszítettek.³ Az i. e. V. században Periklész is küldött rajzzal ékesített levelet ismerőseinek.⁴ Franciaországban a kolostorok apái karácsony előtt vallási tárgyú képeket festettek kis lapokra, és azokat elküldték hozzátartozóiknak. Németországban a reformáció idején a luteránusok illusztrációkkal díszítették azokat a röplapokat, melyeket tanaik terjesztésére használtak. A XVII. század elejétől különböző tárgyú rézmetszetekkel díszített üdvözlő, köszöntő lapok honosodtak meg. Franciaországban XIII. Lajos óta ismerik az üdvözlő lapokat. Kis méretű kartonokat láttak el aranyozással, és azokat virág-, füzér-, táj-, architektúra-, mitológiai és más motívumokkal díszítették.⁵

Az 1777-ben Franciaországban megjelent *l'Almanach de la Petite Poste de Paris* írja: „Gratuláló és üdvözlő üzeneteket a legkülönbözőbb alkalmakra rézmetszetekkel díszített és kézzel megírt lapokon szokás küldeni és pedig nyitva, bárki által megtekinthető formában.”⁶ A Desmason rézmetszőnek tulajdonított találmányon sokat vitakoztak attól tartva, hogy a szolgák a nyílt levelezés során betekintheznek titkaikba.

A XVIII. században Franciaországban jelentek meg a mai névjegynek megfelelő illusztrált látogató kártyák, de már a század végén Oroszországba is eljutottak. Az egyik legismertebb illusztrált névjegy Szuworov marsallé. Ezen díszes keretezésben egy vadászcenahely van ábrázolva, két vadászkutyától üldözött vadkan. Valószínű, hogy a lapon Szuworov magát mint vadkant akarta ábrázoltatni, akit a cári udvar lakójai üldöznek. A látogató kártyákon megtaláljuk a tulajdonos aláírását is.⁷

Angliában a XVIII. század végén széles körben elterjedt szokás volt karácsonyi üdvözlő kártyákat küldeni, melyek az ünnepnek megfelelő rajzokkal

1. kép. Levelezőlap német felirattal

voltak díszítve. Az első ilyen karácsonyi lapot egy Dobson nevű művész készítette 1794-ben. Sajátkezűleg rajzolt egy téli tájat és egy fenyőfa körüli jelenetet ábrázoló lapot, s el is küldte barátjának. A kártya sikert aratott, így 1795-ben több könyvmatos lapot küldött ismerőseinek. 1800-ban pedig már egy vállalkozó közvetítésével nyomdában állíttatta elő üdvözlő kártyáit. Ez az első példája a képeslappal való kereskedelemnek.⁸ Érdekesek a XIX. századi Anglia és Skócia sajátos szokásaihoz kapcsolódó üdvözlő lapok, az ún. valentínkák. Február 14-én, Szent Valent (Bálint) napján a fiúk és lányok küldözgették egymásnak a tréfásan illusztrált lírai üzeneteket. Franciaországban

2. kép. Magyar feliratú levelezőlap

3. kép. A. Schwartz első képes levelezőlapja, 1870.

a XIX. század elején népszerűek voltak az illusztrált postai levélpapírok. Az 1830-as években már Oroszországban is megjelentek a többek között Pétervár korabeli rajzával díszített levélpapírok.⁹

Ezek az illusztrált lapok azonban csak bizonyos alkalmakhoz kapcsolódtak és szűkebb körben voltak ismertek. A tömegméretekben gyártott hivatalos postai képes levelezőlapokat a postai levelezőlap bevezetése előzte meg.

4. kép. A. Schwartz képeslapja a szövegdalra nyomtatott illusztrációval, 1875.

A levelezőlap ötletét *Heinrich Stephan*, a német birodalmi posták főpostamestere 1865-ben vetette fel „postalap” (Postblatt) elnevezéssel. Megvalósítását mind a porosz legfőbb igazgatás, mind a karlsruhei német—osztrák postaértekezlet elvetette.¹⁰ A világ első postai levelezőlapjait az osztrák—magyar postaigazgatás adta ki 1869. október 1-én. Az ötletet *dr. Emmanuel Hermann* bécsújhelyi katonai akadémiai tanár a *Neue Freie Presse* c. lap 1869. január 26-i számában ismertette. A magyar posta vezetőjéé, Gervay Mihályé az érdem, hogy bevezették ezt az igen olcsó postai küldeményfaját. Az osztrák és a magyar postaigazgatás egyidőben hozta forgalomba a ráírható szöveg tartalmának és terjedelmének korlátozása nélkül a „levelezési lap”-okat. A lapok jobb felső sarkába nyomtatott sárga színű bélyeg az akkori mindkét postaigazgatás területén érvényes 1867-es kiadású, a közös uralkodó, Ferenc József képmását ábrázoló 2 krajcáros bélyeg volt. Az Ausztria számára gyártott levelezőlapok címzési oldalán az osztrák címer és német nyelvű felirat (Correspondenz-Karte) szerepelt (1. kép). Ugyanakkor a Magyarország részére forgalomba hozott levelezőlapokon a magyar címer mellett szintén német nyelvű volt a felirat. 1869 novemberétől azonban Magyarország részére már magyar felirattal (Levelezési lap) ellátott lapok kerültek forgalomba (2. kép). A vízjel nélküli, sárgára színezett kartonból készült levelezőlapok normatív mérete 122×85 mm volt. Nyomdai előállításuk során azonban 122—124×84—87 mm közötti méretre sikerültek.¹¹

Ez a postai újítás világszerte nagy feltűnést keltett. Az első napon csak a pesti központi postahivatalnál 10 ezer levelezőlap fogyott el. 1871-ben 2,5, 1873-ban pedig 6,5 millió levelezőlapot kézbesített a magyar posta.¹²

A siker láttán a külföldi postaigazgatóságok is megmozdultak. Először a német, majd sorban a luxemburgi, svájci, angol, belga, holland, dán, finn, orosz, francia, észak-amerikai, spanyol, román és szerb postaigazgatás vezette be a levelezőlapot. Külföldön kezdetben a levelezőlapok díja egyenlő volt a levél kézbesítési díjával, és csak később szállították le.¹³

Hamarosan felmerült a gondolat, hogy a levelezőlapokon valamilyen képet is ábrázoljanak. Először a hivatalos levelezőlapokra nyomtattak — eredetileg más célra készült klisékről — rajzokat.

Az első képes levelezőlap a német—francia háború idején látott napvilágot 1870. július 16-án, a német mozgósítás napján. *August Schwartz* oldenburgi porosz könyvkereskedő az Észak-Német Posta Unió (Norddeutsches Postgebiet) által 1870. július 2-án forgalomba hozott postai levelezőlap címzési oldalának bal felső sarkába egy ágyúja mögött álló tüzért ábrázoló postabélyeg nagyságú képet nyomtatott. Klisének a Shultz-féle oldenburgi udvari nyomda véletlenül megtalált darabját használta fel. A gót betűs „Correspondenz-karte” felirat elé a „Mobila” (mozgósított) szót írta, hogy a cenzúra ezt a lapot könnyebben átengedje. A lapot W. Brendt nevű ismerősének küldte Magdeburgba¹⁴ (3. kép). A levelezőlap szövegoldalára szintén A. Schwartz nyomtatott először képet, mégpedig Gubitz kis fametszetét, amely eredetileg az „Ötszázezer ördög” c. dalt illusztrálta (4. kép). Ezt a lapot 1875. október 7-én küldte el tréfaképpen Kühtze nevű barátjának, hogy azt hanyagságára figyelmeztesse. A posta felfigyelt erre a lapra, és hamarosan tárgyalások kez-

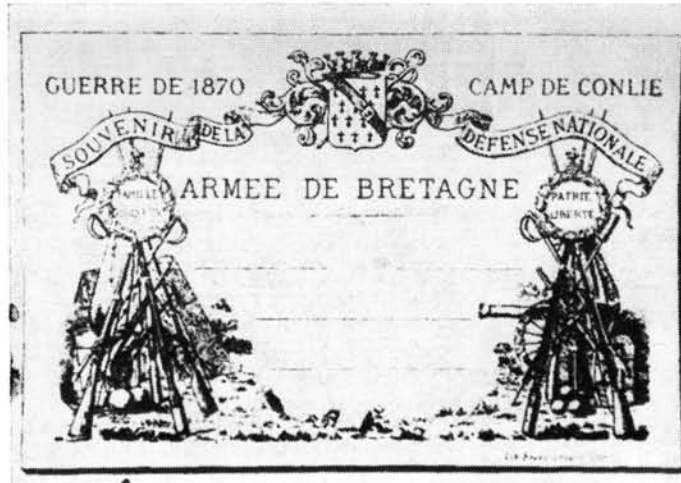

dődtek. Ezek eredményeként Schwartz az oldenburgi udvari nyomdával együtt még 1875 őszen kiadott egy 25 lapból álló sorozatot. Ezt rövidesen egy újabb, 25 várost ábrázoló képeslap sorozat követte. Egy év múlva már a drezdai nyomda is hasonló sorozatokat hozott forgalomba a főként városrészleteket ábrázoló képeslapokból. Pár esztendő elteltével majd minden nagyobb európai és tengerentúli városban megjelentek a képes levelezőlapok.¹⁵

A francia képes levelezőlap a porosz hadsereg által 1870. szeptember 18-án teljesen körülrzárt Párizsban született meg. Ezek a lapok 110×70 mm nagyságúak voltak. Bélyeg helyett a címoldal alsó részén kirajzolt négyszögben a következő felirat volt: „A díj lerovása kötelező. Franciaország, Algéria 10 centimes, külföldre az egyszerű levél díja”. A kép a címoldal közepén volt: címerpajzs közepén a „szabadság, egyenlőség, testvériség” felirat, a pajzs két oldalán nemzeti lobogók, alattuk tölgy- és babérágak, a pajzs felett a felkelő nap sugaraiban a „Francia Köztársaság” felirat. A levelezőlapok fehér, sárga, szürke, kék és kármin színekben készültek. 1870. szeptember 30-án 4 kg-nyi képes levelezőlapot léggömbbel juttattak ki a körülrzárt Párizsból a szabad francia területre, melyet további 55 ballon követett.¹⁶ 1870 novemberében a német—francia háború alatt egy Conlie nevű bretagne-i helységben közel 40 ezer francia katonát vontak össze. Egy napon az egész környéken kimerültek a postai levelezőlapok és borítékok. Ekkor a közeli Sillé-le-Guillaume városka könyvkereskedője, *Leon Besnardeau* 66×98 mm-es darabokra szabdalta kartonlapokat árusított a katonáknak. Észrevette, hogy a katonák a szövegen kívül rajzoltak is a lapokra, ezért egy festőtől megrendelt egy hazafias témájú rajzot, amelyet a lapok címzési oldalára nyomtatott. A rajz két fegyvergúlat, ágyút és egyéb hazafias allegóriákat ábrázolt. A lap eredetét feliratos szalag hirdette (5. kép). A képeslapnak olyan sikere volt, hogy 1871 elején Besnardeau kiadott még egy — a hadseregnek és a flottának szentelt — képes levelezőlapot.¹⁷

Az angol posta 1870. október 1-én jelentette meg az első levelezőlapokat rányomott bélyeggel. Ezt használta ki a londoni Royal Politechnik Intézet arra, hogy a lap szövegoldalára reklámképeket rajzoljon¹⁸ (6. kép).

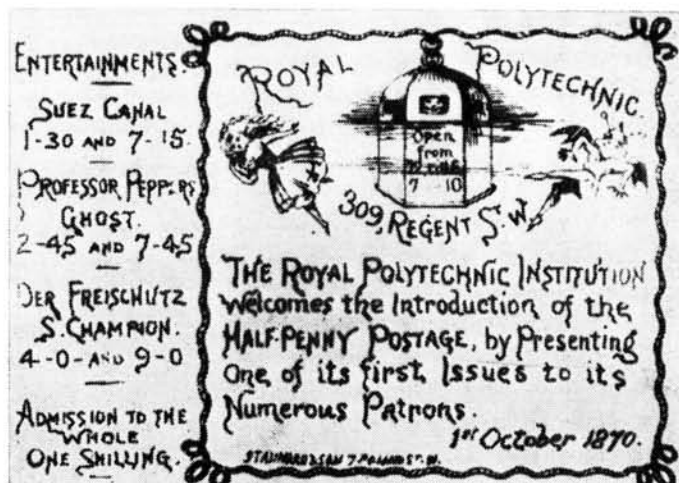
Mirko Verner jugoszláv kutató szerint az első hitelesen datált postai képes levelezőlapot *Petar Manojlovics* szerb földmérő tiszt tervezte 1870 végén. A lapot a Bécsben székelő szerb nyelvű szlavofil Zmaj (Sárkány) c. irodalmi folyóirat vezetői rendelték. A tervezet elfogadása után a képeslap kivitelezésével 1870 októberében a bécsi Waldheim nyomdát bízták meg. A lapot sárga alapon fekete színű nyomott rézkarccal 155×104 mm-es nagyságban készítették el. A képeslap címzési oldalán egy — az újságot szimbolizáló — repülő sárkány van. Szájából három villámot lövell, orrlyukából és füleiből lángcsóvákat ereszt, karmaiban viszont egy szépen kidolgozott, címzésre szánt szalagot tart. A sárkánytól jobbra 21×27 mm-es üres keretezett helyet hagytak a postabélyeg felragasztására. A lap alsó részén allegorikus képet látni: jobboldalt egy stilizált moszkvai templomot, alagutat vasúttal, tengeri részletet gőzhajókkal és vitorlásokkal, balra alul Konstantinápolyt a Boszporusz szorossal, elől a parton egy hosszúszakállas törököt ülő helyzetben, keresztberakott lábakkal, csibukkal. A kép alkotója a gőzös kö-

5. kép. L. Besnardeau francia képes levelezőlapja

zépén az akkori Szerb Hercegség címerét is elhelyezte (7. kép). A kép valószínűleg jelképezni akarta a Zmaj irodalmi lap által felkarolt országokat. A nyomda még 1870 végén átadta a képeslapokat a Zmaj szerkesztőségének. M. Verner szerint a lapot még 1870-ben használták. Az első postán futott és ismert darabot azonban 1871. május 19-én datálták, és Demeter Manojlovics ügyvédnek címezték Zomborra.¹⁹

A posta eleinte sok akadályt gördített a képes levelezőlap útjába, előírta méreteit, feliratát, sőt súlyát is. A közvélemény állandó nyomására az 1878.

6. kép. Illusztrált angol levelezőlap, 1870.

7. kép. A Sárkány c. újság által kiadott képes levelezőlap címzési oldala, 1870.

8. kép. Az első orosz képeslapok egyike, 1895.

június 1-én megtartott párizsi nemzetközi postakonferencián hivatalos postai küldeménynek fogadták el a képeslapot.²⁰ Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában 1885-ben engedélyezték, hogy magánosok is készíthessenek képes levelezőlapokat.²¹

A XIX. század utolsó évtizedeiben Németországban készült a legtöbb képeslap. 1899-ben hetenként 10 millió képeslapot gyártottak, ami évente kb. fél milliárd lapot jelent.²² Egyes országokban a képeslap általános exporttermék lett (pl. Svájc). Néhány cég speciálisan külföldi fogyasztóknak dolgozott. A híres svéd Granberg cég 1917-ig számos orosz városképi lapot adott ki az orosz piac számára. 1914-ig Angliában „Made in Germany” feliratú angol városképi lapokat lehetett vásárolni. A német képeslap minőségben nem maradt el az angol mögött, az ára pedig olcsóbb volt.²³

A forradalom előtti Oroszországban a képeslapkiadók Nyugat-Európa nyomdaiparára támaszkodtak, és kiadványaikat Svédországban, Németországban és Franciaországban nyomtatták. Ez a jelenség más országokra is jellemző volt. Az első bizonyítottan orosz képeslap sorozatot 1895. november 19-én adták ki, és moszkvai részleteket ábrázolnak²⁴ (8. kép).

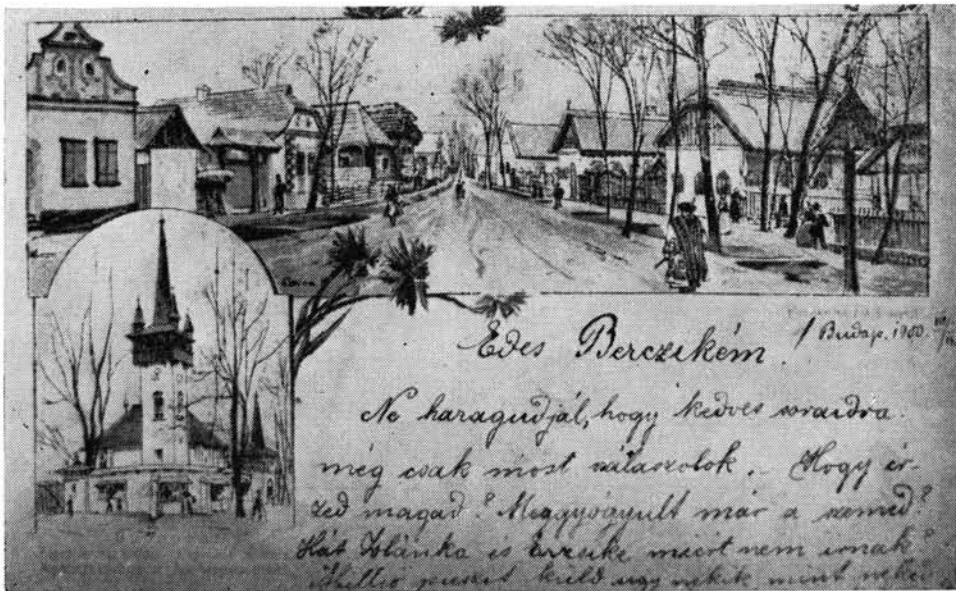
Magyarországot 1896-ig nyugati, főleg német és osztrák kiadók látták el képeslapokkal (9. kép). A magyar képeslap kiadás 1896-ban, a millennium évében kezdődött. Ezt megelőzően két alkalmi levelezőlap jelent meg. Az elsőt 1891-ben adták ki Temesváron a dél-magyarországi ipar- és mezőgazdasági kiállításról.²⁵ Az Iparcsarnokot ábrázoló lap egyszerű fametszet zöld alaponnyomással. A szöveg a kép alatt magyar és német nyelven: „Emlék az 1891. évi dél-magyarországi ipar- és mezőgazdasági kiállításról Temesvárott.” „Audenken an die 1891-er südungarische gewerbliche und landwirthschaftliche Ausstellung in Temesvár”. A képeslap címzési oldalán „Magyar Kir. Posta Levelező-Lap” felirat. 1895-ben alkalmi levelezőlap készült Kis-Czellről a király látogatása alkalmából. Fekvő kép, zöldes fénynyomat. Szövege magyar: Üdvözet Kis-Czellről. A király ittlétekor, 1895.” Kiadó ismeretlen.²⁶

1896-ban az ezredéves ünnepek és a millenniumi kiállítás alkalmából jelent meg egy képes levelezőlap sorozat. A lapokat Dörre Tivadar, Cserna Károly, Kimnach László és Vágó Pál tervezte. Színes fametszetek és lithográfák magyar és francia felirattal. A kiadóvállalatok: Morelli G. F. I.; Pesti Könyvnyomda Rt.; Posner és Fia Budapest. A teljes sorozat 32 lapot tartalmaz: képek a millenniumi kiállításról, Budapestről, történelmi, néprajzi jelenetek, tájképek az országból. Az első 30 képeslap címzési oldala a bérmentesítés szempontjából kétféle. Jobb oldalt belföldi forgalom céljára 2 krajcáros barna színű, külföldre 5 krajcáros piros színű benyomott bélyeg. Bal oldalt minden lapon a magyar korona képe. A lapok felirata megegyezik: „Magyar Királyi Posta Levelező-Lap”. A 31–32-es lap magyar–horvát szövegű és csak Horvátországban került forgalomba 2 krajcáros bélyeggel. Valamennyi lapon a címoldal bal alsó sarkán „96” szám utal a kiadás évére.²⁷

A millenniumi képeslap sorozatnak nincs hivatalos sorszámozása, ezért tetszés szerint csoportosítható. A továbbiakban téma szerint csoportosítva ismertetem a sorozat lapjait a gyűjteményben levő anyag alapján.

9. kép. Németországban gyártott budapesti képeslap.

10. kép. A Néprajzi Falu részlete millenniumi képeslapon, 1896.

Részletek a kiállításról:

1. BUDAPEST Ezredéves orsz. kiállítás — Exposition Millénaire
Felső kép: FŐBEJÁRAT — ENTRÉE PRINCIPALE
Alsó kép: II-IK FŐBEJÁRAT ENTRÉE
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
2. BUDAPEST Az ezredéves orsz. kiállítás történelmi főcsoportjának épületei.
Bâtiments du Groupe Historique de l'Exposition Millénaire
Felső kép: DÉLI OLDAL — VUE MÉRIDIONALE
Alsó kép: NYUGATI OLDAL — VUE OCCIDENTALE
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
3. BUDAPEST
Ezredéves orsz. kiállítás. A „RENAISSANCE” udvar.
Exposition millénaire. Cour style „RENAISSANCE”
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Pesti kny. R. T.
4. BUDAPEST Ezredéves orsz. kiállítás — Exposition Millénaire
Gépcsarnok. Palais des Machines
Közlekedési csarnok. Palais des Voies de communication.
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
5. BUDAPEST. Kiállítás: Iparcsarnok és corso. Exposition: Palais del'Industrie et Corso.
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
6. BUDAPEST. Ezredéves orsz. kiállítás. Exposition millénaire Magyar utca és a templom,
Rue hongroise et l'eghise.
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Posner és Fia, Bp. (10. kép).

Budapesti látképek

7. BUDAPEST Jobb part — Rive droite
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
8. BUDAPEST Országház.
Parlament
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
9. Ferenc József tér és az akadémia
Place Francois-Joseph avec l'academie.
Tervező neve nélkül
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
10. BUDAPEST Nemzeti Múzeum. National Musée
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.

11. kép. A budapesti Műcsarnok képes levelezőlapon, 1896.

12. kép. A millenniumi képeslap sorozat egyik lapja, 1896.

11. BUDAPEST
Múcsarnok — Palais des beaux-arts
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I. (11. kép).
12. BUDAPESTI SZÍNHÁZAK — THÉÂTRES A BUDAPEST
NEMZETI SZÍNHÁZ. M. KIR. OPERAHÁZ NÉPSZÍNHÁZ
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.

Tájképek az országból:

13. POZSONY
DÉVÉNY
Tervező neve nélkül
Kiadó: Morelli G. F. I.
14. ESZTERGOM
VISEGRÁD
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Morelli G. F. I.
15. HERKULESFÜRDŐ — BAINS D'HERKULESFÜRDŐ
Tervező: Kimnach László
Kiadó: Posner és Fia
16. BECZKO TRENCSEN — SZTRECSNO
Tervező: Kimnach László
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
17. BALATON VIDÉKE — ENVIRONS ET RIVES DU LAC BALATON
BALATON — FÜRED — TIHANY
A BALATON ZALAI PARTJA — RIVE DE ZALA DU LAC BALATON
Tervező: Dörre Tivadar
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
18. Fiume kikötő
Post de Fiume
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.

Történelmi jelenetek, életképek

19. Huszár toborzó — Danse des hussards.
Tervező neve nélkül
Kiadó: Posner és Fia (12. kép).
20. Aratási jelenet Nógrádban
Moisson an comitat de Nógrád
Tervező: Kimnach László
Kiadó: Posner és Fia
21. A régi magyar vallásból a táltos. Le „Táltos” (druide) des anciens Magyars.
Tervező: Vágó Pál
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
22. Árpád a vezérekkel Árpád et les chefs des tribus
Tervező: Vágó Pál
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.

23. Szt. Astrik átnyújtja a koronát Szt. Istvánnak
St. Astriq apporte á St. etienne la couronne royale
Kimmach László tervező
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt. (13. kép).
24. Nagy Lajos — Louis le Grand
Tervező: Vágó Pál
Kiadó: Posner és Fia
25. Hunyadi János. Jean Hunyady
Tervező neve nélkül
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
26. Mátyás királlyá való kikiáltása
Proclamation du roi Mathias
Tervező neve nélkül
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
27. Rákóczy Ferencz bevonulása Munkácsra
Entrée de Francois Rákóczy a Munkács
Tervező: Kimmach László
Kiadó: Pesti Könyvnyomda Rt.
28. Moriamur pro rege nostra Maria Theresie
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Posner és Fia
29. Ferenc József király koronázása. Sacre du Roi Francois-Joseph.
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Posner és Fia
30. Szt. István napi körmenet. Procession a la fête de St. Etienne á Budapest
Tervező: Kimmach László
Kiadó: Posner és Fia

Horvátország és Szlavónia számára

31. ZÁGRÁB — ZAGREB
Tervező és kiadó megnevezése nélkül
32. Plitviczai tavak. Lacs de Plitvica
Tervező: Cserna Károly
Kiadó: Posner és Fia

A századforduló évtizedeiben világszerte nagy divat lett a képes levelezőlapok gyűjtése. A korabeli újságok sportnak nevezték.²⁸ Európában, így Magyarországon is képeslapgyűjtő egyesületek alakultak. Nordhausenben már 1894-ben megalakult a *Centralverband für Ansichtskartensammler*²⁹, amelynek 1899-ben 2 ezer tagja volt. A nürnbergi *Kosmopolit* 2500 tagot számlált.³⁰ A spanyolországi Barcelonában 1901-ben alakult meg a *Hispania Societad Cartofilia Espanola* nevű egyesület.³¹ A századfordulón Franciaországban 5 képeslapgyűjtő egyesület működött.³² Magyarországon 1899. december 8-án jött létre a *Hungária*, a képes levelezőlap gyűjtők első hazai egyesülete, amelynek elnöke a székesfehérvári Klöckner József volt.³³

A képeslap kiadást és a gyűjtést már az 1890-es évektől segítették a speciális képeslap folyóiratok. Az első német szaklap 1895. március 1-én indult meg

13. kép. Történelmi jelenet képes levelezőlapon, 1896.

Monatsschrift für Ansichtskartensammler címen.³⁴ Franciaországból 33 képeslapgyűjtő folyóiratot ismerünk.³⁵ Magyarországon is több lapot kiadtak a századforduló éveiben. *A képes levelező-lap* 1899-től jelent meg Székesfehérváron. Szerkesztője Klökner József volt. *Látóképes Levelező-Lapok*, 1899. Tata. Szerk.: Engländer József. *Levelezőlap-Gyűjtő*, 1899. Székesfehérvár Szerk.: Balogh Mihály. *Magyar Képes Levelező-Lap*, 1901. Budapest. Szerk.: ifj. Horváth Géza. *Levelezőlap*, 1901. Újvidék. Szerk.: Herger Tihamér. A korabeli képeslap kiadásról a legtöbb hasznos adatot *A képes levelező-lap* c. újságból tudhatunk meg. Ez így ír céljáról: „Lapunk fő céljául tűzte ki a gyűjtést elősegíteni, s komoly munkával magas színvonalra emelni, ahol az már nemcsak időtöltő sport, de ismereteinket gyarapító hasznos foglalkozás legyen.”³⁶

Oroszországban a Szent Jevgenyij Vöröskereszt Társaság mint képeslapkiadó vállalat 1904–1906 között jelentette meg az első orosz képeslap újságot, az *Otkritoje pismo*-t.³⁷

A képeslapkiadás már az 1880-as években jól jövedelmező üzletgá vált. Külön képeslapkiadó cégek alakultak elsősorban Németországban. A darmstadti Folsz cég pl. 1880-ig egyedül állt kiadványaival a világpiacon.³⁸ Oroszországban a Szent Jevgenyij Vöröskereszt Társaság volt a legnagyobb képeslapkiadó vállalat. 1897-ben kezdte tevékenységét Karazin négy tavaszi témájú akvarelljének megjelentetésével. 1917-ig a társaság 6406-fajta képeslapot adott ki.³⁹

14. kép. A budapesti nemzetközi képes levelezőlap kiállításra megjelent képeslap, 1900.

A magyarországi képeslap kiadás első évtizedeiről az 1900-as I. budapesti nemzetközi képes levelezőlap kiállítás nyújtott áttekintést (14. kép) 1900. június 4-én nyílt meg az Üllői úti iparművészeti palotában. A magyar kiadók közül az alábbiak állítottak ki: *Károlyi György, Budapest; Könyves Kálmán Rt., Budapest; Gerő J. Imre, Budapest; Divald Károly, Budapest; Véver Oszkár, Békés; Klökner Péter, Székesfehérvár; Szoller Géza, Szepesváralja; Divald Lajos, Eperjes; Englander és Társa, Tata; Stropf Ignác, Esztergom; Cattarino Sándor, Eperjes, Herger Ágoston, Újvidék.*⁴⁰

A képeslapkiadásban az 1904–1905-ös évek korszakhatárt jelentenek. Ezt megelőzően a képeslapok hátoldalát csak a címzésre lehetett igénybe venni, ezért az üdvözlő sorokat, az írásbeli közléseket és az aláírást a kép mellé vagy a képbe írták. A legkorábbi, grafikai eljárásokkal készített lapoknál ezért a kép jobb alsó sarkát rendszerint szabadon hagyták, de a fotólapokon már az egész oldalt betöltötte a kép. 1904-ben postai rendelet alapján az egész világon elterjedt a képes levelezőlap hátoldalának kettéosztása (címzés és írásbeli közlés helye).⁴¹ Ez a tény a dátum nélküli képeslapok korának meghatározásához is segítséget nyújt.

JEGYZETEK

1. A gyűjtemény rövid bemutatását és a képeslapok felhasználási lehetőségeit L.: *Petercsák T.* 1977. 58—66.; Jelen tanulmányban a világ első képeslapjairól ismert adatokat foglaljuk össze *Petercsák T.*, 1981. 27—33.
2. *Fényes K.*, 1969. 22.; *Kyrou, A.*, é. n. 8.
3. *Fajnstejn, E. B.*, 1976. 5. (Файнштейн, Э. Б.)
4. *Mécs G. L.*, 1978. 36.
5. *Fényes K.*, 1969. 22.
6. *Kyrou, A.*, é. n. 8.; *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 30. (Тагрин, Н. С.) *Fajnstejn, E. B.*, 1976. 6.
7. *Fajnstejn, E. B.*, 1976. 8.; *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 30.
8. *Fajnstejn, E. B.*, 1976. 9.
9. Uo.
10. *Dr. Sóky D.*, 1980. 13.; *Pákozdi L.*, 1978. 185.; *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 30.
11. A levelezőlap szabványait 1878. évi párizsi Egyetemes Postakongresszus 140×90 mm-ben állapította meg, majd 1925-ben a tagországok áttértek a 148×105 mm-es formára. *Dr. Sóky D.*, 1980. 12.
12. A levelezőlap megjelenéséhez L.: *Dr. Vajda E.*, 1967. 328.; *Pákozdi L.*, 1978. 185.; *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 31.; *Dr. Sóky D.*, 1980.
13. *Dr. Vajda E.*, 1967. 328.
14. *Verner, M.*, 1964. 11.; *Verner, M.*, 1967. 40.; *Dr. Sóky D.*, 1980. 14. A kutatók egy része, mint pl. M. Verner ezt a lapot nem tekinti képes levelezőlapnak, mivel más célra készített klisével nyomták a képet a levelezőlapra.
15. *Dr. Vajda E.*, 1967. 330.; *Verner, M.*, 1964. 11.
16. *Fajnstejn, E. B.*, 1976. 15.; *Dr. Sóky D.*, 1980. 15—16.
17. *Fajnstejn, E. B.*, 1976. 15.; *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 33.; *Kyrou, A.*, é. n. 9. M. Verner jugoszláv kutató szerint még nem sikerült megtalálni L. Besnardeau képeslapjainak bélyegzett eredetijét, ezért feltételezi, hogy ezek a lapok később készültek azzal a céllal, hogy a francia hadsereg Conlie-i csatáját megörökítsék. *Verner, M.*, 1967. 39.
18. *Verner, M.*, 1967. 40.
19. *Verner, M.*, 1964. 11.; *Verner, M.*, 1967. 38—40.
20. *Mécs G. L.*, 1978. 37.
21. Látóképes Levelező-Lapok. 1900. 5. sz. 3.
22. A képes levelező-lap. 1899. 4. sz. 41.
23. *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 34—35.
24. *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 44.
25. A képes... 1899. 1. sz. 3. Egyedüli ismert példánya Mihályfi Ernő budapesti bélyegyűjtő tulajdonában van.
26. A képes... 1900. 3. sz. 23.
27. A képes... 1899. 1. sz. 3.; *Dr. Vajda E.*, 1967. 330.; *Dr. Sóky D.*, 1980. 16—17.
28. A képes... 1899. 3. sz. 1.
29. A képes... 1899. 3. sz. 27.
30. A képes... 1899. 4. sz. 42.
31. Magyar Képes Levelező-Lap. 1901. 4. sz. 5.
32. *Kyrou, A.* é. n. 10.
33. A képes... 1900. 1. sz.
34. A képes... 1899. 1. sz. 100.
35. *Kyrou, A.*, é. n. 10.
36. A képes... 1899. 3. sz. 1.
37. *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 49.
38. Levelezőlap-Gyűjtő. 1899. 3.
39. *Tagrin, N. Sz.*, 1978. 43. 46.
40. A képes... 1900. 7. sz. 57—59.
41. Gyökér István budapesti gyűjtő tulajdonában van egy német kiadású tájlap, amelynek kettéosztott hátlapján olvasható a kettéosztást engedélyező postai rendelet száma: „Für schriftliche Mitteilungen des Absenders lant H. M. Verordnung vom 23. November 1904. Z. 60. 272. zulässig.“

IRODALOM

- A képes levelező-lap. 1899., 1900.
Dr. Sóky D., 1980. A postai levelezőlapok gyűjtése. Budapest.
Dr. Vajda E., 1967. A posta története. Budapest.
Fajnstejn, E. B., 1976. A képeslap világában. Moszkva. (В мире открытки)
Fényes K., 1969. A képeslap szerepe a művészeti nevelésben. Rajztanítás, 1969. 3. sz. 22—23.
Kyrou, A., én. L'age d'or de la carte postale (A levelezőlap aranykora) Paris. én.
 Látóképes Levelező-Lapok. 1899.
 Levelezőlap-Gyűjtő, 1899.
 Magyar Képes Levelező-Lap. 1901.
Mécs G. L., 1978. Történelem, tájak, művészetek. Új Tükör, 1978. okt. 29. 36—37.
Pákozdi L., 1978. Az első postai levelezőlap. Élet és Tudomány, 1978. II. 10. 185.
Petersák T., 1977. Képes levelezőlap-gyűjtemény Szerencsen. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. 1977. 58—66.
Petersák T., 1981. Honismeret a képes levelezőlapokon. Honismeret. 1981. 2. 27—33.
Tagrin, N. Sz., 1978. A világ képes levelezőlapon. (Мир в открытке) Moszkva.
Verner, M., 1964. Az első postai képes levelezőlap. Filatéliai Szemle, 1964. 3. sz. 11. és 14.
Verner, M., 1967. Die erste Ansichtskarte der Welt — Erfindung des Serben Petar Manojlovic aus Srbobran im Jahre 1871. (A világ első képeslapja — a sbrobrani szerb Petar Manojlovic találmánya 1871-ben.) Der Sammler-Dients, Coburg, Heft 1, 1967. 38—40.

DIE ERSTEN ANSICHTSKARTEN

(Auszug)

In dem Zemplén Museum in Szerencs werden mehr als 650 Tausend Ansichtskarten — vom Ende des 19. Jahrhunderts bis heutzutage — aufbewahrt. Diese Sammlung ist eine wertvolle Quelle für die wissenschaftlichen Forschungen, und daneben hat auch einen grossen kulturgeschichtlichen Wert.

Die Ansichtskarten mit typographischem Verfahren vervielfältigt sind in Europe in den 1870-er Jahren erschienen. Ansichtskarten für verschiedene Gelegenheiten hat man aber schon Jahrhunderte früher gemacht. So zB. die offenen Briefe der Antiken, mit Zeichnungen geschmückt. Die mit Kupferstich illustrierten Begrüßungskarten für festliche Gelegenheiten haben sich in Frankreich in den 17—18. Jahrhunderten eingebürgert. Am Ende des 18. Jahrhunderts sind die verzierten Besuchskarten, die Begrüßungskarten für Weihnachten und für andere Gelegenheiten in Frankreich, Russland und in England erschienen. Sie waren eigentlich die direkten Vorfahren der heutigen Ansichtskarten.

Den offiziellen Postkarten als Massenwaren ist die Einführung der Ansichtskarten vorangegangen. Die Idee der Ansichtskarte hat Heinrich Stephan in 1865 aufgeworfen, aber die österreichisch-ungarische Post hat die ersten Postkarten in der Welt erst 1869, auf Grunde der Entwürfe von Dr. Emmanuel Herman erschienen lassen.

Die ersten Ansichtskarten waren eigentlich Illustrationen auf eine Postkarte gedruckt. Die solchen Ansichtskarten hat zuerst die Buchhandlung des Preussen August Schwartz zur Zeit der deutsch-französischen Kriege, am 16-ten Juli 1870 erschienen lassen. In die Oberecke der Anschriftsseite wurde

das Bild eines Artilleristen mit Kanonen gedruckt. Im Jahre 1875 wurde schon eine Serie von 25 Blättern ausgegeben. Die französische Ansichtskarte ist in September 1870, von der deutschen Armee umschliessen, in Paris geboren. Ein Kaufmann in Bretagne, Leon Besnardeau hat mit Waffen und patriotischen Allegorien verzierte Ansichtskarten für die Soldaten in November 1870 machen lassen. Nach der Meinung des jugoslawischen Forschers Mirko Verner hat Peter Manojlovics die erste echt datierte Ansichtskarte am Ende 1870 für die serbische literarische Zeitung Zmaj gezeichnet. Die Ansichtskarte symbolisiert die Zusammengehörigkeit der slawischen Völker, sie wurde am 19-ten Mai 1871 auf Post gegeben, aber — nach der Meinung von M. Verner — sie wurde schon 1870 gebraucht. In Russland ist die erste Serie — mit Moskauer Stadtteilen — im Jahre 1895 erschienen. In der letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts hat man die meisten Ansichtskarten in Deutschland gemacht. In der Schweiz war sie ein allgemeines Exportprodukt.

Ungarn wurde bis 1896 hauptsächlich durch deutsche und österreichische Verlage mit Ansichtskarten versehen. Obwohl in den Jahren 1891 und 1895 eine ungarische Gelegenheitskarte gedruckt wurde, der Anfang der offiziellen ungarischen Ansichtskartenausgabe ist 1896, das Jahr des Milleneums. Drei Verlage (Die Buchdruckerei von Pest; Morelli G. F. I.; Posner und Sohn) haben eine Serie mit 32 Karten erschienen lassen. Die bunten Holzschnitte und Litographien sind die Werke von Tivadar Dörre, Károly Cserna, László Kimmach und Pál Vágó. Auf den Karten werden die millenarische Ausstellung und die schönsten Gebäude von Budapest, weiterhin historische und ethnographische Szenen, Landschaften mit ungarischen und französischen Überschriften dargestellt.

Die Ansichtskartensammlung war zur Zeit der Jahrhundertwende eine grosse Mode. Man hat Vereine und Zeitschriften für Sammler gegründet. Die erste internationale Ausstellung für Ansichtskarten wurde im Jahre 1900 in Budapest veranstaltet. In der Ansichtskartenausgabe bedeuten die Jahre 1904—05 eine Grenze, seitdem wird nämlich die hintere Seite der Karten auf zwei Teile (Anschrift und Mitteilungen) geteilt. Diese Tatsache kann auch in der Identifizierung der Ansichtskarten ohne Datum zu helfen.

Tivadar Petercsák

FOTÓ-GRAFIKA, GRAFIKA-FOTÓ

DOBRIK ISTVÁN

Lassan 150 éves a fényképezés, de még mindig komoly viták folynak a fotóban rejlő művészi kifejezés lehetőségeiről. A vitázók két különböző értéktartománynak kötelezik el a fényképezést. Az egyik tábor, melynek jeles teoretikusa K. Pavék, kiélezve a fotográfia sajátosságait, a dokumentatív erő prioritását hirdetve elutasít minden olyan beavatkozást, melyek stilizálást eredményeznek. Az esztétikumot csak járuléknak tekintik a fotográfiában, tagadva ezzel a stílus, a kompozíció fontosságát és így abszolutizálva a kidolgozott formát nem nyert élményt. A fotó „anyagának” és „formájának” a valóságot tekintik, összemosva a látszat és a lényeg fogalmát.¹ A fotográfiában — származását elemezve — egy alsóbbrendű valóság apparatúrájának működését látja.² A művészi fényképezés pedig „...csak segédeszköze volt a fényképezésnek, hogy túlélhesse koraszülöttségét.” — vallják.

Az tény, hogy a folyó kutatások a fotótechnika körében sok izgalmas dolgot sejtetnek.³ Azonban a különböző területeknek elkötelezett fényképezés mégis evidensen kötődik az esztétikai szférához. Végső soron ebben a relációmezőben izmosodott meg. Komoly történeti tradíció és beláthatatlan lehetőségei a valóságábrázolásban tényként kezelendők még akkor is, ha az sem tisztázódott még kellőképpen, hogy új művészeti ágról van e szó, vagy egy új technikáról, amelyet a hagyományos iskolázottságú művészek most kezdenek birtokba venni.

A másik tábor amellett, hogy a fotográfiát feltalálásával a technika egy új eszközeinek tekinti a vizuális kifejezésben — és gazdagodását a dokumentumszerű ténnyel —, képkötő kritikának tartja, amelyet a típusválasztó készség és a művészi idea olyan képpé formálhat, amely a pillanatnyi látványon túlmutatva, egyetemeset sejtet, a véletlenszerűség helyett világképi szükségszerűséget, emberi ítéletet fejez ki.⁴

A művészi fénykép — kép lévén — a síkban ábrázol, s így leginkább a képzőművészet síkban ábrázoló műfajaihoz, a festészethez és a grafikához áll közel. A továbbiakban nézzük meg vázlatosan e két terület és a fotográfia történetileg is determinált viszonyát.

A fotó és a képzőművészet viszonya

Coke jóslata, melyben a festő és a fotográfus közötti alárendeltségi viszony feloldását hirdeti, korunkban beteljesül. Ehhez szükség volt arra a felismerésre, hogy a fotográfiát nem lehet a képzőművészet vonulata mellett csak kísérő-jelenségnek tekinteni. Ez a felismerés viszont, már csak akkor született meg, mikor a fotóművészet, a képzőművészettel szembeni kezdeti kiszolgáltatottsága után — lassan öntörvényeit felfedezve — generatív erőként hatott vissza a képzőművészetre.

A XX. század felgyorsult világa, szédítő kommunikációs rendszere a művész számára igen komoly kor-tartalmat produkál. Az információs áradatban — Rimbaud szavaival — ha „teljességgel korszerű” akar maradni a művész, akkor már nagy próba számára az is, ha kifejezésre akarja juttatni a kor tartalmát, arról nem is beszélve, — ami igazi feladata lenne valójában —, hogy előbb tartalmat adjon a kornak alkotásain, művészi cselekedetein keresztül. A technikai civilizáció komoly léptékben változtatta meg a kor-tartalmat, befolyásolva ezzel a befogadó elvárásait is a művészettel szemben.

Alig néhány éve felfedezésnek számított, ma már szinte közhelynek hat, hogy megnövekedett a világ valóságigénye. Az elképzelnél meggyőzőbb a megtörtént, ördögbe az elvont kitalációkkal, kapjanak teret a tények; az élet bonyolult prizmarendszerén átszűrte, egymásba villódzó tükröképei helyett lássuk a valóság lenyomatát. Fellendülőben a tényirodalom, a dokumentumdráma, a napi eseményt általános igazsággá emelő feature. Ennek, a nem „hirtelen” kialakult tendenciának egyik fő részese a fotográfia, ez az első sorban „kritikai, kijózanító műfaj”, amely lassan bevészte látásmódját korába. „A vizuális kifejezés mai állapotát bármelyik területen... az a vizuális jelenség táplálja, amelyről új fotográfia gondoskodik.”⁵

Ez a dezilluzionizmus, természetesen hatott a képzőművészetre is, legalább olyan erővel, mint mikor a fiatal — ábrázolási területeit, kifejezőeszközeit, a valóságról való mondandóit kereső — fotóművészetre hatott a festészet.

Egy új művészeti ág esetében törvényszerű, hogy egy adott kor egy adott formarendszere áll rendelkezésre, amelybe mintegy beleszületik.⁶ Így volt ez a fotográfia esetében is. A festészet sajátos kifejezőrendszerének hatása a festőművészetre (pictorialism) azonban nem csak regresszív és befejezett hatásként értékelendő.⁷ Ezt a kölcsönhatást vizsgálva: a fotóművészet kezdetben a hagyományok által megszabott tartalmi és formai megoldások még ki nem merített lehetőségeit kereste. Az elemek egy része azonban már nem felelt meg a lehetőségeinek. Ezeket elhagyva másokat készített új működésre, így módosítva formanyelvét. A változó világ kortartalmára való reflektálás, ennek a vizuális megjelenítése, a rendelkezésre álló eszközök átértékelését, elhagyását, új tükrözési módok keresését eredményezték a művészeti ágakban (experimentáció). Az új elemek visszahatva a hagyományosokra módosították egymást. Ez a stimuláló kapcsolat a képző-, és fotóművészet között a fotográfia önálló formanyelvének kialakulása irányába hat, természetes dialektikával a festészet és a grafika alakulását is befolyásolva.⁸

Ma már evidens tény, hogy a grafikát milyen rokon vonatkozások közelítik a fotóhoz. Mégis kezdetben a technikai lehetősége adta érényeit kereső fotóművészet — történetileg indokoltan — a festőművészetet érzi fontos szövetségeseének, mellezőve a grafika akkori illusztratív vonulatát.

Az ekkor még csak finom tónus elosztásokkal ható, kezdeti technikai fogyatékoságaival küszködő fényképezés, értelemszerűen hajt fejet és lát példát a festői hatások előtt és kihasználva szenzációs megjelenését próbál felzárkózni a „nagy művészet” ezen műfaja mellé.

Amíg a fotóművészetnek a festészettel való kapcsolata a fotózás első évtizedeiben a műfaj sajátos megítélésében is rejtett, addig a grafikához való viszonyában — amely időben később mérhető — közel sincs annyi konfliktus. Ez abból is adódik, hogy a grafika előtérbe kerülésének idején a fotóművészet már erőteljesen körvonalazott specifikummal rendelkezett.

Az információk közlésében, a képtudósítás feladata területén is fontos szál köti a grafikához, hiszen tőle vette át ezt az egyik vérbeli funkcióját a pillanatfelvétel megjelenésével. A grafika és a fotó kapcsolatára koncentrálna most már a továbbiakban külön fejezetekben vizsgáljuk a grafika hatását a fotóra és viszont.

A grafika és a fotó

A grafika előtérbe kerülésének és még ma is elfoglalt helyének az oka elsősorban abban keresendő, hogy a képzőművészetben belül ez a műfaj volt képes nyelvezetével a kor problémáira való gyors reflektálásra. Ha megelégednénk egyszerű következtetésekkel, a grafika hatását a fotóra analóg helyzetként könyvelnénk el a festészet korai hatásával. Ez azonban csak részben igaz. A fotózás ekkor már függetlenül is kutatta az anyagában rejlő hatások mechanizmusát és ért el a grafika nyelvezetében felfedezhető elemekhez hasonló eredményt a fotószerű kifejezés területén.

Kiállításokon, újságokban stb. nap mint nap találkozunk az ún. „grafikus hatású” fotókkal, vagy olyanokkal, melyekben elemezhetően felfedezhetjük a rajzos vizuális elemek hatásának fokozását. A fotóelmélet nagyon könnyen félreteresi ezeket a kezdeményezéseket — (elég érthető módon legtöbbször, hiszen a művészi fotót támadók egyik legvédtelenebb célpontja) —, amelyek valóban sok esetben a „másodrendű reklám színvonalát, vagy az olcsó dekorativitás közhelyeit képesek csak megvalósítani.”⁹ Ezzel az ítélettel viszont érzésem szerint a „kádból kiöntjük a vízzel együtt a gyereket is”. Azt is hozzá kell fűznünk az igazság kedvéért, hogy ezek az elmarasztalások nem kategorikus tiltakozások a legtöbb esetben. Résnyi lehetőséget mindig hagynak az ilyen „manipulációknak” is.

A Freiburgi Fotóművészeti Triennálékon is találkoztunk sorozatban ilyen képekkel, közöttük díjazottakkal is. 1977-ben a színes kategória egyik zsüri különdíjasa Roland Minnaert: *Requiem pour un amour* 1977. c. sorozata is él azokkal a lehetőségekkel, amit a fényérzékenyített anyag adta manipulációval kelthet, de számos példát lehetne sorolni nem csak a külföldi, hanem a hazai

elismert fotóművészeink oeuvre-jéből. Hogy is közeledjünk ezekhez a „manipulációkhoz”, „transzpozíciókhoz”. Fotószerűek-e ezek? Megmagyarázhatók a fotó lényegéből, vagy csupán műfajidegen hatások erőltetése a művészeti ágon belül?

Ezek a kérdések több probléma vizsgálatát indítják el. Meg kell nézni az erre használatos „manipuláció”, „transzpozíció” vizsgálatunk szempontjából következő tartalmát. Meg kell vizsgálni, hogy ezek az érvényesített hatások adódhatnak-e a fénykép, mint hordozónak strukturális adottságaiból. Át kell tekintenünk az így elért vizuális jelek tulajdonságait. Végül megállapításaink lényeges pontjait kell megpróbálni beilleszteni az esztétikai információs rendszerbe.

A *manipuláció* fogalmát pejoratív értelemben használják a köznyelvben leggyakrabban: s így mesterkedésre, fondorlatos, gyanús tevékenységre utal. Mélyebb jelentése azonban: kézzel végzett művelet, kezelés, az anyaggal való bánásmód szinonimája.

A mi fogalomhasználatunk ez utóbbira épül. A fényképezés valóságrögzítő folyamatának már első szakaszában is számtalan manipulatív lehetőség rejlik. Elsősorban azonban az ún. a már exponált, fényérzékenyített anyag kezelésében rejelő manipulációkat nézzük.

A képmódosító eljárások történeti kialakulását vizsgálva fontos az a tény, hogy ezek az eljárások nemcsak a festett képhez hasonló fénykép elérése céljából születtek, hanem tónusjavító ill. módosító szándékkal a fényképezési eszközök fogyatékoságain is akartak segíteni. A nemes eljárások — amik mesterséges művi beavatkozások voltak —, csak előjátékai voltak a fényképezés lényegében rejelő fotógrafikus módosításoknak, melyek a fényképezés anyagának optikai, fizikai és kémiai tulajdonságainak kutatásából eredő és erre alapozó manipulációkból adódnak.

A tökéletesedő negatív és pozitív anyagok megjelenése következtében fordult a figyelem a tisztán fotografiai úton történő tónusjavítás és képmódosítás felé.¹⁰

A Person-féle árnyalatdúsító és a Romer-féle izohéliás eljárás a fotóban az anyagkorlátozta képi minőséget feloldva, fizikai és kémiai úton az információt minőségében analizálja, majd a mondanivaló érdekének megfelelően hozza a kép formai transzpozícióját, a transzpozíciós elemek szintézisét. A fotóművész így a fényképezőgép által leképezett és létrejött formarendszert — laboratóriumi körülmények között — a fotó sajátos fizikai és kémiai adottságain belül transzponálja a mondanivaló érdekében úgy, hogy a tárgyter valóságos elemeinek ko incidált képi világ alapjaiban változatlan marad.

A vizuális transzpozíció tehát a fotográfia esetében két lépcsőben történhet. Egyrészt a rögzítő tevékenység folyamatában, amely nemcsak a három dimenzióknak két dimenzióra való alakítását, hanem a valóságot tárgyszíneikre, tónusokra, (színes fotó esetében) tetszőleges szintjellegekre való átírását jelenti, másrészt pedig a fentiekben említett manipulatív folyamatban. Mindez beilleszthető a Végvári Lajos fényképdefiníciójába.

„A fénykép olyan, a kivágás segítségével szabályozott vizuális dokumen-

tum, amely a valóságos látványélmény tárgyi, formai és oksági struktúráját rögzíti, egyszersmind értelmezésének feltételeit is közvetíti.”¹¹

A második lépcsőben történő transzponálás tehát az értelmezés feltételeinek kialakulását képes intuitíve befolyásolni. Ez a tény a technika fejlődését figyelembe véve, még sok lehetőséget rejt a művészi kifejezésben számára. Ezzel a manipulálhatósággal többen foglalkoztak. Veszélynek számítva K. Pavek két síkon harcol ellene. Az első morális természetű: azt vallja, hogy a fotográfus „korunk moralistája”, aki magas erkölcsi elvek alapján választ és ítél. A másik technikai jellegű: elítéli a fotográfia bármilyen vegyi vagy optikai alakítását, a „laboratóriumi pepecselést”. Az ilyen eljárásokkal készült műveket a „művészet” körébe utalja.¹² Ez az álláspont abban az esetben el is fogadható, ha a fotót kizárjuk az esztétikai mezőből — ami az emberiséghez kapcsolódó specifikumát tekintve képtelenség. „Aki bármilyen szándékkal készült képet manipulációnak tart, az a fotográfia léte alól húzza ki a talajt.” állapítja meg Végvári Lajos.¹³ Minden fotográfia manipulálás, amely a dolgok prognózisára, sűrítésére törekszik? (Itt jell megjegyeznünk azt, hogy a technikai és szellemi manipulálást — a dolgozatban — értelemszerűen külön kell választanunk.)

„...Az irányzott fotográfiánál is valamilyen cél elérése, vagyis a felismerés és a befolyásolás a feladat. Másképp úgy mondhatjuk: valamiféle katarzisz, világképi megrendelés vagy gondolati továbbépítés előidézésére törekszik. Durván megfogalmazva ez is manipulálás, ám ez a fajta értelmezett valóságkép nem egy csoport, hanem az emberiség érdekében jön létre... A valóság értelmezésére való törekvés része annak a folyamatnak, ami az emberi történelem hajnalán indult el és napjainkig tart, a világ és az emberi társadalom megismerése, életünk megjavítása világképünk szüntelen korrigálása, finomítása. Ez nem manipuláció, hanem progresszió, amelynek kibontakozásában a fotográfiának nagy szerepe lehet.”¹⁴

Tulajdonképpen a fentiekben megfogalmazott gondolati mag a művészi kritériuma az így manipulált fotográfiáknak is.

Sajnos a „laboratóriumi pepecselések” valóban sok ballasztanyagot hoznak létre, vagy az alkalmazott fotográfia területén használható képeket eredményeznek. Ezek mellett viszont nagyon sok jó, művészi fotó kifejező erejét táplálják. Egy-egy technikai felfedezés — egy adott művészeti ágon belül —, nem minden művész kezében vált kifejező erővé. Sokan sablonként alkalmazva hoztak létre általa „olcsó dekoratív közhelyeket”, de ezért még senki nem vonta kétségbe létjogosultságukat. Ez van a fotográfia esetében is. Beszélhetünk talán ezekről a tendenciákról úgy is, mint homogenitásra való törekvésről, a fotón szereplő tárgyak (komponensek) egymással való kapcsolatba szerveződéséről. A lefényképezett valóságot transzponálják abból a célból, hogy a művész által szándékolta vagy rejtett új aspektusokkal ruházzák fel. Vagyis a művész a kivágás beavatkozásán kívül — amellyel az adott kontextus egy fragmentumát kijelölve már egy elkülönített s így is módosított valóságképet hoz létre, melyben a részlemek közötti kapcsolatokat abszolúttá esetleg abszurdá fokozza —, még ott a lehetőség az érzékenyített anyag manipulálásán keresztül a mondanivaló kifejezésének fokozására. Így tehát a jelenségeket, a benne kitel-

jesülő összefüggéseket a kivágás eszközén túl a létrejött kép transzponálásával még fokozottabban átlényegítheti.

Montvai Attila nagyon izgalmas, végső megfejtésében még nyitott gondolatait szeretném támogatásul hívni vizsgálódásunkhoz. „A technika a fotográfia kifejező eszköze” c. publikációjában a következőket írja:

„A képi információk kultúrában történő integrálódásának folyamatai, az integrálódott tények hatásterülete jelentős mértékben függ a hordozók, a képek előállítási mechanizmusától, valamint az ezek által meghatározott jellegzetességektől.¹⁵

A fotográfia tehát olyan szabad vezérlési pontokkal rendelkezik, amelyeken keresztül a jelátviteli tulajdonságok korlátlanul manipulálhatók. Ezeket a vezérelhető tulajdonságokat a teljes átviteli eszköztárra érti, beleértve a tárgyter és a képtér időbeliségét szétcsatoló expozíció szabad megválasztásának lehetőségét és a technológiát is. *Ez a nyitott átviteli rendszer teszi lehetővé a képmás vizuális jellemzőinek a szinte korlátok nélküli megválaszthatóságát, az autonóm közlési mechanizmus kialakítását.* Az önálló fotográfiai közlés elérése, csak ezeknek a belső törvényeknek a felismerése esetében lehetséges.

A jelátvitel korlátlan manipulálása ugyanis csak az alkotó szándékaitól függő, a képmás sajátos jelentés tartalmát meghatározó információs réteg megteremtését biztosítja. „... Itt olyan találkozás nyomaira találunk... amelyben két, eddig még meg nem értett és talán soha nem megfejthető távolságra levő szint, a molekuláris fizikai lét és az intellektuális kreatív szint találkozásáról, az alkotás folyamataiban való közös részvételről van szó.”¹⁶

Ezek a gondolatok is alátámasztják azt a megállapításunkat, hogy a transzpozíció második fokozatában rejlő lehetőségek, kritikus és elkötelezett alkalmazással művészi tényezővé válhatnak. A képmódosító eljárások (tónusbontás, szolarizáció stb. és ezek végtelen variánsai) megváltoztatják a vizuális elemek képen belüli karakterét. Tulajdonképpen ilyen változások okozzák az ún. „grafikus hatást” is. Bár a grafika hatással volt és van is a fotóművészetre, de kifejező eszközei közül pl. a pont és vonal a fotóban függetlenül jelentkezik a saját specifikus struktúráján belül, mintegy az általános vizuális „ABC” elemeiként. Ezeket az elemeket, amelyeket saját hatásmechanizmusán belül önállóan tud produkálni, nem tekinthetjük műfajidegen művi elemeknek. Csúppán a képzőművészet által kondicionált terminusok okozzák az ellenkező ítéletalkotásokra való hajlást. A képzőművészetben (grafikában) a műalkotás minden tényezője, beleértve magát a mű anyagát is művészileg formálható és formálható alkotóelem.

„A fotográfia művészi lehetőségei ott kezdődnek, mikor az alkotó az automatikusan adott, gépies teret a kép többi tényezőjével együtt békés együttműködésre tudja készíteni. Ilyen esetekben az automatikus tér-reprodukció megosztja trónját azokkal a tényezőkkel, azokkal a motívumokkal, amelyek a perspektivikus térben, annak alárendelten, rendszerint kellően méltatva jelentkeznek. A perspektíva detronizálása a képalkotó elemek köztársaságává változtatja a fényképet: ami azt jelenti, hogy a térben jelentkező formák optikai tényezőkből humánus jelekké, emberiesített motívumokká alakulnak.”¹⁷

Így tehát a transzpozíciós változtatások, amelyek minden esetben az auto-

matikus tér-reprodukció detronizálását segítik, fontos mozzanatai az optikai tényezők jelszituációba való kerülésében. A fotónak nem érdeme, hanem tulajdonsága a térlátás és mégis a fotó volt az, amely az első légifelvételekkel vonalas perspektíva, a harmadik dimenzió feloldására inspirált. A nemes eljárások a tónus fokozatokra építve háttérbe szorították a vonal szerepét a fotográfiában. Későbbiekben a már fotószerű képmódosító eljárások ezt a sajátosságából eredő hatást, kiegészítik a vonal és a pont, mint vizuális elemek hangsúlyozásával a kép struktúrájában. A képmódosítások a képi teret is megváltoztatták a tárgyterhez képest az elemek módosulásai révén. Egyes formák kiemelődnek, előtérbe kerülnek, mások alárendelődnek stb. A tárgyter formavilágához képest tónusbeli aberrációk jöhetnek létre, melyeknek mértéke a transzpozíció modalitásának függvénye. Az így létrejött képi elemeket továbbra is a kivágás és a forma determinálja. A tér is minden esetben kopulatív vizuális elem. Az anyag (negatív, pozitív, vegyszerek stb.) minősége fontos tényező, hisz ezek a manipuláció folyamatában lényes moderátorok. Nézzük pl. a pontot, mint a vizuális „abc” egyik alapelemét. A grafikában a pont a művész intuitív gesztusa által jön létre a hordozón. A fényképezés esetében egy adott struktúra fizikai és kémiai jellemzői által determinált alkotóelem. Ez a determináltság természetesen nem teljes zártságot jelent, hiszen a fotóművész az anyag ismeretében szándékának megfelelően hozhat létre minőségileg más pontrendszerket.

A grafikában az akvatinta eljárásnál technikailag hasonló a helyzet. Itt a lemezre olvasztott gyantapor ad egy határozatlan pontrendszert, amelyet maratási fokozatokkal manipulál a művész. Vagyis nem történik más, mint a pontnak, ennek az eszményien kicsi körnek (háromszögnek, négyszögnek, szabálytalan formának,) a síkon tónusokká való szervezése, vagy fordítva: a tónusoknak a kifejezés fokozása érdekében — a szem feloldóképességének záróküszöbét túllépő — más esztétikai minőségeket hordozó, pontrendszerekkel való bontása. A fotó az utóbbit alkalmazza, eltérően pl. a grafika említett eljárásától, ahol a törekvés elsősorban a minél finomabb pontrendszer elérése, a tónusok kibontása érdekében.

Jól megfigyelhető több kortárs törekvésben a két művészeti ág egymást stimuláló hatása. A grafika a fentebb említett eljárásával pl. több esetben törekszik fotószerű hatások elérésére, a fotóművészet viszont tónusbontó eljárásaival, az eddig csak grafika által használt vizuális elemeknek zamatát, lehetőségeit olvasztja be a kifejezés rendszerébe. Mindezt nem tekinthetjük műfajidegen elem erőltetésének. Úgy kell inkább tekintenünk, hogy a fotó megtalálta lehetőségét annak, hogy a vizuális nyelv alapelemeit kreatívan képes alkalmazni a művészi mondanivaló érdekében, a saját anyaga adta lehetőségein belül.

Ha megvizsgáljuk a pont tulajdonságait, máris szembetűnő a fotóban és a grafikában rejlő minőségeik különbsége, ugyanakkor a vizuális nyelv egyetemességében rejlő kifejezési azonosságaik.

A pont az idő legsűrítettebb formája. A pont a makro- és mikrovilágokban végtelen. A világot (mikro- és makrokozmosz) is ponthalmazként képzeljük el. A természetben is gyakran fordulnak elő ponthalmazok.¹⁸

A pont jellege függ az eszközöktől (amellyel létrehozzák) és az alaphoz

való vonatkozásától (milyen alapon van, azzal szervül, vagy lebeg előtte. *Ez mutatja ennek az elemnek a két művészeti ágon belüli specifikumát.* Az alap-hoz való viszony már feszültségteremtő (kompozíciós) lehetőség. A kifejezésben rejlő közös hatásokat, a pontoknak ritmikai, dinamikai lehetőségei és a pontthalmaz-karakterek (melyek vonal, vagy feltjeletet eredményezhetnek) adják.

A fotográfia nyitott kommunikációs rendszerének három felismerhető rétege közül a képmódosítások a jelszerű rétegben mennek végbe. Ez a statisztikailag modellezhető véletlenszerű tónuselosztású felület a helyszíne a változásoknak. Ez módosítja a második szintet azt az információszerű fázist, amelyben a dokumentált tényt a receptor hozzárendelési aktusok segítségével megalkotja. A transzponált jelentés végső soron csak a harmadik jelentésszerű fázisban realizálódik, a módosítások így hatnak és segítik a jelentés racionális és emociális befogadását.¹⁹ Az így létrehozott fénykép esztétikai információját a hordozó rendszer technikai jellegéből kifolyólag generalizált. A jelentés viszont, amelyet esztétikai minőséggé való válásában a tárgyalat modulációk variánsai is segítenek, már a szinguláris információk osztályába kerül.²⁰ A fotografikus formálás folyamatában tehát, ami egyszerre „ábrázoló” és „utaló”, „ikonikus” és „indexiális” a második szakaszban lezajló transzponálásokkal a prezentálás ténye mellett a reprezentálás hatását fokozzák.

A fotó és grafika

A grafikának a fotóra való hatását vizsgálva meg kellett állapítani, hogy közel sem egyértelmű befolyásolásról van csupán szó. Hogy egyes próbálkozások a fotóművészet területén a képzőművészet ezen ágának hatását mutatják az természetszerűen adódik a művészeti ágak egymást determináló, stimuláló kapcsolatából.

Ha történetileg tekintjük végig a kapcsolat alakulását felfedezhetünk gyengébb, erősebb és egyenértékű fokozatokat ebben a kölcsönhatásban. Mindezt meghatározta a történelem alakulása a fejlődő technikai civilizáció és következményeként a vizuális kifejezésrendszer módosulásai. A fotó XX. század második felében mindenesetre jóval magasabb hatásfokot mutat erős befolyásával a képzőművészet területén mint viszont.

A fotót és a grafikát a társadalmi reflexiók közvetlen közlésére, kiváltására való alkalmasságuk hozta közel egymáshoz. A tartalmi vonatkozásokon kívül viszont fontos volt a technikai fedezet alakulása, amely lényeges kapcsolópontot jelent a két művészeti ág esetében. A közös lényegi pontok közül a sokszorosíthatóság tulajdonságát kell kiemelni. A művészi grafikában a fotográfiai elemek használata a nyomdaipar hatására vált általánossá.

„A modern nyomdatechnika lehetővé tenné ma már, hogy a grafika olyan tudatformáló hatást fejtsen ki, mint az irodalom, a sajtó és a könyvkiadás révén.”²¹

A sokszorosító technika fejlődésének területén megfigyelhetjük, hogy egyes grafikai eszközök a kézműipari tevékenység körébe száműzetnek és egyes jól

bevált technikák egy részét újra művészi eszközzé avatják. Ez történt a litográfiával és a belőle kifejlődött ofszet nyomással, ez a metszettel és a ráépülő mélynyomással, ez a dombornyomással, ilyen kölcsönhatás alakult ki az ipari és a művészi szítanyomás, a szerigráfia esetében is. Néhány ilyen új eljárást a grafikában (szerigráfia, fotólitográfia, heliogravűr, vegyes technikák) ma már szinte klasszikusnak tekinthetünk.

Ezek a nemzetközi grafikai biennálék (Ljubjana, Krakko, Tokió, Puerto Rico, Biella, Lugano stb.) által is elismertek.

A fotó nemcsak látásmódjában, hanem technikájával is megtermékenyítőnek bizonyult a grafika esetében. Akár a szerigráfiát, akár az ofszetlítót, akár a heliogravűr nézzük mint technikát, a grafikában a fotóval való kapcsolat kétszintű. Egyik szinten csak a fotográfia fizikai, kémiai alapjait hívják segítségül a „nyomóforma” elkészítéséhez (többen itt megállnak), a másik szinten viszont sokszor magát a fényképet is használják a technikai manipulálás folyamatában és a grafikai lap szerves részévé integrálják. A transzpozíciós folyamatban itt az átírás formában, színben is megtörténhet, sokszor felhasználva a fotográfiában is rejlő technikai transzpozíciós lehetőségeket is. Grafikai eszközként alkalmazzák pl. a szolarizációt, az ekvi- és izodenzitást, a szakaszos fényképezést és az autotípia rácsot.

Ilyen esetekben „leválik a fotóról” a megtörtént esemény, dolog dokumentálásának „objektivitás illúziója” s új közegbe kerülve a fotó nem dokumentum többé, hanem sajátos jelentésű mozzanata az intellektuális rendszernek. A fotónak ez a „metamorfózisa” a grafikán belül finom árnyalatok sorát képes produkálni a leképezett valóság dokumentumszerű tényétől az eredeti jelentését teljesen elvesztő, csak formarendszerében azonosítható szubjektív jel között. Ezek a fotografikus információk már hangulati, tárgyi, pszichológiai kapcsolódásokat szemléltető minőségeik révén olvadnak bele a képzőművészet rendszerébe. Itt is, mint a montázs esetében — csak más minőségű feltételek között — a dokumentatív fénykép indeterminált viszonylatba kerül, tehát a konkrét és sejtető (vagyis az asszociatív fantáziával elsajátítható) közti kibékíthetetlen ellentmondást is a hatás egyik alapjaként könyvelhetjük el. A fotografikus tér feloldódik a létrejött műalkotás eszme-terében.

„A fényképezés jelentősége annak arányában nő, ahogy az új technikai és társadalmi valóság láttán a szubjektív elemet a festői és grafikai információban egyre kérdésesebbnek érzik.” — írja W. Benjamin.

A grafika ennek feloldására a fotó dokumentatív és a művész szubjektív grafikai elemeit konvergáltatja egymáshoz úgy, hogy a fotó által leképezett valóságelemeket vagy maradéktalanul vagy transzponálva építi be a saját szemléleti egzisztenciája által minősített képi világba. Ugyanakkor megfigyelhetjük azt is, hogy egyes grafikák esetében a művész elhagyva ezeket a szubjektíve kreált elemeket, a fénykép tartalmazta képi információt egy az egyben leválasztja a fotó technikai közegéről és a sokszorosítás sajátos grafikai eszközeivel transzponálja a megjelenítés más esztétikai minőségeket hordozó rendszerébe. Ilyen esetekben a lapok többsége egyetlen effektusra koncentrálódik.

A kölcsönhatásokat tovább vizsgálva találkozunk olyan grafikákkal is, amelyek a fényképezés sajátos képalkotó törvényszerűségeit használják fel

a kifejezés érdekében. Ezek legtöbbször direkt utalások a fotóra. A grafikus sokszor a tárgyyszerű dokumentáció hatását fokozza ezzel az ábrázolással.

Nem mindig van leképezendő tárgya, valós dokumentálandó dolog, hanem a művész képzelete kreálta relációban jelennek meg a képi komponensek úgy, hogy a dokumentáció illúzióját keltve szuggesztíven elhítetik a nézővel, hogy amit lát, az maga a leképezett dokumentum.

Példák sorát lehetne művészekről felsorolni és elemezni bennük a fotó és a grafika egymást termékenyítő hatását. Ezt azonban a dolgozat terjedelme sem engedi és az érintett problémák még mélyebb, több aspektusú vizsgálatot is érdemelnek. A fotó és grafika létező, valós kapcsolatát csak egy-két érintőponton vizsgáltam. E két művészeti ág lehetőségei korunkban nagyok. Egy biztos: humánus alapállásból lehetetlen a fényképezést elválasztani a művészi kifejezés lehetőségétől. Ha a törekvések, a célok a művészeti ágakon belül az emberi élet lényegének, nembeli nagyszerűségének rendeződnek alá, nem lehet probléma a műfajok formai, tartalmi áthatása sőt, mint a példák is bizonyítják, csak erősítik azokat kifejezésrendszerükben, gondolatiságukban, saját nyelvezetükben.

JEGYZETEK

1. *Pavek, Karl*: Die totale photographie. Freiburg 1960. Idézi: *Végyvári L.*: Kép és fénykép. Fotóművészet. Elméleti és történeti kiadványok. (FMTK) 1977. Bp. 50. o.
2. *Pavek, Karl*: A fényképezés keresztútjában Fotóművészet 1974/2. 5—6. o.
3. *J. C. Dainty R. Deml*: Trägerfrequenz-Photographie Optik. v. 28. p. 263. 1968—69. Ebben az ún. vivőfrekvenciás fotográfiát ismerteti. Ez a technikai megoldás is rámutat arra, hogy túlzott önbizalom kell annak állításához, hogy ismerjük a fototechnikát.
4. *Végyvári L.*: Kép és fénykép. FMTK Bp. 1977. 63. o.
5. *Moholy-Nagy*: Vision on Motion. Idézi: *Végyvári L.*: Kép és fénykép. FMTK Bp. 1977. 50. o.
6. *Tóry K.*: A fotó kifejezésformáinak története. TIT. Művészeti füzetek, Bp. 1977. 6—7. o.
7. A fotóművészet festéssel való új kapcsolatával foglalkozik *Aknai T.*: Kisebbségtől a többségig c. dolgozata. Ld.: Magyar Fotóművészek Szövetsége. Adattár.
8. Ezzel kapcsolatban ld. *Szabó J.*: A fotó mint a képzőművészet eszköze c. tanulmányát. Művészet 1978/3. 29. o.
9. *Végyvári L.*: A fotográfia valóságképe és manipulálhatósága. Kézirat. 8. o.
10. Részletesen foglalkozik ezekkel *Szóllósy—Csörgeő dr.*: Képmódosító eljárások c. könyve. Műszaki Könyvkiadó Bp. 1965.
11. *Végyvári L.*: Kép és fénykép. FMTK Bp. 1977. 69. o.
12. *Pavek, Karl*: Fényképezés keresztútjában. Fotóművészet 1974/2. 3. o.
13. *Végyvári L.*: A fotográfia valóságképe és manipulálhatósága. Kézirat 8. o.
14. *Végyvári L.*: A fotográfia valóságképe és manipulálhatósága. Kézirat 20. o.
15. *Montvai A.*: A technika a fotográfia kifejezőeszköze. Fotóművészet, 1977/4. 15. o.
16. *Montvai A.*: A technika a fotográfia kifejezőeszköze. Fotóművészet, 1977/4. 17. o.
17. *Végyvári L.*: Kép és fénykép. FMTK. Bp. 1977. 58—59. o.
18. *Bak I.*: Vizuális alkotás és alakítás. Népművelési Propaganda Iroda Bp. 1977. 16. o.
19. *Montvai A.*: Egy kép és más semmi. Fotóművészet 1978/2. 46. o.
20. *Benne, Max*: Fotoesztétika. Fotóművészet 1974/3. 8—9. o.
21. *Somogyi Győző* nyilatkozata a Mozgó Világban. Mozgó Világ 1978/8. 54. o.

PHOTO/GRAPHICS — GRAPHICS/PHOTO

(Abstract)

Graphics, as an independent genre, is playing an important role in the 20th c. art, due to its fast reactions.

Photography, with its great influence on the whole of our visual culture, is still not unanimously taken into the frames of fine art.

The present study examines the interrelation of the two expressional structures, their mutual possibilities and theoretical approaches.

The first part gives a sketch of the historically bound relationship of fine art and photography. The dialectical interrelation of the two plain depicting genres, photography and fine art, is examined with special view on specificities of the two branches.

The next parts call attention to the photographic elements appearing in graphics, and, vice versa, to graphical means present in photography, both as subject bearing items and as technical means.

The study points out the grantedness of interrelations and the wide range of possibilities coming from their ways of expression, as provided by the conformity of the visual expressional structures.

István Dobrik

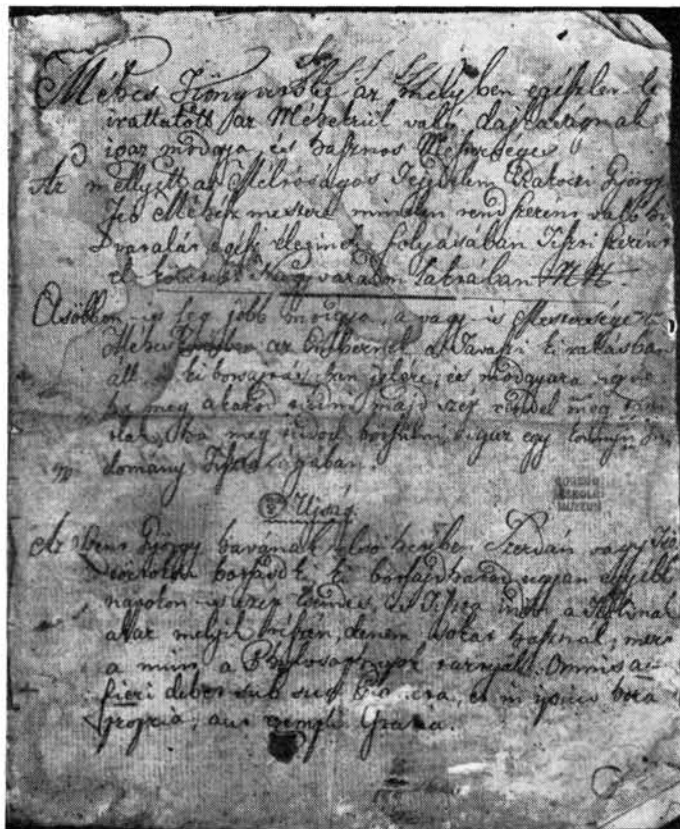
EGY 17. SZÁZADI MÉHÉSZKÖNYV KÉZIRATOS VARIÁNSA

SZABADFALVI JÓZSEF

A szakszerűnek, pontosabban tudományosnak nevezhető méhészeti szakirodalom Magyarországon a 19. sz. első évtizedeiben keletkezett. Az első, már nyomtatott méhészkönyv, *Gedde János: Angliai méhes kert* c. munkája viszont már az előző században, 1759-ben Egerben jelent meg.¹ Az első, mintegy ötven évben igen sok méhészeti szakmunka látott napvilágot a történeti Magyarország egész területén. Ezek a méhészkönyvek jórészt magyar nyelvűek. Itt csak a legfontosabbakat említem: *Pálfi Lőrinc Erdélyi méhecskéje* 1762-ben,² *Szigeti Gyula* munkája Nagyenyeden jelent meg 1763-ban,³ ez közelesen még két kiadást ért meg. *Széki Vesmás Márton* 1774-ben Kolozsváron,⁴ *Händlerla György* 1775-ben Pozsonyban,⁵ *Nagy János* 1786-ban Győrben,⁶ *Ravaszdí András* 1791-ben Diószegen,⁷ *Csáti Szabó György* 1792-ben Debrecenben,⁸ *Veszelszki Antal* 1795-ben Vácott,⁹ *Szuhányi János* pedig Pesten 1795-ben¹⁰ jelentetett meg méhészkönyvet. A nagyszámú szakmunka azt mutatja, hogy igen nagy volt az érdeklődés, pontosabban a kereslet irántuk, illetőleg azt is igazolja, hogy Magyarországon a 18. században széles körben foglalkoztak méhészkedéssel.

A nyomtatott szakkönyvek szélesörű elterjedése előtt kéziratos méhészkönyvek voltak forgalomban, pontosan szólva ezek jártak kézről kézre a méhészkedők körében. A közkézen járó, kéziratos méhészkönyvek legnagyobb része egyetlen ősnymtatványra vezethető vissza. Írója II. Rákóczi György fő méhészmestere, *Horhi Miklós*, a munka keletkezésének éve 1645 vagy 1646.¹¹ A méhészkönyv kéziratot másolatban szinte hihetetlen módon elterjedt, igen sok variánsa maradt reánk különböző gyűjteményekben, elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárban. Többet publikáltak is: az Ethnographiában 1891-ben Sárvárról *Kovács S. János*, a magyar Gazdaságtörténeti Szemlében 1895-ben *Kőszeghy Sándor*.¹² Ezt a méhészkönyvet, illetőleg variációs csoportot *Balassa M. Iván Nagyvárad méhészkönyvnek* nevezi¹³ és annak egy, a miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött, Tokajból származó variánsának¹⁴ leközlése kapcsán elemzi a könyvcsalád több kérdését. *Hofer Tamás*, *Schram Ferenc* és *Mándoki László* más-más típusú méhészkönyv anyagát ismerteti.¹⁵

A miskolci Herman Ottó Múzeum történeti dokumentációs gyűjteményében található egy 6 lapos, tehát 12 oldalas, zsineggel összefűzött kéziratot füzetecske, amelynek már az első néhány sora is elárulja, hogy az a Horhi-féle méhészkönyv egyik igen teljes és igen korai másolata.¹⁶ A leghátsó oldalon a *Borsod-Miskolci Múzeum* pecsétje látható, tehát a füzetke a század első felében került a gyűjteménybe. Ugyanezen oldalon igen halványan a következő szöveg sejlik elénk:

1. kép. A „sályi méhészkönyv” első oldala

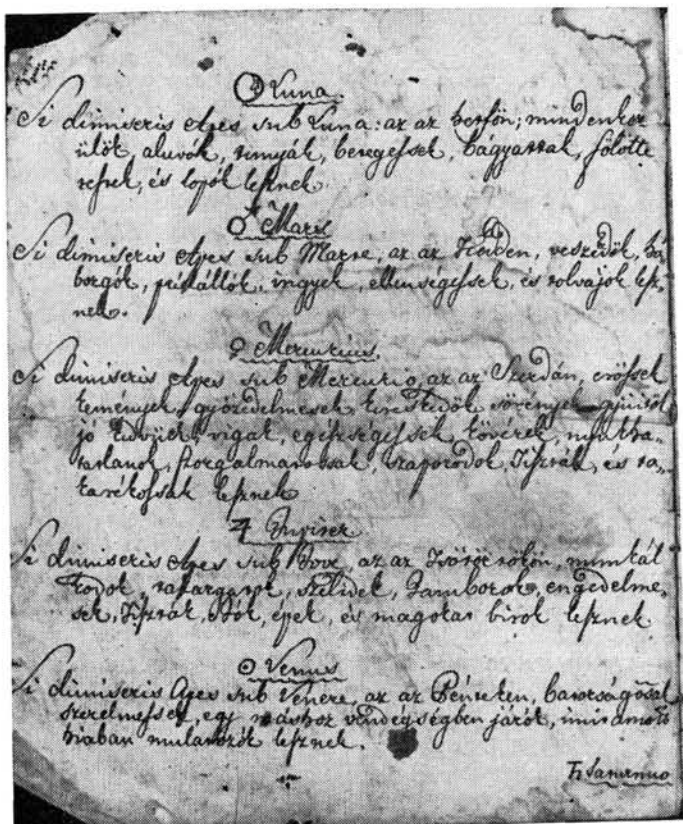
„Tulajdon nevem aláírásával
 ..... meg-
 erősítve költ Sályban
 ..... Romlak

A másolat tehát a Borsod megyei Sályban, a Bükk hegység déli lejtőjén készült.

A következőkben a *sályi méhészkönyv* szövegét közlöm, majd azután végzem el a felvetődő összevetéseket:

Méhes Könyvetske az melyben egészben leirattatott az Méhekrül való dajkaságnak igaz modgya és hasznos Mestersége.

Az melyet az Méltóságos Fejedelem Rakoczi György feő Méhészmestere minden rend szerént való hivatalát egész életinek folyásában tisztí szerént el követett Nagyváradon laktában. NN. Elsőbben is leg jobb módgya, a vagy is Mestersége a Méheskedésben az Embernek a tavaszi kirakásban áll, és kibotsájtásában jelére és módgyára nézve, ha meg akarod tudni, majd szép rendel meg tanitlak, ha meg tudod bötsülni, igaz egy könnyü tudomány tisztaságában.

2. kép. A méhészkönyv második oldala

Ujság.

Az Szent György havának első hetében Szerdán vagy Tsötörtökön botsásd ki, ki botsajdhatod ugyan egyéb napokon is szép tsendes, és tiszta időn a Holdnak akar melyik részén, de nem sokat használ: mert a mint a Phylosophusok tartják: Omnis actus fieridebet sub suo Planeta, et in ipsius hora propria, aut exempli Gratia.

Luna.

Si dimiseris Apes sub Luna: az az hetfön; mindenkor ülök, aluvók, tunyák, betegessek, bágyattak, fölötté restek, és lopók lesznek.

Mars.

Si dimiseris Apes sub Marte, az az Keddén, veszekedők, háborgók, prédállók, irigyek, ellenségessek, és tolvajok lesznek.

Mercurius.

Si demiseris Apes sub Mercurio, az az Szerdán, erőssek, kemények, győzedelmesek, kereskedők, sörények, gyűjtők, jó kedvűek, vigak, egészségesek, kövérek, nyukhatatlanok, szorgalmatosak, szaporodók, tiszták, és takarékosak lesznek.

Jupiter.

Si demiseris Apes sub Jove, az az Tsötörtökön, munkálkodók, takargatók, szelidek, jamborok, engedelmesek, tiszták, jók, épek, és magokat bírók lesznek.

Venus.

Si demiseris sub Venere, az az Pénteken, bátorságosak, szerelmesek, egy máshoz vendégségben járók, imitatott hiaban mulatozók lesznek.

Saturnus.

Si demiseris Apes sub Saturno, az az Szombaton, kedvetlenek, mordok, erőtlenek, rosz kedvűek, változók, meddők, magtalanok, mérgessek, haragossak, fősvények, és magoknak valók szoktak lenni.

Sol.

Si demiseris Apes sub Sole, az az Vasárnap, mindenkor kint ülők, tsendessek, heverők, kevélek, könnyen élők, Kényessek, henyélők, vendégeskedők, félelmesek, veszteg üllők fognak lenni.

Im látod, hogy az hét nap közben tsak kettő jó, még pedig kiválóképpen való, az a mint megmutatom, minek utánna azért ki rakod az Méheidet, keress jó erős tiszta izü bort, és fordíts föll a kast, tisztogasd meg szépen, és parold meg az szádbul jól minden lép közét, és új vászony rostát elsőbben meg fenyü szurkozod, és azután tsináld bé a fenekét, és úgy botsásd ki.

Mikor pedig ki ereszted a Méheidet, leg első tiszted is az légyen, hogy a dogáját (dugóját), ki a lyukjában telet, akár mibül légyen, azt meg tartsad, el ne veszeitsed, se el ne lopasd, hogy meg ösmerjed, ki mellik másiké volt, és madzagot köss reá, és a kasra akaszd, vagy a kas alá tedd, a kihez való a dugats, és így a Raj soha el nem mehett.

Hogy ha azt akarod, hogy Méheid igen jamborok legyenek, és jók Tsötörtökön botsásd ki, sub Jove: tiszta fehér Juh gyapján, de a gyapjút jól meg mosd szépen fővényel, és az motskát ki dörgöld, és szárazon vond a kas lyukában, hogy meg mászhassák a Méhek, de a haragos Méhtül ne fély, mind azon által, mert mindenkor a jambor Méhnél jobb az lator, és erősebb is, az Méh kas lukát kend bé Juh téjjel körös körül, és ne fély bár azoránt, hogy meg tsipjenek.

Hogy ha pedig azt akarod, hogy igen haragossak legyenek, új vöröss poszton ereszd ki, de ne Tsötörtökön hanem Szerdán, ha meg kened kakas vérivel a posztott, 's úgy vonod a kas lukában, annál mérgessebbek, hogy ha pedig hangyal tojással kenyed meg azon posztott úgy vonod a kas lukában, még annál is kegyetlenebbek lesznek és jobbak, keményebbek, sörényebbek, bátrabbak, gyorsabbak, mesze járók, hordóbbak, vidámabbak, egészségessebbek, nyughatatlanabbak, erősebbek, szaporodóbbak, gyűjtőbbek, építőbbek, munkássabbak mint a hangyalok.

Ebben áll leg kiváltképpen való igazgatása a ki botsajtásában, annak utánna borral való táplálása, tudni illik, hogy minden féle veszedelmes állapotjában, akár himlős, akár pondrós, és pökös, hernyós, akár métölös, és pök hálós méreg miatt légyen is, de ha ilyen formán gyakran sóós borral táplálad, meg gyógyulnak, mert a jó bor meg vidámitya, meg erősíti, gyorsakká teszi, 's el távoztatya lankadságokat.

Hogy a Méhek helekett szeressék, tarts egy keskeny válutskát előttük, minden reggel hugyozd teli, hogy légyen mit innok, mert azt igen szeretik, és így ne fély, bár hogy el hagyák helekett, sótt más honnand is oda sietnek a Méhek.

- A Méhek előtt mik legyenek kedvessebb, az igen meg érett szilva, potyogo édes körtvély, fekete halyagos Tseresnye, piros földi eper, tsinált aszú mozsola szöllő.
- Hogy ha nem akarnak szaporítani, a Mezőben szedgy hangyalt, a keszkenyődben, és mindenik kass alá, a mellyek eresztetni nem akarnak, tégy egy jó marokkal mind fészkestül, azután bővségessen szaporodnak mind addig, a még akarod.
- Hogy idén szaporítsanak, hűsvét előtt futasd meg ama nagy öreg hangyallat, még ünkösd előtt el kezdik az eresztést és bőségesen rajzanak mind egész Kiss Aszony napig.
- Hogy az Rajj Mész el ne mehessen, a vagy el ne menyen mikoron ki eresztí, akar mingyárast egy leveles ággal hány föll vizet közébbe, nem mehetnek el, meg szállanak harmad napig is ott üll rakásban.
- Hogy ha ember nélkül talál rajt eresztetni, és el talál menni, mit kell tselekedni, keresd elől a dugóját azon kassnak kibül el megy az Rajj, és szeggel szegezsd le a méh ház közepin, vissza kell jönni akár hol léssen, ha akarod kösd a lábod útjára azon dugatst, és ily le a Mész ház közepin a lábodra száll, azután fogd bé a mint akarod.
- Hogy meg ne tsipjenek a méhek mozsgyál a vizelletedbe, és az után füstöld meg magadott fenyű szurokkal meg nem tsipnek.
- Annak utánna egy bizonyos helyre szoktasd, vagy tsengetüre, vagy dalólásra, de legjobb hegedülésre mert azt legjobban szeretik.
- Mikor be akarod ütni, hugyozd meg a kast, azután fenyő szurokkal füstöld, és kend meg kemény virágjával, vagy zöld levelével; Quanium nullus est apibus oleorum gratior flos flore nicumi.
- Hogy ha a kast el hagyná, úgy ély véle, hogy az Rajj Méhek jók légyenek ha azután be fogod azon kasban próbáld meg egy kis égett borral, vagy bár egy kis sós borral kedvet találsz előttök, ne fély bár hogy el hagyák, nem is tehett addig jobb dolgot annál.
- Hogy azon képpen és mód szerint gyakorod a méhek állapottját, olyan jók és erősek léssnek, hogy bátorságosan hagyhattz 6. eresztetni; az az Rajjt, meg 7. is eresztnek tsak győzsd be fogni.
- Hogy ha sok mézet akarsz hordatni, minek utánna mind eleget rajznak, gyakran szed a mézet tülök, mihent teli hordgyák, és így osztán meg fijasithattya magát azt kövesd el mindszent napig, mindszent nap tájban pedig nézd el őket egy jó üdön tiszta szép tsendes napon, és a ki akkor vidámabban jár, azt jegyezd meg, azok egéségesebbek inkább kitelelnek, azokat hagy meg magnak.
- Az kit pedig fel vertsz annak a Méhit meg ne öld, hanem ha jó száraz meleg helyen tarthatod hogy a' kasnak a tsutsában egy kevés lépet és rázd belé vissza a méheket és tsináld le szépen, azután karátsonnak utolsó negyedgyén próbáld meg először jó borral had vegyének erőt, és az után rakd eleikben ezeket: édes aszalt szilvát, erőssen aszú szöllöt főzve mézbe törve, s ezeken kívül sós bort, hugyot, kenyér mozsalékot szilva lében főzve, és ezekkel együtt sült Tyúkot ted alá-jok a kasban, a kít könnyebb móddal így készítsd el, főz egy nagy fazék szilvát jó édeset jó erőssen tölts ki a levét más fazékban, és ted ezeket belé édes aszú szilvát, fügét, mazola szöllöt, új Disznó orját jól meg főzd szilva lében tégy etzetet, borsot, mézet, ha jól meg föll tölts ki hidegen rakd eleikben, ha pedig egyebb eszközöd nintsen, tsak szilvában is készítsd sült tyúkot erőssen meg főzd és így rakd alá-jok szépen ki telet, és szintén úgy fog eresztetni.
- Hogy ha a méhek öszve vesznek, és egymást hordoznál, tsapj egy jó marok mákot közikben, de még jobb léssen ha egy ritka szítán szitálsz fővényt, és annak tisztájából egy marokkal közikben vetz az veszekedő Méhek mingyárt el állanak egymástul, többé nem fognak veszekedni ha meg békélnek.
- Hogy más méhei marják, vagy horgyák az méheidet, csinály szép lágyon törött egér maszlagot, és tserépben keverd jól öszve egy kis mézzel tölts élesztőt reá, ted azon helyre a kít hordanak egy más üres Kasba tsináld, és oda fog menni a gonosz Mész, és hagy horgyák, szemed láttára fog elveszni, és egy iznyire dagadozni a maga kassában a méze, és lépe meg higul le fog szakadozni, így taníthatod azon tolvaj méheket.
- Hogy a Méheidet el ne lophasák meny ki az erdőre Szent Ivány nap viradóra jól regvel nap fel költe előtt tekerj egy új nyövést Mogyoró vesszőből egy gúzs formára nyügöt egy esztendő béli nyövésbül, Karátsony estve ted az aszatra hagy hálylon rajta, ha az egész ünnepekben is azon léssen annál jobb, az után keres egy kantza lovat de bár fejjér lenne, reá kell vigyázni mikor meg fog vemhezni, azon gyenge Tsikónak vesd a lábára a nyüököt hagy szopják benne, azután viseld gongyát a nyügnek, tavaszszal ragd által rajta a kasaidat azon a nyügön az után tartsa a méheid között ne félj bár hogy a méheidet ellopják, mert ha hozzá nyül valaki, és felveszi: a hátáru le nem veheti, se el nem viheti, ott kell néki tartani addig, még magad oda nem mégy le nem veszed a hátáru.

- A méhekről való obszervációk, hold töltin a Méhek legjobbak és erősebbek, nyáron újsággal a méhekkel dajkálkodni, télen pedig hold fogytán, nyárban ha dél után adsz másnak méhet meg nem válthattya, ha pedig dél előtt meg válthattya, és rajnak semmit sem árt se télen se nyáron.
- Mikor jó a Méheket vásárolni Farsang végig, hogy ha Mártiusban fog esni mikor az almafa virágzik jó.
- Mikor a méheidet ki rakod tavasszal jó bizonyos napon úgy igyekezzél rakni, hogy miként a nap fel kel a lyukjában egész nap belé szolgálja.
- Hogy ha a méheid tavasszal bágyadtak sz: Fülöp sz: Jakab napig tápláld őket jó sóós borral ne busoly, hogy erőt nem vesznek azon napok után kend meg a kas lyukát az Juh téjjel és így idein eresztenek.
- A Méheket egyik helybül a másikba hordozni legalkalmatossabb sz: Orbán nap tájban, fordíts fel a Méh kast ürom füsttel üzd a méheket a sonkolyrul, és lásd meg mennyi fejer anya házat tsináltak, annyi rajt is fognak eresztetni, akkor osztán tsak ötöt hagy rajta elég léssen a többit metéld le és annyit fog eresztetni a mennyi anya házat hajtz.
- Tolvaj méhek ellen Karátsony estve végy ki a kasbul egy kis mézet rozs liszttel gyúrj egy pogását és tartsd meg a midőn kirakod a méheidet, rakd a kas alá, egy rudat nyújts előttök azon mennyenek keresztül.
- Item fekete Disznó ganéjját végy, és azzal a kasnak lukját kend meg környöskörül nem fogják bántani.
- Item keress egy fekete matskát, és ted egy üres hordóban és tégy eleiben Disznó hájat had egyék belölle, és a midőn evett a hájbul, ved a hájat kend meg a kas lukát kereszt vetéssel.
- Minden új hold pénteken korán regvel egy kis szentelt Terménnyel füstöld meg méheidet igen jó. Ha a tolvaj Méh méheidet hordgya, azt tselekedd keres egy görbe vas kést a mellyel tésztát vakarnak a teknőbül ted azon kasnak lukjában mellyet hordanak nem bántják.

Balassa M. Iván említett tanulmányában azt írja, hogy a *Nagyváradí méhészkönyv* 25 tanácsot tartalmaz a heti naptárral együtt. Az itt közölt sályi variáns ennél részletesebb, az eddig leközölteknel lényegesebben hosszabb, a közölt tanácsok száma 30 a naptáron kívül.

Méhészkönyvünk a legkorábbi változatok egyike lehet, valószínűleg a 18. század első feléből származik. Erre utal a papírja és az írásmódja is. A sályi méhészkönyv terjedelme és részletessége arra utal, hogy az igen korán keletkezett variánsról vagy ha volt nyomtatott kiadás, arról származhatott. Több publikált variáns – köztük a tokaji méhészkönyv is — lényegesen rövidebb terjedelmű, szinte kivonata a most publikált variánsnak.

A hét napjaira vonatkozó tanácsok tartalma, jórészt szövege is megegyezik a többi változatéval, de kissé teljesebb, és erőteljesebben támaszkodik a latin írásbeliségre. A sályi méhészkönyvben a naptár napjai, valamint az első mondatok latin nyelven közöltek.

Igen sok tanácsot ad a méhek kultikus megőrzésére, elsősorban a kas *dugájának* (dugó) felhasználásával. Nem említi viszont a méhek „haragossá” tételénél a farkasgege, a farkasfog és a farkasszőr alkalmazását. E helyett más tárgyakat, pl. a vörös posztót, a kakas vért, ill. a hangyatozás használatát javallja. Itt említem meg, hogy az általuk ismert 17. századi variánsok éppen ez utóbbiakat említik, éppen ilyen teljességben mint jelen méhészkönyvünk esetében. Ugyancsak hiányzik a későbbi variánsokból a borral való gyógyítás is. Megtalálható az érett gyümölcsökkel való etetés, hasonlóképpen mint az 1684-es könyvben. Hiányzik viszont a füvek és a méhlegelők említése, amely ugyancsak a 18. századi másolatokban kapott helyet. Igen részletes a mi változatunkban a rajzást elősegítő tevékenység leírása is. Az új raj kasba tételével kapcsolatos eljárás is a 17. századi variánsokkal egyezik. Latin nyelvű citátum

itt is előfordul. Variánsunkban igen részletes a lépüktől megfosztott méhek átteleltetésének, téli etetésének tárgyalása is.

A sályi méhészkönyv utolsó tíz tanácsa hiányzik a többi „nagyváradi méhészkönyv”-ből.¹⁷ Igen figyelemre méltó a méhtolvajnak a Szent Ivánra virradó éjjelen vágott és még más kultikus cselekedetekkel előkészített mogyoró-vessző gúzzsal való megkötésének szokása. Ez az eljárás a későbbi, pl. a népi méhészetben is fellelhető. Tanácsot ad a méhek vásárlására, a tavaszi kihelyezés égtáj szerinti tájolására, a tavaszi bágyadtság elűzésére és néhány más óvó-védő cselekedetre.

Néhány helyütt a 18. században készült variánsokkal tart rokonságot, közöttük az 1791-ben keletkezettel is. Valószínű, hogy ez a változat abból az ágból ered, amelyiknek a sályi méhészkönyv az ősvariánsa. Az 1795-ösben pl. megtalálható a mogyoró gúzs használata a méhtolvaj megkötésénél.

A magyar nép méhészkedése az ősidők homályába vész, közismert, hogy a *méh* és a *méz* szavunk a finnugor együttélés idejére nyúlik vissza. A méhek életének és tartásmódjának ismerete ezerszázéveken át apáról-fiúra öröklődött, „szakkönyvek” Magyarországon mindössze az utóbbi néhány században íródtak. A régi rómaiaknak ugyan voltak „méhészkönyveik”, itt elsősorban Columellára hivatkozhatunk, ezek azonban nem lettek széles körben ismertek, valószínűleg a római birodalom népei között sem, márcsak a sokszorosítás nehézségei miatt sem.

A méhészek ismeretanyaga pedig igen minimális volt. Századunk ötvenes éveiben Szatmárban, a Hajdúságban és a Zempléni-hegység falvaiban élő méhészek nem forgatták a korszerű szakkönyveket, Vizsolyban pl. 1953-ban közel százszázéves szakkönyvet forgattak, az járt kézről-kézre.¹⁸ Méheiket *köpiükben* és kasokban tartották. A zempléni Mogyoróskán még napjainkban is él Koseczky József, aki néhány évtizeddel ezelőtt a szalmakaptárakat meghonosította. A zárt méhlikások a család életének megfigyelését teljesen megakadályozta, és konzerválta az ősi, extenzív tartásmódot, mely szerint a mézhez jószerivel csak a család leölése útján lehetett jutni.

A magyar népi méhészet gyakorlata a 20. század első felében még sok olyan eljárást és kultikus jellegű szokást is megőrzött, amely a 18. századi nyomtatott, illetőleg a 17. századi kéziratos méhészkönyvekkel tart szerves kapcsolatot. Azt is mondhatjuk, hogy a magyar népi méhészet információ-tömege közel azonos a 17–18. századi méhészkönyvek alapinformációival, illetőleg: a 17–18. századi „szakszerű” méhészeti gyakorlatból fejlődött ki századunk népi méhészkedésének tudományanyaga.

A 17–18. század szakszerű méhészete, illetőleg a recens népi méhészet kapcsolatban van az ókori Mediterraneum magaskultúráinak, elsősorban a rómaiaknak a méhészetével. Ezeket azonban nem az átadás és átvétel sokgenerációs láncá honosította meg pl. a Kárpát-medence népeinél és a magyarságnál. Az információegyüttes a magyarországi latin írásbeliség, a latin műveltség útján, közel egy évezred átugrásával jutott el az írástudókon keresztül. Ebben a munkában jelentős szerepet játszottak a kézírásban terjedő méhészkönyvek, közöttük elsősorban I. Rákóczi György fő méhészmesterének, Horhi Miklós nagyváradi méhészkönyvének kézírással terjedő variánsai is.

JEGYZETEK

1. *Gedde János* 1759.
2. *Pálfi Lőrinc* 1762.
3. *Szigeti Gyula* 1763.
4. *Széki Vesmás Márton* 1774.
5. *Handerla György* 1775.
6. *Nagy János* 1786.
7. *Ravazdi András* 1791.
8. *Csáti Szabó György* 1792.
9. *Veszelszky Antal* 1795.
10. *Szuhányi János* 1795.
11. *Balassa M. Iván* 1970.
12. *Kovács S. János* 1891.; *Kőszeghy Sándor* 1895.
13. *Balassa M. Iván* 1970.
14. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció
15. *Hofer Tamás* 1957.; *Schram Ferenc* 1961.; *Mándoki László* 1959.
16. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció: 53. 4487. 1.
17. *Balassa M. Iván* 1970.
18. *Szabadsfalvi József* 1967. 44.

IRODALOM

- Balassa M. Iván*
1970. Kézírtos méhészkönyveink egyik típusa: a Nagyváradi méhészkönyv. Agrártörténeti Szemle, XII.
- Csáti Szabó György*
1792. Magyarországi méhes gazda. Debrecen
- Gedde János*
1759. Angliai méhes kert. Eger
- Handerla György*
1775. Új méhész vagy-is a' méheknek magyar hazánkhoz alkalmazott gondviselése... Pozsony
- Hofer Tamás*
1951. XVIII. századi méhész-hiedelmek. Ethnographia LXII. 160—171.
- Kovács S. János*
1891. A Méhekről való hasznos beszéd. Ethnographia II. 18—21.
- Kőszeghy Sándor*
1895. Régi méhészeti tanácsadó. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, II. 57—60.
- Mándoki László*
1959. Adatok a magyar méhészeti történetéhez a XVII. századból. Agrártörténeti Szemle II. 114—126.
- Nagy János*
1786. Méhi gazdaság. Győr
- Pálfi Lőrinc*
1762. Erdélyi méhecske... Kolozsvár
- Ravazdi András*
1791. Méhtolmács. Diószeg
- Schram Ferenc*
1961. Méhészeti kéziratok a XVIII. századból. Agrártörténeti Szemle III. 514—521.
- Szabadsfalvi József*
1967. Népi méhészkedés a Zempléni hegyvidék középső részén. Ethnographia LXXVIII. 41—64.
- Széki Vesmás Márton*
1774. Erdélyi méhes kert. Kolozsvár
- Szigeti Gyula*
1763. Méhész könyv. Nagyenyed

Szuhányi János

1795. Szorgalmatos méhészt. Pest

Veszelszki Antal

1795. A' magyar országai méhtartás' rövid tudománya. Vátz

EINE HANDSCHRIFTLICHE VARIANTE EINES IMKERBUCHES AUS DEM 17. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Das erste Fachbuch für Imker in ungarischer Sprache geschrieben ist im Jahre 1759 erschienen (J., Gedde: Ein Bienengarten von England. Erlau). Im 18. Jahrhundert wurden schon 25—30 Imkerbücher gedruckt. Die grosse Anzahl dieser Fachbücher von den verschiedenen Gebieten Ungarns zeigt, dass die Bienenzucht überall im Lande verbreitet war, und so ist die Nachfrage für die Fachbücher sehr lebhaft.

Vor der Verbreitung der gedruckten Fachliteratur waren handschriftliche Fachbücher in Handel, genauer gesagt sie gingen im Kreis der Imker von Hand zu Hand. Die meisten Exemplare dieser Fachbücher sind auf dieselbe Urvariante zurückzuführen. Der Autor war Miklós Horhi, der Hauptimkermeister des Fürsten Georg Rákóczi von Transsylvanien, und das Entstehungsjahr des Werkes ist 1645 oder 1646. Dieses Imkerbuch war in handschriftlichen Kopien in weiten Kreisen verbreitet, wir kennen davon viele unterschiedliche Varianten aus den verschiedensten Gebieten Ungarns.

In der historischen Dokumentationssammlung des Museums Ottó Herman in Miskolc ist auch ein kleines, dünnes Heft — 6 Blätter, 12 Seiten — zu finden (Bild 1—2), wo bereits die ersten geschriebenen Reihen verraten, dass es eine frühgeschriebene und vollständige Variante des Imkerbuches von Horhi ist. Das handschriftliche Buch wurde im Dorf Sály, im Komitat Borsod gefunden, es wurde am Anfang des 20. Jahrhunderts dem Museum verkauft. Der Text beginnt mit den folgenden Reihen: „Ein Imkerbüchlein, wo die wahre Weise und die nützliche Kunst der Bienenbemutterung beschrieben wird. Das hat der Hauptimkermeister des würdigen Fürsten, Georg Rákóczi in Nagyvárád begangen.“

Das Imkerbuch ist wahrscheinlich eine der frühesten Varianten, es stammt aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Das Imkerbuch von Sály enthält die folgenden interessanten Angaben und Beschreibungen: In dem ersten Abschnitt wird die Tätigkeit mit den Bienen für die ganze Woche geteilt bestimmt. Das Buch gibt viele Ratschläge zu der kultischen Aufbewahrung der Bienen, vor allem mit der Verwendung des Stoppels vom Bienenkorb. Wenn dieser Stoppel sorgfältig aufbewahrt wird, da fliegt der Bienenschwarm nie weg, und werden sie nie gestohlen. Die Bienen werden stark und mutig, wenn in die Öffnung des Bienenkorbes ein rotes Tuch zugestopft wird, oder sie mit Hahnblut beschmiert ist. Der allgemein bekannte Vorschlag der anderen zeitgenössischen Imkerbücher ist hier nicht zu lesen, dass heisst die Bienen müssen durch die Kehle eines Wolfes aus dem Bienenkorb fliegen.

Die Beschreibung der Tätigkeiten, um den Hochzeitsflug zu begünstigen, ist sehr ausführlich. Im Buch ist auch das Verfahren bekannt, dass die Bienen im Frühjahr mit gebratetem oder gekochtem Hühnerfleisch gefüttert wurden, und zwar das Huhn wurde im Ganzen unter das Bienenkorb hingelegt. Ein beachtenswertes Verfahren zum Ergreifen des Bienendiebes ist das folgende: Machen wir einen Reifen aus Haselbuschruten, die in der Nacht des Heiligen Ivens geschnitten wurde! Der Reife liegt über Weinachten auf dem gedeckten Tisch, dann muss man es auf das Beine des Fohlens einer weissen Stute knebeln, und im Frühjahr die Körbe durch den Reifen ziehen. Wenn jemand dann die Bienenkörbe stehlen will, kann er nicht forgehen und das Korb niederlegen, solange der Hausherr das Korb vom Dieb nicht wegnimmt.

Die Imkerbücher aus den 17—18. Jahrhunderten zeigen viele Parallelen mit der Imkerpraxis und mit den Gebräuchen im 20. Jahrhundert. Sie zeigen gleichzeitig Parallelen mit der römischen Imkerpraxis der Antiken.

József Szabadfalvi

19. SZÁZADI ADATOK A MISKOLCI VÁSÁROK RENDJÉHEZ

VIGA GYULA

A megtermelt javak cseréje, az árucseré vizsgálata az utóbbi időben örvendően a néprajzi kutatás előterébe került.¹ Ezek a vizsgálatok számos új jelenséget és összefüggést tártak fel a termelési tájak, a különféle régiók között létrejött munkamegosztás területén, s számos lényeges vonását rajzolták meg az ezek eredményeként létrejött gazdasági és kulturális kapcsolatoknak. Sajnálatos, hogy viszonylag kevés figyelem fordult eddig az Alföld és az Északi-középhegység közötti árucserékapsolatok felé, holott meggyőződésem, hogy a mai Magyarország határain belül e terület kínálja a legmarkánsabb, s legtöbb eredménnyel kecsegtető vizsgálati lehetőséget. Rendkívül keveset tudunk Miskolc — a Sajó-völgy és a Felvidék egyik kapujának — Észak-Magyarország árucseréjében betöltött szerepéről — amint erre *Dankó Imre* felhívta a figyelmet,² holott a város még a XIX. században is az egyik legnagyobb vonzáskörzettel rendelkező vásáros település volt,³ nem beszélve az átmenő forgalmáról.

Miskolcnak 1696-ig két nagyvására volt: *Áldozócsütörtökön* és *Szent Lukács* napján. 1696-ban ehhez újabb két vásártartás jogát kapta meg (*Szent Julianna* és *Sámuel* napján). 1801-ben egy ötödik, december 16-i vásártartást engedélyeztek a városnak, 1838-ban az áldozócsütörtöki vásárnapot *Orbán* napjára helyezték át. Ezen országos sokadalmakhoz szerdánként hetivásárok járultak.⁴

A piac-központú, szűk főutcájú város számára nem kis tehertételt jelentett a vásárok nyüzsgő forgataga. Igen sok forrás tanúskodik arról, hogy a város irányító testületei rendkívül sokat fáradoztak a vásárok mozgékony, áttekinthető, s biztonságos sokadalommá tétele érdekében, s ezért igen sok szabályrendeletet, rendtartást fogalmaztak meg, főleg a XIX. század során. A vásári szabályzatok kiadását csak újabb rendeletek tették kötelezővé, de már a XV. századtól találkozunk velük az ország egyes vidékein. Rendszerint figyelembe vették az elkészítés során más, környező területek tapasztalatait, s azt ötvözték a helyi sajátosságokkal.⁵ Jelen írás Miskolc városi vásári szabályrendeleteiből mutat be, adalékul szolgálva a múlt századi vásárok rendtartásához.

Az általunk bemutatandó legkorábbi rendtartás a XVIII—XIX. század fordulóján keletkezhetett, datálatlan. Keltezését főleg a város topográfiai adatai igazolják.⁶ Minden bizonnyal megelőzte már azonban korábbi rend-

tartás vagy rendtartások, mert szövege többször sejteti a meglevő előzményeket, nem szabályoz újra dolgokat, hanem nyugtázza a meglevő, megszokott állapotot. A felsorolt fundusok tulajdonosainak nevei, a szabályzat beazonosítási pontjai az 1793-as és 1817-es viszonyokkal mutatnak elsősorban kapcsolatot.⁷

Feljegyzések a Heti Vásárok rendtartásai iránt

1. A Deszkás szekerek fognak állani a Vachter háztúl fogva fel a Kereky Uram házáig, ugy nem körülömben az Letzes, Sindely és Abroncsos szekerek is.⁸
2. Az Sertést hozó szekerek fognak állani az Szepesi Urak házáig fel a Lutheranus Urak Parochiájáig.⁹
3. Az Szalonna Háj Sült pecsenye és sült hal, főtt étel árulók a Vachter ház környéke körül nevezetesen az edjik Hídtul fogva, az másik gyalog hidig.
4. Az fa árulók a kik háton szoktak hordani fognak állani az Szabo Mate Uram házáig kezdvén fel azonn az oldalon Szathmari Úr házáig.¹⁰
5. Az Csáté árulók fognak árulni az Bükk Sigmondné Asszonyom háza mellett a malom, és az Mangorló környékén.¹¹
6. Az bodnárak holmi aprólékos edényeket s egyebeket árulynak az Kis Imréne Házánál kezdvén, Mezei Uram házáig.¹²
7. Az Mezei Uram házáig kezdvén az Falk Bótya végéig árulnak aféle falúrul hordott moso szekeket, vallúkat, létrákat, szánkákat, szénvonó, Villát Gereblyét Hizlalókat.
8. Az Falk Bótya végétül fogva az Czimerig az mint az kapun bé járnak az udvarra fognak árulni az Kalmárok, ha egy sorba nem térnek, két sorban.¹³
9. Az Gombkötők maradnak a régi helyen.
10. Az Fesűsök a Gombkötőkön felül az Kalmárok háta megett a fal mellett.
11. Az Gyölcsosok az Gombkötők előtt két sorban.
12. Az Cszimadia szintül kezdvén az Sós boltig árulynak az Kenyeresek Kalacsosok, pecrezesek, Málésok.
(Szám nélkül) A fás Szekerek a Tetem vár alatt és Kádas Utcákban, ugy az Asszú szőlő arusok is az Kadas Ucczában es ott körül belől árulynak.¹⁴
13. Az Turósok mindnyájan ott árulynak a hol eddig árultak, nevezetesen az Kenyeresek mellett.
14. Az Kompaktorok, Szijjártók, Girtlerok Sáfrányosok, Kötelesek, Szürszabók a régi helyen maradnak.
15. Az háta Zsidók az Luczi Kortcsma körül az malom felé és az Várta háznak végiben.¹⁵
16. Az régi helyen az Gyölcsosok fognak árulni, az Mézes kalacsosok és kés mivesek.
17. Az Dohányt fogják árulni az Vachter háztúl kezdvén a Dombi uram házáig.¹⁶
18. Ettül fogva az Almási házig árulják a fejr ruhákat.
19. Az Almásiné Asszony házáig fogva az Materialista boltig fognak árultatni mindenféle Zöldségek, Apro Marhák Tojások Rákok.
20. Az Materialista Bólytúl fogva az Pataki boltyáig Tejet, Tejfelt, Tarhot, Vajat Árulynak.
21. A Sodomátul kezdvén az boltok alatt fogják árulni a Kerekes Kutig a Lisztet egy szoval mindenféle ittzénként árulni szokott főzelékeket, s apró marháknak való eleséget.
22. Az Üvegesek, Korpa árulók fognak árulni a Koptató udvarán.
23. Az Gyümölcs Árulók az főzelék árulók előtt két sorban a Patikáig.
24. Azon alól a Nagy Quartély házig a Sósok Szappanosok Méz árulók és gyertyások.
25. A Kásások a Klastrom Ucczában egy sorjában fognak árulni az Nagy Quartély háznak mentiben.
26. A Kulacsosok, Kalaposok, Gubások fognak árulni az Várta háztúl kezdvén az Paulinusok Kapujáig.¹⁷
27. Azon alól a Dinnyések a Forgó hidjáig s alább is.
28. A Hal Piattz meg marad.
29. A Nadat Gazt Szenat Tövisket a Szirma és Mindszen(t) Ucczában.
30. A Semlyések is maradnak.

A bemutatott rendtartás ugyan csak a városmagban való árulást szabályozza, s nem szól a búzapiacról és az állatvásárról, mégis kirajzolódik belőle a két évszázaddal ezelőtti hetivásárok teljes képe. Megrajzol egy piac-központú történelmi városmagot, melynek születésében és fennmaradásában — hozzászámítva a különféle céhek árulószíneit és fogadókat, valamint a különféle kommunális létesítményeket — meghatározó szerepe volt a kereskedelemnek.

Az árulóhelyek kijelölése a városok feladatát képezte, s a közösség gondoskodott a vásári területen belül az árusok elrendezéséről is országsszerte,¹⁸ Miskolcon azonban érvényesült benne a Koronauradalom földesúri joga is. Az árulóhelyek elosztása, a felsorolt áruféleségek minden bizonnyal évszázados tapasztalatot, s a város árucseréjének alapvető struktúráját tükrözi. Kitapintható a szabályrendelet pontjaiból, hogy a hetivásárok állandó résztvevői, a kézművesek és a mezőgazdasági termelvényekkel kereskedő népesség mellett szereplői voltak a vándorárusok, s a környező erdős vidékek fával és más erdei termékével üzletelő lakói is. A szabályrendelet 30 pontja is felrajzolja az eltérő geográfiai és kulturális adottságú területek árucseréjének főbb szerkezeti vonalait.

A vásári rendtartás aligha oldotta meg a vásárok sokszor panaszolt zsúfoltságát, torlódásait. Egyebek között erre enged következtetni az, hogy 1831-ben, a kolerajárvány idején a város újabb piac- és vásárrendet léptetett életbe. Ennek okát az „epékórság tekintetében kirendelt állandó deputáció” jegyzőkönyve a következőkben rögzíti:¹⁹ „A Miskolczi piatzon részint a kofák áruló helyeinek egyedül ezen utczára való szorítása, részint azoknak minden rendsor nélkül való elhelyeztetéséből származott, különösen a heti vásárokon tapasztalható torlódások el hártása ... szükségesnek találtatván: minekutána ezt eszközölni tsak úgy lehetne, ha az áruló helyek a piatz uttzán kívül más mellékes tágas utzákra is kiterjesztetvén az, hogy hol minémű szerek árulathatnak, az áruló sátorok és székek az utzán mi rendel állíthatatnak ki, a szekerekkel való meg állás a piatzon eltiltatna, s a tett rendtartások megtartása egy különös felügyelőre bizatatna... a város magistrátusa bé fojásával azon utzákat, melyek ezentul áruló helyül szolgáltatnának kijelelvén, határozzák meg egyszersmind azt is, hogy hol minémű élelembeli szerek, vagy portékák fognak árulhatni, s az eránt is, hogy az áruló székek és sátorok által az utza el ne szoríttasson tégyenek rendeléseket, különös figyelemmel arra, hogy egy oldalon egy sornál több áruló székek és sátorok ne légyenek... a piatzi belső rendtartásra való fel ügyelés P. Comissarius Büky András Úrra ezennel úgy bízatik, hogy a mennyibe a jelenvaló környülállások között a miskolczi számos apróbb kofák telhetetlen nyerekedéseinek meg zaboláztatása is, elkerülhetetlenül szükséges azokra is... nehogy azok a város lakossai szükségét szaporítsák...”

Tekintettel arra, hogy az áruló helyek kijelölése földesúri jog, ezért a rendelet előkészítésére — a camerális prefectus betegsége miatt — az uradalmi tiszttartót szólították fel.²⁰ A tiszttartó javaslatát a deputáció helybenhagyta (július 28.), s intézkedett, hogy a július 30-i vásáron (hetivásár) már életbe is lépjen.²¹ A Derekassy József által összeállított rendelet a következőket tartalmazta:²²

„Először: hogy az Utzákon minden felé minden rend nélkül önkényesen megállapodó üres szekerek és talyigások a szabadnak tenni kellő szekert utat és fordulókat el ne foglalják, és ez által a szabad járás menést akadályoztatták.

Másodszor: Hogy a temérdek zöldséggel, minden féle apró marhával, tojással, tejjel, vajjal faluról be jövő sokasság a Nagy Utzán átallyán fogva, és a Czikó utzába való fordulásnál egymásra összetorlódik annyira, hogy még gyalogjában sem lehet... szabadon járni. Ugyan azért, a czélnak el érhetésére, mindenek előtt a fent írtaknak más tágasab helyre leendő által tétele multhatatlanul szükséges lévén abban lett a meg állapodás, hogy az üres szekerek és talyigások a mellyek tudni illik csak azért állanak ki, hogy bérért fuvart kaphassanak jó rendel az Új Városi Utzába: a minden néven nevezendő zöldséget a hová a kaposzta is értetődik nem különben minden nemű apró marhát, tejet, vajjat, tojást, Tehen túró, gombát, rákot, és ezekhez hasonlókat áruló falusiakat pedig, a különben is tágas úgy nevezet Kádas Utzára tétessenek által; ha mind ezek a Nagy Utzárul és a Czikó Utzának az Abbatiális Kávé háznál levő részéről ki takaríttatnak, bizonyosan nagyon könnyűvé fogja tenni a Nagy Utzai piatznak célirányos rendeztetését.”

Ugyanebben az iratban javasolta az uradalom a városnak, hogy a rend állandó fenntartására állandó deputációt jelöljön ki, amelyben — mivel az árusok között sok nemes ember is van — benne szerepelne a szolgabíró és esküdtársa is. Feltehetően ekkor születik, de mindenképpen ekkor állandósul a városban a *piacrendőrség* intézménye.

Bár az 1831-es piacrendtartás csak egyes problémákat érint, s érezhetően kényszer, a járványos betegség hatására keletkezett, mégis kirajzolódnak belőle a miskolci vásárok leglényegesebb gondjai. Érezhető a város irányító testületeinek az a törekvése, hogy a város főutcájáról a hetivásárokat a külső utcákba, a település külsőbb régióiba szorítsa. Emellett állandó törekvés az árusok elhelyezkedésének, a közlekedési lehetőségeknek, a mozgékony vásári forgatagnak a biztosítása. Már ekkor gyakori a kofák üzérkedésének, s az ellenük való fellépés szükségességének emlegetése (lásd alább). Az adatokból az is nyilvánvaló, hogy Miskolc „kinőtte” ekkorra a történelmi vásár-piac-központját (máshelől szükséges a városmag rendezése), s ez feltehetően azt is jelzi, hogy a hagyományos, középkori árucseré — mind mennyiségi, mind minőségi értelemben — tágabb tereket igényel, a város szűk főutcája (ill. annak egy szakasza) nem képes megfelelni az újfajta, növekvő elvárásoknak. A bemutatott két vásárcép egyértelműen jelzi, hogy a miskolci hetivásár nem egyszerűen piac-funkciókat tartalmaz, ill. lát el, hanem egy tágabb földrajzi körzet ellátásában, árucseréjében vállal lényeges szerepet, színterül szolgálva az eltérő földrajzi-gazdasági adottságú tájak termékcseréjének.

Az 1860-as évektől már nyomtatásban adta ki a város a piacrendőri szabályokat, amelyek egyértelműen meghatározták a hetivásárok rendjét. Az 1868-as piacrendőri szabályokat *Szendrei János* is közölte monográfiájában.²³ E szabályrendeletek egyik fő célja az árusok kiszorítása volt a főutcaról a város mellékutcaiba. Az 1870-es években még csak a szekeres árusokat tiltják ki a főutcaról,²⁴ az 1880-as években azonban már a kofák tevékenységét is megszigorítják ezen a területen.²⁵

A helyi sajtó meglehetősen sokat ostorozta a város előljáróságát a főutcai piac miatt. Ebben — a közegészségügyi, közbiztonsági, stb. elvárások mellett — látnunk kell a kapitalizálódó város polgárosodásának — a külsőkben is megnyilvánuló — tendenciáit. A *Borsod* című lap 1886-ban így írt: „Talán sehol sincs annyi kirakott holmi az utczákon, mint Miskolcon heti vásár alkalmával a színháztól le egészen a Király-utczáig. Ott az egész utca egy zsbivásár; láthatók egész halmaz bádogos áruk, kályhák, bútorok, koporsók, hordók és faedények, régi- és új ruhák, seprűk és dorongok a legnagyobb választékosságban és nem az áruhelyeken, hanem kint az utcán. Vajjon megengedhető-e ez olyan nagy forgalmú utcán, mint a Széchényi utca?”²⁶

Sürgette a sajtó a Búza-tér rendezését, különösen a rozzant *fabutykák* (áruló bódék) lebontását,²⁷ s szorgalmazta vásárcsarnok építését, a vám olcsóbbá tételét, s a szekerek számára leálló-helyek építését, vélvén, hogy a piac visszaesésének és drágulásának ezen dolgok rendezetlensége, ill. hiánya az oka.²⁸ Gyakran kifogásolja a sajtó, hogy nem vetnek véget a kofák nyereszkesedésének: „A drágaság fő okozói a kofák, még pedig az által, mivel nincsen megtiltva nekik az elővásárlás... Tudtunkkal volt már erre szabály, vagy intézkedés; lehet, hogy most is van, hanem úgy mint sok más egyéb, csak papíron marad... Hogy a vevő a kofák nyereszkesedésének és csalásának ki ne legyen téve, szükségesnek tartjuk, hogy végre valahára a literrel és félliterrel való mérés, a rakásokban való kiárusítás betiltassék... minden kilószerint méressék ki, azaz súly szerint.”²⁹ A sajtó és a közvélemény tehát a modern piacért száll sikra, kifogásolja a kofák elővásárlási lehetőségét. Többször felvetődik az egységes mértékrendszer bevezetésének szükségessége, amely az egész magyar vásárugy évszázadokon át húzódó problémája volt. Törvények egész sora foglalkozott az egységes mértékrendszerrel, de ennek kialakítása csak 1874-ben sikerült.³⁰ A vásárokon azonban még sokáig továbbéltek (részben élnek) a régi formák (1. alább).

A XIX. század utolsó két évtizedére sikerült megteremteni a főutca rendjét, s elterelni onnan a hetivásárokat. Mindez azonban nem ment könnyen, s időnként vissza-visszatértek az árusok a főutcára. Erről tanúskodik a Borsod megyei Lapok cikkírója (1900): „...hosszu küzdelmek után csakugyan elterelték a piacot a Palóczy — és Nagy-Major utcákba, felszabadítván a főutcát azon kellemetlen és a közlekedést megakadályozó nyügtől, mellyet minden piacz forgalma okozni szokott és tűrhető tisztává, relatíve tetszetőssé lett egyetlen „ékességünk” téve. Váratlanul, minden előleges híradás nélkül egyszerre csak arra ébredtünk fel, hogy ismét visszakerült a piacz és az egész főutca ismét az adás-vevés színhelyévé lett, ismét ott ténferegnek a kofák, a járókelők, a cselédek, a puttonos, zsártásos és batyus asszonyok egész sokasága...”³¹

Az 1860-as évektől nyomtatott formában is megjelenő vásár- és piacrendőri szabályok már egyértelműen meghatározzák a sokadalmak rendjét. A vásári rendészetnek már korábbi hagyományai voltak Magyarországon. Felügyelt a közrendre, személyi és vagyoni biztonságra, tűzvédelemre, ellenőrzéseket és igazoltatásokat végzett.³² Miskolc város piacrendőri szabályai-
ból — a korabeli vásári rend mellett — egy új városkép, s újfajta, polgárosult

kereskedelmi rend képe bontakozik ki előttünk. Éppen ezért tanulságos bemutatni egy ilyen szabálygyűjteményt.³³

MISKOLCZ VÁROS VÁSÁR- ÉS PIACZRENDŐRI SZABÁLYAI (1889)

Általános intézkedések

1. Minden áru csak azon helyen bocsájtható eladásra, mely helyre a jelen szabályrendelettel utasítva van. A magánosok udvarán és telken az illető telektulajdonosok vagy bérlőik által fogantatott adás-vevési üzletet ezen szakasz nem korlátozza.

A házi ipar-czikkék és élelmi szerek kivételével bárminenű áruczikket, erdei termékeket, stb. házalva, járkálva áruba bocsájtni tiltatik; tiltatik továbbá a város utczáin, valamint a város határában, a vámon kívül is is áruczikkéket eladásra hozott szekereket is megállítani a végett, hogy az áruczikkék iránt alku kezdessék.

2. Mindenki, ki a város utczáin s terein viszont eladással rendszeresen foglalkozik, s ott ily célból helyet foglalni akar, köteles magát a r.-kapitányi hivatalnál bejelenteni, árulási sorszámmát — mely nélkül soha nem árulhat — kivenni s árulási helyének kijelölését kérni. Ezen kötelesség a közönség használatára szánt járművek tulajdonosaira is kiterjed. Úgy az előbb, mint utóbb említettek sorszámmukat könnyen látható helyre feltűzni s lakváltozásukat a r.kapitányság azon osztályán is, honnan a számokat nyerték, 48 óra alatt bejelenteni tartoznak.

3. A búzatér, tetemvár s marhavásár téreken kívül a város utczáin s terein sem üres, sem rakott szekerek, a le- vagy felrakodás idején túl hosszabb időre meg nem állhatnak, ki nem foghatnak és nem étehetnek; a nevezett téreken is csak azon szekereknek engedtetik hely, melyek az eladás végett oda utalt árukkal vannak vagy voltak megrakva. Kivételt képeznek ezen szabály alól a társas- és bérkocsik, melyeknek álló helyeik időközönként a szükséghez képest a városi tanács által határozatnak meg; továbbá a taligások, kik az Újváros-utczán a hídtól északra, a Selesen a Matuskovics ház előtt, a búzatéren a sóház épülettől északra állomásoznak, s végül a hosszú szekerek, kik szintén a sóház épület északi oldalához, s az ernyős szekerek, melyek az újvárosi hid északi oldalához rendeltetnek s a 41. §-ban megjelölt szőlős szekerek.

4. Az országos- és hetivásárok alkalmával sem szabad a szekereket — a tetemvár, búzatér és marhavásár kivételével — más utczákon és tereken hagyni, hanem kötelesek azokat tulajdonosaik leterhelésük után a szállók udvarán elhelyezni; egyedüli kivételt azon eladók képeznek, kik czikkéiket szekereken vagy azok felhasználásával készített sátrakban árulják; az ily eladóknak a rendőrség által kijelölendő helyeken, szekereiknek a vásártéren vagy utczán hagyása megengedhető.

5. A megtisztított aprómarhát, kenyeret, zsemlet, perczet, tejet, túró, vaját vagy más élelmi szereket áruló kofák csak tiszta ruhával leterített asztalkán, vitorla vászonnal fődött csinos sátrak alatt árulhatnak. Gyümölcs és zöldség kosarakban is árulható.

A hentesek és dinnyések szintén ily sátort kötelesek használni. Hasonnemű árusok sátrai egyenes vonalban egymás mellé állítva lehetőleg egy mértékűek legyenek.

Az országos vásárok két napjának éjjelét kivéve, az áru-sátorok az utczákon és tereken éjjelre sehol és soha künn nem hagyhatók.

Vasárnap és ünnepnapokon — az országos vásárok kivételével — a város utczáin és közterein reggeli 9 órán túl semminemű czikkék sem árulhatók.

6. A Király-utczán a Kubacska-közig, a Széchenyi-utczán, Városháztéren és Nagy-Hunyad-utczán a Greuter-házig sátort ütni s azok alatt bárminemű árut is árulni nem engedtetik meg. A fent említett utczákon a kereskedőknek is tiltva van áruikat az utczára s a járdára kirakni, vagy a járda fölé s a falakra kifüggeszteni, ezen szabály még az országos vásárok alkalmával is megtartandó.

7. Az árusoknak a vevőket másoktól elcsalni s magukhoz vonni szigorúan tiltatik.

8. Egy iparjogosítottnak sem adható a város utczáin és terein több, mint egy áruló hely.

9. A felállítandó sátorok 3 méternél hosszabb s 2 méternél szélesebbek nem lehetnek, ezek egyenes sorokban állítandók, s hol több ily sor foglal helyet, azok háttal szorosan egymáshoz építendő s közöttök elől 3 méter széles utca hagyandó.

10. A vízfolyókák mellett a sátorok akként állítandók fel, hogy az esővíz szabad lefolyása ne gátoltassék.

11. A sátorok, bódék s boltok homlokzatának vonalán kívül rudakat, léczeket alkalmazni s azokra árukat kifüggeszteni tiltatik.

Árulási rendszer

A búzatéren

12. Az eladás végett behozott életneműek egyedül a búzatéren bocsájtathatnak áruba. Amennyiben pedig a búzatéren másnemű cikkek is eltérnek, az áruk a következőleg helyeztetnek el:

A búzatér déli oldalán, a folyókan belül két sorban a gyümölcs, tej, vaj, túró, tojás, főzelék, zöldség, kisebb mennyiségben burgonya, dinnye, aprómarha, szóval konyhacikkek árulandók és pedig a nyugoti négyszög déli oldalán a viszont eladók, s kofák, a keleti négyszög déli oldala hosszában a helybeli és vidéki termelők. Ezek mögött a délkeleti négyszögben a pecsenyésekkel s a laczi konyhásokkal szemben közvetlen a korlát mellett a kenyeresek, pékek s perczesek helyeztetnek el, a felmaradt téren termény, gyümölcs és különféle házi szükségre árusítandó árucikkekkel terhelt szekerek s ősszel a káposzta árulók foglalnak helyet. A délnyugati szakaszban a kofák mögött a harmadik sorban a főtt étel és sült hal árusok, a nagy árucarnokban a főzelék és kisebb gabonakereskedők, továbbá a cserépedény árusok nyerne helyet, kik azonban a csarnokon kívül ki nem rakodhatnak. A két kisebb csarnokban a pecsenyések és laczi konyhások helyeztetnek el. Ezen két csarnokon kívül pecsenyések és laczikonyhások csak kivételesen s vásári alkalmakkor nyerhetnek helyet. E szakasz többi részét a terményekkel rakott szekerek foglalják el. Az észak-nyugoti szakaszban csak a gabonaneművel, az északkeleti szakaszban csak a takarmány és szalmaneműekkel rakott szekerek állhatnak. A szekerek mind a négy szakaszban sorban állítandók, hogy azok között a vevők akadálytalanul közlekedhessenek.

13. A búzatérnek északi részén, a sóház és Molnár-féle magtár között az út melletti tér, mutatóványok, lovarda, közhinta (?), múzeum, panoráma, stb. számára jelöltetik ki. Ezen tértől északra a szükséghez képest, még a gabonaneművel rakott szekerek, s mellettük a hordó-, kád s más fa és gyékényeműket árulók foglalnak helyet, ez utóbbiak mellett a Szelesen a zöldségárusok, hagymaárulók, gyékényeket, vas és rézműveket árulók a Matuskovics házig.

A Tetemvartéren

14. A Szelesen és tetemvár szélén a Matuskovics-féle ház előtt két sor pecsenye árus foglal helyet, mögöttük a szelesi oldalon pedig vas, réz, porcellán, üvegárusok, kik szekeren árulnak, állhatnak. A Gulyás-féle ház előtt egy sorban a kötelesek árulnak.

15. A tetemvár északnyugoti részén a nyersbőr árusok, a Bató-féle ház előtt a zsbárusok, tollkereskedők, a házi vászon árusok helyeztetnek el, a felmaradt téren a cser, épület- és tűzifával és mustal terhelt szekerek állanak. A szekerek mint a búzatéren, itt is sorba állítandók, hogy azok között a vevők akadálytalanul közlekedhessenek. A Fazekas-utca Tetemvár felőli bejáratánál, ezen utca mindkét oldalán a szíjgyártók árulnak.

A belső vásártéren

16. A Kazinczy-utca keleti oldalán, Tetemvartól dél felé, a kés, fémkő, kolomp és fakanál-árusok, ugyanezen utcán a Pollák-féle háztól a szappanosok, rostások, bádogosok, helybeli és vidéki festők foglalnak helyet.

17. A régi postautca északi oldalán a kendősők, helybeli és vidéki rőfösök állanak. Heti vásárok és mindennapi árulásra ezen kereskedők, valamint a pipások is az Újváros-utcán szintén felüthetik sátraikat.

18. A Battyány-utca végén a Marusák-féle bolt előtt a kosárfonók, ezeken túl a minoritazárda térig a rövid árusok, pipások és csáté árusok egy sorban helyeztetnek el.

19. A Kazinczy-utca nyugati oldalán a kir. gymnasium szögletétől a Marusák-boltjáig a rézőntők, könyvkötők, gombkötők, fésűsök, és órák foglalnak helyet. Ugyancsak a Kazinczy utcában a háromrőzsa szállótól a dr. Grósz-féle házig azon szabók, kik boltokban, bódékban, vagy kapuk alatt árulnak, ezek azonban a járda fölé rudakat ki nem nyújthatnak, azokra árukat ki nem függeszthetnek. Ezen utcában szabó sátor fel nem állítható. A dr. Grósz-féle háztól a zárda utcáig a helybeli és vidéki cipészek helyeztetnek el egy sorban.

20. A Horvath-utca déli oldalán a csipkések és gyólcsook, az északon pedig a pántlikások állanak, sátraik közvetlen a folyóka mellé építendők.

21. A kir. gymnasiumtól a zárda lépcsőjéig női és férfi ruha árusok szükség esetén 2 sorban árulhatnak.

22. A zárda-templom előtti kis téren a kórház és Kaffka-féle ház között az asztalosok foglalhatnak helyet két sorban.

23. Az új zárda-téren dél—éjszaki irányban kettős sorokban építendő sátrak alatt, a magyar és német szabók, szűcsök, szűrszabók, gubások, kalaposok, sapkások árulnak. A zárda-utczában az Éles-féle ház előtt a vidéki tímárok, ezekről keletre a szattyánosok állanak.

24. A ref. templom keleti ajtaja előtt a helybeli tímárok, az Éles-féle ház Palóczy-utczai oldalán a talpárosok, a Palóczy-utczán pedig esetleg több sorokban, a helybeli és vidéki csizmadiák és csizma patkoló lakatosok helyeztetnek el. Azon csizmadiák, kik a Kandia-utczán áruszínben helyt nem foglalhatnak, heti vásárok alkalmával a czipészek után a Kazinczy-utczában kapnak helyet.

25. A Kazinczy-utczában a szögleteken, hol a közlekedést nem gátolják, egy-egy mézeskalácsos vagy cukorka áruló sátor állítható fel.

26. Az ócskások számára az evangélikus templom előtti téren és a Nagy-Hunyad-utczán a Szinva-part mentében jelöltetnek ki áruló helyek.

27. A fazekasok a papmalom-tér keleti oldalán egy sorban, — a mész-árusok a major utczának keleti oldalán a Pecze-hídtól északra helyeztetnek el. A csemete és kőpor az ev. templom előtti téren árulható. Vidéki és helybeli szekerek felfogadási helyéül a Kandia-utcza jelöltetik ki, ezen szekereknek azonban a Szemere-utczában s a Forgó-hídon ácsorogni szigorúan tiltatik.

28. A fenti §-okban felsorolt cikkek árusai állandóan úgy országos, mint heti és napi árulásra is a fent kijelölt helyeken maradnak.

ÉLELMI SZEREK ÁRULÁSA A BELVÁROSBAN

29. A sátrakban áruló hentesek egy része az evangélikus templom előtti téren — a malom-árok északi oldalán; mögöttük a malom-árok déli oldalán — a hídfőnél egy pecsenyés, kenyeresek és dinnyések, a második sorban az aprómarha, nyúl, borjú, bárány, malacz s burgonya-árusok, — a tüdő-árusok pedig a mézsárszék megé helyeztetnek. Szekereken árulni ezen téren nem engedetik meg. Ezen tér szolgál egyszersmind kora reggelenként a napszámosok felfogadása helyéül is.

30. A városháztértől a Széchényi- és Király-utczákon a jelen szabályrendeletben meghatározott kivételeken kívül kofák, vagy bármiféle viszont eladók helyet nem foglalhatnak. Ezen téren és utczákon egyedül a termelők helyeztetnek el, — kik azonban az országos vásárok két napjának kivételével délelőtt 1p óráig árulhatnak, s ha tovább akarnak árulni, tartoznak azon térekre menni, melyek a kofák számára jelöltetnek ki, — eltávozásuk után helyöket feltisztítani kötelesek.

31. A termelők a kofáktól akként különböztetnek meg, hogy termelőeknek csak azok tekintetnek, kik egyedül csak saját termelésű cikkeiket viszik piacra, mihez többet a piacon eladás végett vásárolniok nem lehet, mert ez esetben már viszont eladóknak tekintetnek.

32. A Forster (volt Rácz Ádám)-féle háztól a város székházáig, esetleg két sorban a gombát és gyümölcsöt árulók. A Mikuleczky (volt Majthényi)-féle háztól kelet felé a helybeli kertészek, egri, szirmai, kis-tokaji, és más vidéki zöldségesek, utánuk az apró-marha, és velök szemben a tej, vaj, túró, tojás és főzelékárusok helyeztetnek el.

33. A Király-utczai hídnál, a Debreczenyi-házaknál a színház mellett, a sötét-kapunál, a papmalom bejáratánál s a városi bérház előtt; egy-két gyümölcs, zsemlye és perez-árus állandó elhelyezést nyerhet, azonban sátor helyett vászonernyővel tartoznak áruikat a nap ellen védeni.

34. A Püspök-utczai téren dr. Csáthy Szabó István háza mellett a Szinva-parton elől egy-két pecsenyés, utánok a fák alatt, esetleg több sorban a fehér és barna kenyér-árusok, s a pékek egy része helyeztetik el.

35. Heti és mindennapi árulásra a kofák és viszont eladók részére a zárda-tér jelöltetik ki, — hol a Peczével párhuzamos sorokban kenyeresek, gyümölcs és gomba, zöldséges és főzelék, tojás, tej, túró, vaj, s végül apró-marha árusok foglalnak helyet, mögöttük a dinnyés sátorok állíthatók fel.

36. A halárusok továbbra is a Felső-Szirma-utczán a jelenlegi helyen maradnak s ezen tér a halárusok által tisztán tartandó.

37. Egy pecsenyés, kenyeres és gyümölcsös helyet foglalhat a Zöldfa vendéglő közelében is, ezekre a 33. §-ban kitett árulhatási mód szintén alkalmazandó.

38. Az Alsó-Szirma-utczának az Alsó-Gordon-utczávali érintkezésénél, egy kisebb árutér élelmi s más cikkek számára rendeztetik be.

39. A színház-csarnoknál a köszörűsök mellett egy gesztenye-sütő, kalács, sósperc és gyümölcs-árus foglalhat helyet.

40. A Széchényi-utczán a Három Rózsa előtt és a Kossuth-utcza bejáratánál egy gesztenye-sütő szintén árulhat.

41. A gyümölcs-piaczon kívül megengedtetik még a szállót nagyobb mennyiségben szekereken a Forgó-híd mellett a Szirma-utca végén s a Tetemvárbán a Gulyás-féle ház előtt s a papmalom-téren árulhatni.

KÖRZETVÁM ÉS VÁSÁRHELYPÉNZ

Vámköteles állat vagy jármű a vámsorompón a szabályszerű vám lefizetése s erről nyert czédula nélkül át nem jöhet, mely czédulát a hajtó, míg a várost el nem hagyja, megőrizni s az ellenőrző közegek felszállítására előmutatni köteles. Szabályszerű vásárhelypénz lefizetése s az erről nyert czédula nélkül az árutéren senki sem árulhat. Köteles a vásárjog-bérlő hiteles mázsát tartani az országos és hetivásárok alkalmával a rendőrség által kívánt helyen és időben felállítani, azon a méréseket a vásár szétesztlésáig folyvást eszközölni, a mérés eredményéről a feleknek a termény nemét, zsák számát, súlyát feltüntető és saját vagy megbízottjai eljárásával (?) ellátott hiteles mérési jegyet külön díj nélkül kiadni.

VÁSÁRI FELÜGYELET

A rendőrség kötelessége felügyelni:

a. Hogy az áru forgalom tárgyában alkotott törvények, szabályrendeletek és hatósági egyéb intézkedések szigorúan végrehajtsanak.

b. Hogy azon akadályok, melyek a közlekedést gátolnák, elháríttassanak.

c. Hogy a közönség az adás-vételnél a csalásoktól megóvassék.

d. Hogy az undorító, valamint az egészségre ártalmas romlott élelmi és tápszerek, nem különben az ilyen iparcikkék eladása megakadályoztassék és az életet veszélyeztető áruk forgalomba ne jöhessenek.

e. Hogy a jogtalanul szerzett áruk a forgalomból kizárassanak.

f. Hogy minden, a mi erkölcsöt, vagy a közszemérmert sérti, a vásártérről eltávolíttassék.

g. Hogy a koldusok a vásártéren meg ne jelenjenek.

h. Hogy a zsebtolvajok a vásártérekben ne ácsorogjanak.

i. Hogy az eladók és vevők között fölmerült vitás ügyek, amennyiben hatásköréhez tartoznak gyors elintéztést nyerjenek.

k. Hogy a kövezeti vám és vásár jog bérlők érdekei megóvassanak, de viszont ezek részéről visszaélés el ne követtessék.

l. Hogy a kofákról, általában a város téerein s utcáin állandóan helyt foglaló viszont eladók-ról, továbbá az alkuszokról és a közönség használatára tartott járművekről rendes jegyzék vezettessék.

m. Hogy úgy a vevőnek, mint az eladónak jogában áll ugyan alkuszokat alkalmazni, de ezek felszólítás nélkül a marhavásárlás ügyeibe bele, nem avatkozhatnak.

n. Hogy az állategészség rendőri teendők tekintetében az 1888. VII. t. cz. végrehajtása iránt kiadott föld-, ipar-, kereskedelemügyi m. kir. n. m. miniszterium 40.000/888. sz. a. rendeletének 34. és 35. §-aiban foglalt intézkedések foganatosíttassanak.

o. Hogy a marhalavél átírások fennakadás nélkül végeztessenek.

p. Hogy a vásártéren, máshol mint a kijelölt helyen senki tért ne foglalhasson, különösen a marhavásár téren, minden állat és szekér rendes helyen álljon.

q. Hogy az állat orvos a vásárban kötelességét pontosan teljesítse.

r. Hogy csődület ne keletkezzék.

s. Hogy a vevő és eladó között folyó alkuba harmadik személy bele ne kössön; ezt ne zavarja s egyik vagy másikat az alktól el ne vonja.

t. Hogy a gyúlékony s robbanó szerek csak is azon a helyen tartassanak s árultassanak, a melyek engedélyeztettek. Szóval, hogy a közrend érdekei semmiben meg ne sértessenek.

A rendeleteket *záróhatározatok* zárják, melyek 1—20 Ft pénzbüntetést, ill. 2 napos elzárást helyeznek kilátásba a rendeletek ellen vétőknek. A kiszabott pénzbüntetések a városi szegényalap javára fordítandók. A szabályrendeletet a város képviselőtestülete 1889. május 27-én fogadta el, s a belügyminiszter jóváhagyása után, 1889. október 1-én lépett hatályba.

Aligha kétséges, hogy a szabályrendeletből kirajzolódik előttünk a múlt-század végi miskolci vásárok teljes képe. Bizonyos, hogy az e rendeletben lecsapódott tapasztalatok és elvárások több évszázados gyakorlat bevált elemei, valamint azok a követelmények, amelyekért a város hosszú időn át szívós harcot folytatott. Egy polgárosodott város piacának-vásárának képe áll előttünk, amely már alig hasonlít még az egy évszázaddal korábbira is (lásd fentebb). A város rendjének biztosításán túl benne már alapvető közlekedés-, vagyion- és tűzbiztonsági elvárások is megfogalmazódnak, s lényeges szempont a tisztességes üzlet lehetőségének biztosítása, az üzleti tisztaság garantálása is. A piacrendőrség intézményét mindezek biztosítására hozta létre a város.

A szabályrendelet visszatükrözi a megváltozott városképet, a főutca új szerkezetét is. A vásári funkciók egyre inkább kiszorulnak a belvárosból, itt csak a napi piaci funkciót ellátó, elsősorban élelmet áruló kereskedők maradnak, s az ő tevékenységük is csak a nap korai szakaszára korlátozódik.

A szabályrendelet pontjai — bár csak elvétve említene konkrétan vidéki árusokat — jelzik, hogy a miskolci hetivásárok jelentősége túlnyúlt a város szűk körzetén, s fontos alkalma volt az egész Sajó-völgy és Északkelet-Magyarország árucseréjének, az Alföld és az északi hegyvidék termékcseréjének is. Jelen közlés csak új adatok feltárására szorítkozott, azonban így is felhívta talán a figyelmet több olyan témára, amelyeket a történeti-néprajzi kutatásoknak a közeljövőben nagyobb figyelemmel kell kezelni ebben a régióban is.

JEGYZETEK

1. A vásárkutatás könyvtárnyi irodalmából összefoglalóan: *Dankó Imre* 1979. 251—289.; Vö. még: *Szöllősi Gyula* (szerk.): *Vásártörténet — hídivásár*. Debrecen, 1976.
2. *Dankó Imre* 1972. 154.
3. *Bácskai Vera—Nagy Lajos* 1978. 227—228.
4. *Dankó Imre* 1972. 154.
5. A XIX. századi miskolci vásárokról legplasztikusabb leírással Božena Nemčova szolgált, 1851-es miskolci látogatása után. Vö.: Božena Nemčova miskolci levelei (1851) 23—25. Miskolc 1963.; Vö.: *Tárkány Szűcs Ernő* 1981. 659—660.
6. Vö.: *Leszih Andor* 1921. július 10. Leszih — lehet, hogy csak sajtóhiba folytán — az 1880-as évekre datálja az iratot. Az anyagért Tóth Péternek tartozom köszönettel. Lelőhely: BAZ. megyei Levéltár MV. Lt. Species XXX. Számnélküli iratok.
7. *Marjalaki Kiss Lajos* 1957. 102—128.; *Marjalaki Kiss Lajos* 1958. 133—153.
8. 1817-ben 2675/2. sz. telek volt a bakterház, innen a Mészár utca felé húzódott a jelzett terület.
9. A mai Hunyadi utca eleje (2—8., ill. 3—5. házszámok).
10. 337—338. sz. kötel, ma Hunyadi utca 6. szám.
11. 318. sz. kötel, ma Szabadság tér 2—4.
12. 158—160. sz. kötel, a mai Széchenyi utca 2—8. számok közé eső terület.
13. A 7—12. sz. pontok a Sötét-kapunál levő kiterjedt árulóhelyeket, a Rákóczi, ill. Széchenyi utcák felé eső részeket jelölik.
14. Kádas utca ma Pálóczy utca.
15. 717. sz. kötel, ma Széchenyi utca 26—28. szám.
16. A 17—24. pontok a megyeháztól a színházig osztják fel az árulóhelyeket.
17. 709—715. kötel, ma Széchenyi utca 28—40. szám.
18. *Tárkány Szűcs Ernő* 1981. 659—660.
19. BAZ. megyei Levéltár; A diósgyőri koronauradalom iratai 1831. 936. szám.
20. A diósgyőri koronauradalom iratai 1831. 935. szám.
21. A diósgyőri koronauradalom iratai 1831. 949. szám.
22. A diósgyőri koronauradalom iratai 1831. 934. szám.

23. *Szendrei János* 1911. IV. kötet 647.
 24. A Miskolcz város területére nézve érvényben levő piacrendőri szabályok 1876. 6. lap. HOM. Htd. 53. 2778. 1.
 25. Miskolcz város vásár- és piacrendőri szabályai 1889. 12—13.
 26. Borsod 1886. december 9.
 27. Borsodmegyei Lapok 1883. május 23.
 28. Borsodmegyei Lapok 1901. július 19.
 29. Borsodmegyei Lapok 1900. augusztus 3.
 30. *Tárkány Szűcs Ernő* 1981. 662.
 31. Borsodmegyei Lapok 1900. augusztus 3.
 32. A vásári rendészet történetéhez és feladataihoz részletesen: *Tárkány Szűcs Ernő* 1981. 665—668.
 33. Miskolcz város vásár- és piacrendőri szabályai 1899. HOM. Htd. 53. 2778. 1.

IRODALOM

- A miskolci piac.* Borsodmegyei Lapok 1900. augusztus 3.
A piactér érdekében. Borsodmegyei Lapok 1883. május 23.
Bácskai V.—Nagy L., 1978.
 Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. Ethnographia LXXXIX. 217—230.
Dankó I., 1972.
 Egy miskolci vásárhirdetés 1801-ből. HOM Közl. 11. 154—157.
Dankó I., 1978.
 Vándorlás és árucseré (Vázlat és irodalmi tájékoztató a Kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). A Déri Múzeum Évkönyve 251—289.
Hetivásár Miskolczon. Borsod, 1886. december 9.
L(eszih) A., 1921.
 Régi miskolci hetivásárok rendtartása. Miskolci Napló július 10.
Marjalaki Kiss L., 1957.
 A miskolci főtca topográfiája. HOMÉvk. I. 102—128.
Marjalaki Kiss L., 1958.
 Miskolc régi mellékutcai. HOMÉvk. II. 133—154.
Miskolcz város- és piacrendőri szabályai. Borsod, 1892. május 5., 12.
Tárkány Szűcs E., 1981.
 Magyar jogi népszokások. Budapest.

ANGABEN AUS DEM 19. JAHRHUNDERT
ZU DER MARKTORDNUNG IN MISKOLC

(Auszug)

Die Forschung des Warenaustausches ist heutzutage in den Vordergrund der historischen Untersuchungen geraten. Infolge dessen sind zahlreiche neue Erscheinungen und Zusammenhänge auf dem Gebiet der Produktionsgegende und in der Arbeitseinteilung der verschiedenen Regionen zum Vorschein gekommen. Bedauerlicherweise hat man aber bisher auf die Verbindungen im Warenaustausch zwischen der Tiefebene und dem nördlichen Bergland nur wenig Aufmerksamkeit gerichtet, obwohl diese Gegend innerhalb der Grenzen des heutigen Ungarns die besten Forschungsmöglichkeiten in diesem Thema bietet.

In der Studie werden neue Angaben zu dem Warenaustausch in Miskolc, „im Tor des Oberlandes“ mit Hilfe geschriebener Quellen aus dem 19. Jahrhundert veröffentlicht. Die Quellen entdecken den Prozess, wie der Markt-

platz in Miskolc, in der Stadt, die einen traditionellen, mittelalterlichen Stadtkern hatte, von dem Mittelpunkt stufenweise auf das äussere Gebiet der Siedlung verdrängt wird. Diese Umwandlung ist in Miskolc eine Folge der bürgerlichen Ansprüche und des kapitalisierenden Handels, für die der Magistrat und die fortschrittlichen gesellschaftlichen Schichten Jahrhunderte lang gekämpft haben.

Aus den Marktordnungen sind das Bild des Marktes im 19. Jahrhundert, das Warenangebot und im Zusammenhang mit diesen Angaben auch die Verbindungen im Warenaustausch und die Anziehungskreise der Stadt rekonstruierbar. Diese Verordnungen spiegeln gleichzeitig auch das Stadtbild, die neue Konstruktion der Hauptstrasse wider. Damit wird angedeutet, dass die Bedeutung des Wochenmarktes in Miskolc sehr gross war. Der Markt war eine Gelegenheit zum Warenaustausch nicht nur innerhalb der Stadt, sondern auch zwischen der Tiefebene und dem Bergland.

Gyula Viga

A PSZICHIÁTRIAI KÓRRAJZOKBAN REJLŐ FOLKLORISZTIKAI INFORMÁCIÓK JELENTŐSÉGE A SZELLEMI NÉPRAJZ SZÁMÁRA*

PISZTORA FERENC

A folklorisztikus témájú túlértékelt és téveseszmék, hallucinációk és illúziók, félelmek és fóbiák stb. tudományos elemzése és kutatása főképpen a következő két szempontból bír jelentőséggel:

Mindenekelőtt a pszichopathológiának van szüksége számos kórtünet értelmezésében a folklorisztika segítségére.

A Monarchia korában éppúgy, mint ma, a mindennapi klinikai gyakorlatban a pszichiáter ugyanis gyakran találkozott és találkozik az archaikus népi tudat, a folklór elemek pszichopathológiai vetületeivel, különösképpen a babonás hiedelmek befolyásos-megrontásos téveseszmék formájában való jelentkezésével. Ez a gyakorlati találkozás megköveteli a vizsgálatól, hogy három vonatkozásban is helyes ítéletet alakítson ki:

Így elsősorban azt kell felismernie, hogy mikor van szó csupán a folklorisztika tárgykörébe tartozó népi hiedelmekről, mondákról, mítosz-elemekről stb. és mikor azok már kórosnak tekinthető pszichopathológiai feldolgozásáról. Ez, a normális és a kóros lelki jelenségek könnyen egybeemosódó határterületén elvégzendő differenciáldiagnosztikai tevékenység a pszichiáter részéről többek között azt is feltételezi, hogy bizonyos mértékű folklorisztikai ismeretekkel rendelkezzen. Csakis azok birtokában lesz képes u.is elkülöníteni az ép lélektani jelenségeket a kórosaktól, s tudja majd helyesen értelmezni a kettő viszonyát. Találón fogalmazza meg ezt a követelményt J. ZUTT professzor az alábbiakban: „A tévely elmekóros állapotát bizonyára könnyebben és jobban megérti az, aki előkészületként pl. a sámánok extatikus és megszállottsági képeivel foglalkozik, mint aki egész életében folyton csak hullákat boncolt.”¹

Másodszor: a pszichiáter további feladatát képezi, hogy a folklorisztikus témáknak a kórlélektani tünetek keletkezésében, pathodinamikájában játszott szerepét elemezze és értékelje. Ez a szerep — a körképek struktúrájának vizsgálatára hivatott Birnbaum-féle analízis értelmezésében — egyaránt lehet pathogenetikai, pathoplasztikus, predisponáló, preformatív vagy provokatív.² Míután az archaikus babonák és a népi hiedelmek — főleg a falusi lakosság körében jelentkező reaktív pszichosisok vonatkozásában — igen gyakran induktív, vagyis direkt kórnemző szereppel bírnak, e hiedelmekkel való foglalkozás a mentálhygiénés prevenció érdekeit is szolgálja.

Végezetül harmadszor: az elmeegógyásznak fel kell figyelnie a folklorisztikus téveseszmék jelentős hányadánál fennálló forenzikus szövődmények lehetőségére. Feltűnő ugyanis, hogy a babonás-megrontásos hiedelmekhez kapcsolódó, erős negatív indulatokat provokáló és fenntartó túlértékelt és téveseszmék milyen gyakran vezetnek súlyos életellenes cselekményekhez. Akár olyan formában, hogy a sajátmagát, vagy hozzátartozóit megrontottnak hitt személy elkeseredésében kísérel meg öngyilkosságot, akár úgy, hogy vélt megrontója ellen támad s annak megölése révén próbál megszabadulni az ártalmas rontástól.³

* A XXVI. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszuson, Plovdivban, 1978. aug. 25-én „*La documentation psychiatrique — une source nouvelle et encore peu utilisée des recherches folkloriques*” — címmel elhangzott előadás alapján írt tanulmány.

Másrésről a fentebb említett pszichiátriai tünetek folklorisztikus tartalmi vonatkozásai — megtisztítva azokat a sajátosan pszichopathológiai torzulásoktól — a normál populáció szellemi néprajzának már meglevő ismeretanyagát *erősíthetik meg*, esetleg *egészíthetik ki* néhány tekintetben, vagy *bővíthetik, gazdagíthatják* azt új információkkal. Ilymódon a kóros oldal felől haladhatunk a normális megismerése felé, s ennyiben a néprajz merít a pszichopathológiából, a pszichopathológiai dokumentáció kínálkozik új forrásként a folklorisztikai kutatások számára.

Jelen tanulmányban kizárólag e második szemponttal, vagyis azzal a kérdéssel kívánok foglalkozni, hogy a pszichiátriai kórtünetekben foglalt és a pszichopathológiai dokumentumokban tárolódott folklorisztikai információk hogyan hasznosíthatók a szellemi néprajz számára?

A pszichiátriai dokumentáció, mint kiaknázatlan és új forrásanyag a folklorisztikai kutatások számára

Már bevezetőben meg kell állapítani, hogy ez az írásos forrásanyag a szellemi néprajz szemszögéből mindeztideig nem lett kellőképpen felfedezve és nem lett tudományosan kiaknázva. Az e terén fennálló mulasztás annál szembeötlőbb, mivel a pszichiátriai dokumentumok a századfordulót követő, de főleg az azt megelőző évtizedek viszonylatában szinte az *utolsó, még fel nem tárt* írásos kútfont képviselik; ezenfelül a túlnyomórészt individuális jellegű paraszti mémoár-irodalomhoz képest *nagy tömegű egyéntől nyert, nagy mennyiségű folklorisztikai információt* tartalmaznak; továbbá, úgy a normális, mint a mentálisan kóros egyedeknek a *népi hagyományokhoz, a hiedelmekhez stb. való* — kisebb részben ép és szokványos, nagyobb hányadban pathológiás — *szubjektív viszonyulását*, megélési formáit is tükrözik az esetek többségében.

Magyarországon a második világháborút követő politikai, gazdasági és társadalmi változások, a szocialista átalakulás következtében nagymértékű iparosodás és jórésben ennek betudhatóan jelentős fokú belső migráció és városiasodás indult meg. Míg pl. 1949-ben az aktív keresők 22%-a dolgozott az iparban és az építőiparban, s kerekén 54%-a mezőgazdaságban, napjainkban az aktív keresők 45%-át foglalkoztatja az ipar, s csupán 26%-át a mezőgazdaság. Az ipari és az építőipari keresők létszáma 1973-ig az 1949-eshez viszonyítva csaknem a két és félszeresére növekedett. Másrésről hazánkban jelenleg a népesség 49,5%-a él városban, s ez az arány az ezredfordulóra mintegy 70% lesz. Tovább fog tartani, sőt fokozódni fog a népesség koncentrációs folyamata, ami azzal jár együtt, hogy mind a külterületi lakott helyek száma, mind pedig a kis népességszámú községek jelentősen csökken.⁴

Jórésben ezen változásoknak betudhatóan napjainkban Magyarországon eltűnőben és átalakulóban vannak a hagyományos paraszti közösségek, s velük együtt hagyományos népművészetük is. Így főképpen a népviselet van kihalóban, ami a legtöbb helyen már csak szörványosan észlelhető.⁵ Szintúgy elhalványultak az agrárnépesség közösségi életéhez kötött, illetve az azt szabályozó szokások, vagy pedig úgy tartalmilag, mint formailag jórésben átprofilizálódtak. Szemléletesen példázza ezt a családi és társadalmi ünnepek megülése napjainkban, melyekkel kapcsolatban azt írja, egy neves folkloristánk, hogy az 1960-as évektől kezdődően határozott mozgalom indult ezeknek az új jellegű szervezésére.⁶ A háttérben az időpontok és az alkalmak tekintetében még jól érezhető az egyházi ünnepek analógiája, de az emberi élet kiemelkedő eseményeivel kapcsolatos mondanivaló már világi, sőt szocialista jellegű. (Lásd pl. keresztelő helyett „névadó ünnepség”, egyházi házasság és temetés helyett polgári szertartás stb.) A falu „*akkulturációja*”-nak a folyamata többféle szempontból (pl. urbanizáció, sajtó és népkönyvtárak elterjedése, szektásodás, a munkásmozgalom irradációja a mezőgazdaság napszámosok körébe, majd az agrárszocialista mozgalmak stb.) már a

múlt század utolsó évtizedeiben megkezdődött, s számos tényezőnek betudhatóan ma is tart.⁷ Itt különösen figyelembe veendő, hogy a napjainkban oly divatos passzív rádióhallgatás, vagy televízió-nézés lényeges eleme a szabadidő mai kitöltésének és ily módon éppen azt az időt veszi el, amelyet a hagyományos falusi társadalom a folklór hagyományozására, fenntartására szánt.

A Monarchia korában meginduló és annak a végefélé mind erőteljesebbé váló paraszti „akkulturáció” társadalomfejlődési hátterét emeli ki ismert történeszünk tanulmánya.⁸ A szerző többek között rámutat arra, hogy a polgári társadalom és a tényleges polgárosodás — ha áttételesen is —, de igen jelentős mértékben „hasonította magához” a klasszikus paraszti értékrendet és gondolkozás módot. Ezenkívül jelelősnek tartja még az információk mennyiségének a megnövekedését is: részint az olvasottakét, ami az analfabetizmus csökkenése és az olvashatók (kalendárium, újság, ponyvairódalom) körének kiszélesedése révén érvényesült, részint a kibővülő körű személyes tapasztalatszerzést (vasút, katonáskodás, távolabbi munkavállalás). „Az információk (kivált az olvasottak) mennyiségének e növekedése lassan azután új értékrendszerrel visz be a paraszti társadalomba, a magatartásban éppúgy, mint az esztétikában: merőben gyakorlati tényezőkhöz, ezzel is összefüggésben áll a népviseletek, a népdal, a népmese elhagyása, éppúgy, mint az individualizmus erősödése: az egyén életében a közösségi kapcsolatok meglazulása, jelentőségük csökkenése, s még fennmaradva is egyre inkább formálissá válása.” — írja. HOFER T. a parasztság életmódjában és osztálytagolódásában a 18. század végétől a 20. század elejéig bekövetkezett nagy változásokat teszi felelőssé a népművészet változásáért és hozza összefüggésbe az új stílusok kialakulásával.⁹

Napjainkban szintén eltűnően vannak — s többnyire csupán az idősebb rurális populáció tudatában lehetők még fel — az archaikus jellegű népi hiedelmek, babonák, mondák stb. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a tárgyi, anyagi természetű paraszti kultúra pusztulásának a mértékéhez képest ez a népi hiedelemanyag mindenestre szélesebb körben és makacsabb módon látszik dacolni az urbanizáció-indusztrializáció kettős folyamatával szemben.¹⁰

Miután nyilvánvaló, hogy a szellemi néprajzi gyűjtőmunka számára alkalmas kútfők, így a paraszti kultúra még élő, öreg hagyományörzőinek a száma egyre inkább csökken, érthetően megnövekedett bármilyen, a szellemi néprajz számára hasznosítható írásbeli és még fel nem dolgozott dokumentum jelentősége. E tekintetben korabeli hivatalos jelentések, kutatóknak, utazóknak stb. a népeletrre vonatkozó leírásai (pl. *RÓMER FLÓRISNAK* „A Bakony”-címen 1860-ban kiadott munkája¹¹), de legfőképpen idősebb parasztemberek és asszonyok élettörténetükkel kapcsolatos visszaemlékezései, naplói jönnek szóba. Újabban Magyarországon publikálásra is került néhány közülük; *BÁLINT S.*¹²; *BERÉNYI A.*¹³; *VANKÓNÉ DUDÁS J.*¹⁴

Amde az ilyesfajta, a hagyományokat, hiedelmeket leíró és egyben megélésüket, az azokkal kapcsolatos szubjektív viszonyulást is tükröző írások száma rendkívül csekély, s azok is inkább a közelmúltban élt, vagy még a jelenben is élő öreg falusiak tollából származnak.

Mindenesetre az Osztrák—Magyar Monarchia korából származó hasonló írásmű meglehetősen kis számban lehetnek csak fel. Ezt részben az a körülmény magyarázza, hogy abban az időszakban, amidőn még a mezőgazdasági foglalkozásnak az ország lakosságának kb. kétharmadát tették ki (64%), s amidőn a magyar paraszti társadalom szervező és fenntartó ereje, valamint szellemi kultúrája még töretlenül érvényesült, néprajzkutatásunk talán nem fordult még olyan intenzív és féltő érdeklődéssel az adatközlők felé, s nem kutatta fel és gyűjtötte össze olyan odaadó szorgalommal az idevonatkozó írásos anyagokat, mint teszi azt manapság. Másrészt — ami az előbbinél lényegesen fontosabb magyarázó körülmény — a dualizmus korában hazánk lakosságának, s azon belül is a parasztságnak jelentős hányada analfabéta volt, így írásos feljegyzés — írni-olvasni tudás hiányában — nem is volt várható tőle. 1870-ben pl. az ország hat éven felüli lakosságának 68,7%-a, Erdélyé 83,6%-ban, Horvátországé 83%-ban volt analfabéta. 1913-ra az ország lakosságának viszonylatában ez az arány 33,3%-ra csökkent.¹⁵ A nemek és a települési helyek vonatkozásában még tovább pontosítják az 1870-es statisztikát *VOIGT V.*, becslései: értékelése szerint falun a nők négyötöde, a férfiak kétharmada volt érintetlen az írásos műveltségtől, míg városban a férfiak egyharmada, s a nők több mint fele sorolható ide.¹⁶

A pszichiátriai dokumentációval, mint lehetséges folklorisztikai forrással kapcsolatban az alábbi, fontosabbnak tűnő kérdések megvitatása látszik célszerűnek:

1. *Az írásos pszichiátriai dokumentumok közül főleg melyek azok, amelyekben leggyakrabban található a szellemi néprajz körébe sorolható adatok?*

A Monarchia korabeli pszichiátriai dokumentációnak úgy jogi szempontból, mint az adatszolgáltatás szempontjából egyik legfontosabb okmányát képezik a kórrajzokban található, s a kezelő- és hatósági orvosok által kiállított *betegbeutalási bizonyítványok*, valamint a *betegeiről kitöltött kérdőívek*.

Először az 1874. évi 12 747. számú belügyminiszteri rendelet kívánta meg 19 kérdés kitöltését a beküldő orvostól. E kérdések kitértek a szülőknél, nagyszülőknél vagy más családtagoknál esetleg előforduló öröklésbeli terheltség kutatására, a szülők alkoholizmusának a puhatólására, a gyermekkori anamnesisre, a nevelés okozta mentálhygiénés ártalmakra, a nemi ösztön részletes taglalására úgy férfiaknál, mint nőknél („hőszám”, „havadás”, vagyis a havi vérzés jellegzetességei, sápkór fennállása stb.), a betegség kezdeti tüneteire, az ön- és közveszélyre, az előzőekben alkalmazott orvosi gyógykezelésre, s annak eredményére, a mimika és pantomimika, a pszichomotorium sajátosságaira, arra, hogy „vannak-e jelen érzéki káprázatok, étiszony?” stb. Érdekes a tünetek taglalása során a 16. és 18. kérdés: „Minő az alvás és álom?”, illetve „A beteg magaviselete környezete iránt, szereti-e a munkát, rendet, tisztaságot?”. Szociálpszichiátriai szempontból különösen értékelhető információkat hivatott szerezni a 7., a 9. és a 11. kérdés. Nevezetesen: „Gyakoroltatott-e a beteg kedélyére különös befolyás, olvasmány, rossz társaság a vagy baleset?”; „A házasodás vagy férhez menetel ideje? Lehet-e a családi viszonyoknak befolyást tulajdonítani a betegségre, ha igen, melyek azok a viszonyok?”. És „Tulajdonítható-e a betegség a beteg állásának, foglalkozásának, életformájának, vagyoni viszonyainak?”.

Az 1903-ban kiadott, 10 583. IV. a. számú belügyminiszteri rendelet viszont már 28 kérdés megválaszolását írta elő a beutalást eszközöző hatósági és kezelőorvos részére. E kérdések között számos szociálpszichiátriai jellegű, a beteg életmódjára, környezetére, stb. vonatkozó is szerepelt.

Nagy mennyiségű kórrajz átvizsgálása alapján meg kellett állapítanom, hogy a betegbeutalás során eljáró kezelő-, községi-, vagy hatósági orvosok a kérdőívek kitöltésére vonatkozó kötelemüknek rendszerint igen lelkiismeretesen tettek eleget.¹⁷ Ennek betudhatóan, a későbbi korok kutatói számára ezek a beutaló okmányok — melyek a betegeiket közelről és alaposan ismerő, többnyire házi orvosoktól származtak — sokszor bővebb és kimerítőbb információs anyagot szolgáltatottak, mint maguk az intézményekben, szakemberek által, de sokszor felületesen megírt kórtörténetek. S miután a helyben élő községi orvosok a vidék szokás és hiedelemanyagát is rendszerint jól ismerték, amennyiben az a kórképben szerepet játszott, annak vázolására is kitértek.

E kérdőívek korabeli fontosságát látszik aláhúzni az, a Monarchia időszakára jellemző betegbeutalási sajátosság is, hogy — főleg a századforduló előtt — a 4 állami elmeegógyintézetbe, a Schwartzer féle budai magánelmeegógyintézetbe, s a többi alapítványi elmeorvóházba is az akkori Magyarország mind a 63 vármegyéjéből érkeztek betegek, ha nem is egyenlő megoszlásban. (Így pl. *HOLLÓS I.*, 1909-ből származó cikkében a lipótmezei állami elmeegógyintézet 1868 és 1908 közötti, tehát 40 évi betegforgalmát elemezve kimutatta, hogy 1868-tól 1900-ig a beszállításoknak éppen csak 1/3-a volt budapesti, 2/3-a pedig vidéki.¹⁸

A viszonylag kis számú elmeegógyintézetbe a sokszor nagy távolságról érkező beteget nem mindig kísérte olyan hozzátartozó, akitől a felvevő intézeti orvos használható heteroanamnésist

kaphatott volna, s erre a későbbiekben sem került sor. Ily módon méginkább megnövekedett a beteget és környezetét rendszerint amúgy is jól ismerő kezelőorvos által nyújtott adatszolgáltatás fontossága.

A pszichiátriai kórrajzban továbbá nem ritkán találhatók — a századforduló utáni időszakban az írni-, olvasni tudás elterjedésével szaporodó mértékben — a *betegek által írott levelek, beadványok, feljelentések, naplók, költemények* stb. Ezekben a népi mentalitásra utaló számos részlet is szerepel.

Idevonatkozó példaként elsőnek a Rudolf trónörökös személye körül — főleg váratlan és rejtélyes halálát követően — kialakult számos népi adoma egyik leegyszerűsített és elhalványodott változatát említem:¹⁹

F. M. 40 éves, Nyírbátori születésű és lakos, nőtlen, görögkatholikus vallású, esernyőjavító hatóság elleni erőszak és királysértés büntette miatt került a Debreceni Fogházba. Ott „üldöztetési mánia” tünetei léptek fel nála, ezért a törvényszéki orvosok megfigyelés végett a Nagykállói M. Kir. Állami Elmegyógyintézetbe utalták be. 1908. júl. 15-én nyert ott felvételt, kórrajzi diagnózisa: „Tébolyodottság”. A kórrajzban egy, a beteg által írt költemény is volt található, „*Princz Rudolf temetése*” címmel. A hosszú költeményből csupán néhány, a trónörökösrel, Ferenc József császárral és Erzsébet királynéval kapcsolatos, a korabeli népies politikai közgondolkozásra jellemző strófát idézek:

„1885 évben szomorú hír jött az ember fülébe,
Hogy mi történt, alig bírom leírni.
Hogy még ilyent ki is lehet gondolni!
Trónörökös, hogy kiment az erdőbe,
Azt sem tudta, hogy török ki élete,
Hogy is tudná, hogy ott várja a halál,
Csak mikor a gyilkos szeme előtt áll.
Életitől gonosz gyilkos megfosztotta,
Úgy találta József herceg az árokban.
Jaj Istenem, mit is kellett elérnem,
Jobb lett volna ez világra sem születnem.
Hogy a testét a koporsóba tették
Koporsója fedelét rá helyezték
Hogy ne nézzék összeroncsolt tetemét,
Ne keserítsék Magyarországnak szívét.
Úgy is gyászban vagyon már az ő szíve,
Oda van a Magyarország reménye,
Gyászba borult az Ország örökre,
Mert oda van, aki őtet szerette...

Stefánia végtől-végig siratta,
Kendőjét könnyeitől csavarta.
Miniszterek, most teszitek a sárba,
Az országot örökös áristomba.
Édesanyja sem gondolta el volna,
Hogy még ő is gyászhalállal kimúlna.
Ófelsége vígan ment Buziásra nagygyakorlatra,
Buziáson gyászsürgönyét megkapta,
Felesége is megvagon gyilkolva.
Ófelsége hogy aztat elolvasta,
Szobájában rögtön elájula.
Ófelsége feleségét kiterítve meglátta,
Végtől-végig sűrű könnyel siratta.

Jaj Istenem, jaj nekem az életem,
 Oda van a feleségem, gyermekem!
 Óh, Szűz Anyám, Mária, végy fel kegyelemben,
 Ne hagyj engem elveszнем ez özvegy kenyérben!"

E szövegből egyrészt nyilvánvaló, hogy a „költő” a Rudolf trónörökös halála körül keringő ellentmondó hírek, kalandosabbnál-kalandosabb híresztelések közül²⁰ azt a variációt fogadta el, mely szerint Rudolf orgyilkosság áldozata lett; másrésztől többször is kifejezetten utalt a magyar nemzetnek a koronaherceg irányában megnyilvánuló szeretetére, s egyben meghíusult politikai reményeire.²¹

A következő körtörténetben szereplő mellékletek — melyeket második számú példaként mutatok be — egyszerre szemléltetik a beteg által szerkesztett, s kezelőorvosának szánt, kézzel írott 12 oldalas *beadványt*, valamint a „királyi törvényszéki orvosoknak” a beteg elmeállapotára és bűncselekményének a leírására vonatkozó 9 oldalas *szakvéleményét*. Külön ki kell emelnem, hogy ezek az *igazságügyi elmeszakértői vélemények* rendkívül nagy forrásértékű dokumentumokat képviselnek, mégpedig nemcsak a pszichiáterek, de a társadalomtudományi kutatók számára is. Legfőképpen azért, mert nem csupán pszichopathológiailag dokumentáltak rendkívül bőven, hanem mert részletesen kitérnek a bűncselekmény elemzésére, a beteg egész élettörténetének a taglalására és a szociokulturális körülmények leírására is.

Cs. J.-né, 34 éves, római katolikus, szolnoki születésű és lakos, földműves napszámos neje 1901 júniusában került felvételle a Budapest-lipótmezei m. kir. állami elmeógyógyintézetbe. Kóris-méje: „Tébolyodottság.”

Folklorisztikai szempontból is érdeklődésre tarthatnak számot a felvevő orvosnak a kórelőzményt rögzítő sorai:

„A beteg elmondotta, hogy a férjével 4 év óta rosszul élnek, mivel ő a férjét egy lakójuk feleségével gyanúsította. Férje rosszul bánt vele, elzavarta őt többször a háztól, férjét már semmivel sem tudta kielégíteni. . . Cs. T.-nét, a lakójukat a férje előbbre valónak tartotta nálánál, s mikor ez a nő elköltözött a házukból, férje még akkor is utána járt. Ő emiatt egynéhányszor a Tiszának akart menni, de a házastársa haza kergette.

Az utóbbi időben úgy ők, mint a teheneik betegeskedtek, s egy Földi nevű kuruzsló kezelte őket. De csak addig eredménnyel, amíg jól fizették. Mídon a fizetés kevesebb lett, elhanyagolta őket, sőt újabb és újabb bajokat hozatott rájuk. Amidőn az asszony e bajokat már nem bírta elviselni, elhívatta magához Földit, s miután a bajaiktól nem akarta megszabadítani őket, dulakodni kezdett a kuruzslóval. Majd kiszaladt a kunyhába egy szekercéért, s azzal Földit fejbe vágta. Földi megszáduült és elesett, erre több, a fejére mért csapással megölte. Nyugalma csak akkor jött meg, amidőn Földi halála után annak még a mellényét is elégette, mert abban hordozta a rontó szereket.”

A későbbi explorációjakor a beteg még kiegészítésként előadta, hogy „. . . a megrontás és a babonázás elsősorban Cs. T.-nétől, másodsorban Földitől származik. A rontás úgy történhetett, hogy Földi adott nekem egyszer a homlokomra két kis ruhát, melyekbe előzőleg beleköpött, s azt mondotta, hogy tegyem azokat később a konyhaajtó küszöbe alá, de végül is nem tettem. . . a rontás következtében jött ránk minden baj és szerencsétlenség. . . férjemmel együtt teljesen megváltoztunk, s túrheterlen viszony fejlődött ki közöttünk. . .”

A folklorisztikai szempontból különösen érdekes rontási módokat, azok vélt hatásait, az „elhárító ceremóniákat”, s a beteg és környezete vak hitét mindebben még bővebben dokumentálja az a „*beadvány*”, amelyet maga a beteg fogalmazott orvosának:

„Tekintetes Doktor Úr, még ezt az egyet nem tudtam a törvényben megbeszélni, hogy augusztusban múlt három éve, hogy az a Földi, aki miatt olyan szerencsétlen lettem, legelőször a házunkhoz jött, a tehenet orvosolni hívtuk ki. . . Földi a tehenet előbb meggyógyította, attól fogva azonban

mindig rongálta a tehenet. Nem tudtam elgondolni, hogy mi van a tehénnel, hogy meggyógyul, holnap megint rosszabbul van... én láttam többszörönként, hogy a mellényszéből valamit beadott a tehének és vizes lepedőben takargatta éjjel 11 és 12 óra között és azt hagyta, hogy másnap reggelig ne vegyem le róla... Később mi is beleestünk a bajba, úgy, hogy maradásunk nem volt sem éjjel, sem nappal... többször voltunk orvosnál, de az mit sem ért. Kénytelenek voltunk olyan után tudakolni, aki tudna rajtunk segíteni... és egyszer komendáltak nekünk a faluban egy embert... elmentünk hozzá és kikérdezett bennünket, hogy áll a betegségünk? Mást nem csinált, mint napkelettől napnyugtáig ránk olvasott és egy füstölőt adott, amivel megfüstölt bennünket. Haza is adott kettőt, egyiket a mi részünkre, másikat pedig a tehén részére... és megmondta, hogy milyen napon használjuk el. Meg is csendesült a bajunk körülbelül három hónapig... A későbbiekben is kijárt Földi hozzánk, mert a tehén ismételten beteg lett... Később azt kérdezte, hogy veszekedtünk-e a szomszédokkal? Én mondtam, hogy nincs vele semmi bajunk sem, és azt felelte, ha nem veszekedtetek, majd fogtok veszekedni, ami csakugyan be is teljesedett... Földi erővel keresztet akart csinálni, hogy Lucza naptól kezdve karácsonyig minden nap egyet vág rajta, és azt mondta, hogy az a vágás arra esik, aki a bajunkat okozta. De ezt nem engedtem neki... ezután meg azt mondta, hogy nem bír vele, hacsak engem valamivel meg nem itat. Addig csigázott bennünket, hogy egyszer kiszaladt, lehajította kabátját és kért tőlem egy pohár vizet. Egy kicsit akkor keresztet vetett a pohár vízre, a vizet megkóstolta, azután bement a szobába és felfordította az asztalt. Késével elkezdte kaparni az asztalt, a reszeléket belekaparta a pohár vízbe. Azután meg a másik felét kaparta meg, azt is a pohárba rakta, azt követően az ajtó tetéjét is megkaparta, s a kaparékat szintén a pohár vízbe szórta. Azt mondta, hogy a poharat tegyem napkelet felől az ablakba és másnap reggel, napfelkelte előtt igyam meg... stb."

A későbbiekben a betegnek a mágikus úton történő gyógyításba vetett erős hite mindinkább kiterjedt a mágikus természetű megrontás lehetőségére is, amit — már elmebetegségének betudhatóan — kezdett magára, férjére és tehenére is vonatkoztatni. Így jutott el végül is ahhoz a kóros felismeréshez, hogy a mágikus hatalmával kezdetben őket segítő Földi nevű kuruzsló tulajdonképpen legveszélyesebb ellenségük, akitől csak megölése révén szabadulhatnak meg.

Tömören foglalja mindezt össze a Cs. J.-né 45 napi megfigyelése után, 1901 januárjában készített *törvénytörvényeségi szakvélemény*, amely ezenfelül az eset számos részletéről is kimerítően tudósít:

A megfigyelt nő idegrendszerét a nyugtalanság, a méhbetegség, férje szerelmi viszonyai megválták, szeszélyes, indulatos, veszekedő természetű lett. Ez alapon és Földi J. babonás behatása alatt káprázatok (éjjeli kutyarohanások és faldosások, has nyomkodások, gyermek hangok) és hysteriás tünetek (végtagok és derék körül-kötése, végtagok és agyvelő csavargatása, has-daganat) léptek fel, s azon téveszmék fejlődtek ki nála, hogy mind e szenvedések, de a szomszédok ellenséges magatartása, a lopások, a tehén és férje bajai is Földi J.-tól származnak, kinek titkos hatalma van felettük. E téveszmék uralma alatt ölte meg Földi J.-t, szenvedéseinek vélt okozóját... e tette csupán az ő téveszméi szempontjából érthető. Ezek szerint Cs. J.-né *tébolyban (vesania)* szenved, abban szenvedett a bűnvádi cselekmény idején is, s az elmebetegsége által akarátának szabad elhatárolása ki volt zárva."

"...Cs. J.-né korán árván maradt, iskolába nem járt, mostoha anyánál, rokonoknál nőtt fel, libapásztor, kis dajka, szobaleány, szolgáló volt..."

"Földi rémes történeteket is beszélt neki. Elmondta, hogy volt olyan ember is, kinek ő keresztet csinált, s kit midőn a negyedik ház elé ért, s nevén szólítva visszanezett, lángok támadása közben széttépték. Megint volt olyan eset, hogy este az ajtó előtt gyerek ment el, s ha a zajra kiment valaki, széttépték; ezen és hasonló dolgokat bizonyosan azért mondta el Földi, hogy ilyeneket csinálhat velük is."

"...Az öregember, Földi gyakran mondogatta, hogy nagy tudománya van neki, amit apjától tanult... él Földinek *egy hozzá hasonló tudós asszony cimborája*, s él a felesége és gyermekei is, kik bizonyosan eltanulták a Földi tudományát... Egyszer hívás nélkül megjelent Földi náluk, s magával hozott hét fakeresztet. Ebből hatot átadott nekik, ezeket ők az utasítás szerint a szomszédok küszöbje

alá tették; a hetediket magával vitte a kuruzsló, s bizonyosan e kereszt által gyötörte őket tovább. Mert a keresztet megszábadították ugyan őket a szomszédok ellenséges indulatától, de egyéb bajaik még fokozódtak.”

2. További kérdések: *Magukon a pszichiátriai kórtörténeteken belül — figyelembe véve azok hagyományos szerkezeti felépítését — melyek azok a részek, amelyek anyaguknál fogva a folklorisztika érdeklődésére első helyen tarthatnak számot? Ezenkívül főként amely pszichiátriai intézményekből és milyen időszakokból származó kórrajzokban leletők fel bő kórképleírások, valamint részletes szociokulturális elemzések, s ennyiben a szellemi néprajz számára hasznosítható forrásanyagok?*

Ami az első kérdést illeti, megállapítható, hogy a kórrajzokon belül főleg az *auto-* és *heteroanamnézist* tartalmazó részek, továbbá a kórlefolyást rögzítő bejegyzések (összefoglaló néven az ún. *decursus*) foglalnak magukban leginkább folklorisztikailag értékesíthető adatokat.

Alábbi példánk a beteg által elmondott és a felvevő orvos által feljegyzett kórelőzmény és kórtörténet (ún. *autoanamnézis*) forrásértékét kívánja bemutatni:

O. S., 26 éves, nőtlen, nagylétai (Bihar vm.) születésű és az ugyancsak Bihar vármegyében található hosszúpályi-i határ egy tanyáján lakó, görögkeleti vallású disznópásztor 1912. szeptember havában nyert felvételt a Debreceni Városi Kórház Elmebeteg Osztályára, „Paranoia”-diagnózissal. E kondást főleg az orvoslás és gyógyítás témaköre foglalkoztatta, arra vágyott, hogy kitanulja az orvos-gyógyszerésztudományt, sebész orvos legyen és „*orvos-üzletet*” nyisson. Nagyzasos téveseszméiben azonban az archaikus jellegű népi gyógyítás elemei is felcsillantak, amint ezekről a kórrajz *autoanamnézise* tanúskodik: „A Hortobágyon kis kutyámmal legeltettem éppen a nyáját, amidőn egyszer egy szellem a kis kutyámnak tudomására adatta, hogy közelében a földben 9 gyógyszer van elásva, melyeket az Isten rejtett el oda. A kutya segítségével azt a bizonyos helyet meg is találtam. A 9 orvosság 9 állatnak a hulladékából volt való. A 9 állat mind vadállat volt, és pedig sorjában a következők: vad tehén, vad ló, vad bivaly, vad oroszlán, vad tigris, vad kecske, vad őz, vad farkas, vad disznó... Ezekkel a gyógyszerekkel bérházakban fogok gyógyítani, gazdag leszek és meg fogok nőszülni!”

Következő esetismertetésünk viszont azt hivatott szemléltetni, hogy a folklorisztikai jellegű információk sokszor szétszórva találhatók a kórrajzban, s mintegy mozaikszerűen állíthatók csak össze valamelyest is egységes képpé:

K. L.-né, 40 éves asszony, kovácssegéd neje, római katolikus, aki a Sopron vármegyei Kisfaludon született és Budapest VIII. kerületében lakott, „Paranoiában” megbetegedve, 1905. május hóban nyert felvételt a Székesfehérváros Dunajobbparti Közkórházak Elmebeteg Megfigyelő Osztályára, vagyis az akkori Elmekórtani Klinikára. A beteget bekísérő és a *heteroanamnézist* szolgáltató anyja előadta, hogy „... féltékeny volt az urára, ezért misét olvastatott, s *kuruzsló szerekkel* akarta őt visszanyerni stb.” A beteg maga a következőkről számolt be: „A Sátán a férjemet boszorkányokkal csábítja el, ezek szebbek, mint én, s ezért a férjem szeretői. Onnan tudom, hogy a férjem szeretői boszorkányok, mert én mindenkinek a lelkébe látok... Ezek a boszorkányok mind a férjem, mind az én véretem hajtják, amiért is az utóbbi időben a nemi vágy fokozódott bennünk. A nyakamon látható hegesezéseket is a boszorkányok csinálták, hogy az uram megutáljon engem. A hátamat is folyton fájdták...”

A *decursusban* azután úgy a kórkép és a téveseszmék további kibontakozását leíró részletek, mint pedig az ezzel kapcsolatban mutatkozó újabb folklorisztikai adatok egyaránt olvashatók. Pl. VII. 28-i bejegyzés: „A beteg azt állítja, hogy ő maga szent boszorkány, s a jövőbe lát. Kedden temették a boszorkányok királynéját, s most ő lett azzá.”; IX. 12.: „Tegnap gesztenyefalevél koszorút kötött a fejére, ezt a boszorkányság 'szüzi koszorújának' mondja. Állítja, hogy nagy hatalma van,

addig marad az orvos átok alatt, amíg őt haza nem ereszti.”; 1906. VI. 23.: „Mindenféle mókát csinál, közben jár, kereszetet hány, azt mondja, hogy babonáz. Olykor összeráncolja a homlokát, úgy babonáz.”; 1906. VIII. 6.: „Nem vesz inget, hanem meztelen testére ölti a ruháját, mert különben nem tud babonázni. A betegársait azzal fenyegeti, hogy megrontja őket... stb.”

A második kérdésfelvetés megválaszolásakor először is a forrásanyag, azaz a pszichiátriai kórrajzok időbeli megjelenésének a kezdetét célszerű tisztázni. Jó tudni, hogy ezek a terminusok nem okvetlenül esnek egybe a legelső pszichiátriai intézmények keletkezésének az időpontjaival, amire klasszikus művében LENZ, H., is céloz. Ő u. is az utóbbi 100 év schizophrén és depressziós beteganyagánál észlelhető tünetváltozásokat dolgozta fel, összefüggésben az adott időszak társadalmi és ideológiai viszonyaival. Vizsgálati anyagát az Ausztriai Niedernhart területi elmeegógyintézetének kórrajzarchívumából vette.²² Jóllehet ez az intézmény 1836-ban már működött, használható kórrajzokat csak 1856-tól sikerült találnia, de akkortól is évenként legfeljebb egykettőt. Az anyag rendszeres tudományos feldolgozása 1876-tól volt lehetséges.

A világrészek közül Európa volt az a kontinens, amelyen elsőként valósították meg a korszerű orvostudománnyal integrált, tudományos alapon művelt és kórházi keretekhez kötött pszichiátriát. Angliában és Franciaországban már a XVIII. század második felében létesültek elmeegógyintézetek; ugyanerre az orvostörténész Fischer-Homberger, E., szerint Németországban főleg a XIX. század első, Ausztriában pedig a második ötven évében került sor.²³ KRAEPELIN, E., mindenesetre büszkén említi egyik tanulmányában, hogy 1911-ben Németországban a 187 nyilvános elmeegógyintézet mellett 16 egyetemi pszichiátriai klinika, 5 katonai és 11 fegyintézeti pszichiátriai osztály működött, ezenkívül 225 magánintézet és 85 szanatórium állott az elmeegógyászat szolgálatában.²⁴

Hazánkban a legelső írásos pszichopathológiai dokumentumok a XIX. század 60-as, 70-es éveiben keletkeztek. Ettől kezdve a kutatási célokra is alkalmas pszichiátriai kórrajzok száma fokozatosan szaporodott, párhuzamosan a XIX. század utolsó évtizedeiben létesített elmeegógyintézetek és osztályok növekvő számával. A M. Kir. Belügyminisztérium által közzétett „Magyarország Elmebetegügye” pl. az 1900. évben hazánkban működő pszichiátriai intézmények között 4 állami elmeegógyintézetet, 1 egyetemi elmekórtani klinikát, (Kolozsvár) 1 forenzikus pszichiátriai létesítményt, 1 állami pszichiátriai kórházat (Pozsony), 16 nagyobb közkórház elmeegógyászati osztályát, 4 magánkórházat stb. sorol fel.²⁵

Forrásérték szempontjából — vagyis a kóros tünetek és a háttérükben meghúzódó társadalmi-kulturális adottságok megfestésének alaposságát tekintve — célszerű a leggyakoribb lelőhelyekről származó kórrajzanyagot minőséileg három csoportba osztani:

„Osztályon felüliek”-nek minősíteném az 1896-ban megnyitott és 1908-ig a kiváló képességű és szorgalmú MORAVCSIK ERNŐ EMIL professzor által vezetett Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elmeegógyító Intézetből származó, kezdetben kézírással írt, s 18—24 oldalas kitévő kórtörténeteket és szakvéleményeket. Hasonlóképpen ide sorolnám a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Elme és Idegkórtani Klinikájának a kórrajzanyagát, különösképpen 1908-tól kezdve, amidőn is a fentebb említett MORAVCSIK E. E. professzor vette át a Klinika vezetését, amit 1924-ben bekövetkezett haláláig gyakorolt. A kórrajzok bősége akkoriban vetekedett egy szerényebb biográfia terjedelmével, a *decursusok* sokszor még a betegek napi álmait is tartalmazták. Ezek a kórtörténetek a Klinika legmagasabb színvonalú kórrajzait képviselik, s kiválóan alkalmasak bármilyen retrospektív tudományos feldolgozásra.

„Elsőosztályúaknak” tartom a négy állami elmeógyógyintézet (Nagyszombati 1863-tól; Budapest-Lipótmezei 1868-tól; Budapest-Angyalföldi 1884-től; Nagykállói 1896-tól) főleg a századfordulót megelőző időszakból való kórtörténeteit. Változatos, az egész akkori, „történeti Magyarország” mind a 63 vármegyéjéből áramló beteganyagára való tekintettel különösen gazdag forrást jelent a Lipótmezei Intézet kórrajzarchívuma. (FEKETE J. tanulmányából ismeretes, hogy a Lipótmezei Országos Tébolyda 1900-ig — tehát működésének 32 éve alatt — mintegy 10 411 beteget vett fel, akiknek csupán 29%-a került Budapestről az intézetbe, nagyobb részük az ország legkülönbözőbb vidékeiről érkezett.²⁶ Hasonlóképpen kezdetben — vagyis 1882-ben történt megalakulásától egészen 1889-ig —, amíg az „Elmekör- és gyógytan tanszék” a pesti Szt. Rókus Közkórház Elmebeteg Megfigyelő Osztálya keretében működött, oda minden olyan személy bekerült, akit rendhagyó viselkedése miatt a hatóság közegei a főváros utcáin észleltek. Így az ország legkülönbözőbb területeiről nagy számban Budapestre felutazó vagy ott átmenetileg tartózkodó falusi elmebeteg is felvételre került nálunk mutatkozó pszichotikus tünetek miatt. Ezen tünetek között természetesen bőven akadtak folklorisztikus tartalmú és érdekességű téveseszmék és érzékcshalódások is. (Meg kell azonban említeni, hogy a századfordulót követően a Klinika beteganyagának szociális megoszlásában fokozatos változás következett be, amennyiben ezt a híres intézményt egyre nagyobb számban keresték fel az ország és a főváros módosabb polgárai és az értelmiségiek.)

A Magyarországon 1914-ben működő 20 nagyobb és 48 kisebb közkórházi elmeosztály, valamint az alapítványi elmeógyógyintézetek kórrajzai — részletességüket és szakmai színvonalukat tekintve — az előzőekhez képest többségükben már „másodosztályúaknak” vélelmezhetők. Szórva-nyosan és töredékesen azonban ezek is számos regionális jellegű és folklorisztikus adatot tartalmaznak.

Röviden szólani kell még a kórrajzokban található folklorisztikai adatok megfogalmazásában és értelmezésében rejlő *lehetséges hibaforrásokról* is.

Az első és legfontosabb kérdés természetesen az, hogy szétválasztható e egyáltalán a téveseszmékben és érzékcshalódásokban a normál populáció szellemi néprajzára jellemző ismeretanyag az elmebetegek sajátosan kóros szellemi termékeitől? További kérdés, hogy mely kórformákban tükröződik aránylag tisztán, s melyekben torzul jelentősen az adott kulturális milió autentikus mentalitása?

Mindkét kérdésre egy előadásunkban igyekeztünk megadni a választ.²⁷

A másik fő hibaforrás a kórlélektani tünetekben előforduló kulturális tartalmak, folklorisztikus témák leírásának a részletességével kapcsolatos. Az a körülmény t.i., hogy ezek a tartalmak a kórtörténetekben *bőséges, közepesen részletes* (az esetek többségében) vagy *csak hézagos formában* szerepelnek, több tényezőnek is a függvénye. Így mindenekelőtt a kórforma pathomechanizmusának és a kórfolyamat előrehaladottsági fokának, azután a tüneteket észlelő kórrajzíró orvos szakmai felkészültségének, érdeklődésének és szorgalmának. Főleg a paranoid kórformákban észlelhető u.i. sokszor, hogy a kezdeti tévely (Wahn)-állapotban a beteg csupán általánosságban panaszkodik olyasféle sejtésekről, hogy környezete mintha megváltozott volna vele szemben, hogy őt üldözik, befolyásolják stb., anélkül azonban, hogy pontosan meg tudná mondani, hogy *ki, hogyan és miért* teszi ezt. E határozatlan kontúrú doxasmák azután csak a kórlefolysis későbbi stádiumában konkretizálódnak minden tekintetben és szövődnek sokszor téveseszmérendszerbe, e priméren kóros, homályos és sejtésszerű élmények csak a továbbiakban nyernek a kulturális környezet ismeretanyagából merített másodlagos téveseszmés magyarázatot. Ily módon tehát a kórrajzi adatok bősége vagy ritkasága, az érzékcshalódások és téveseszmék tartalmi gazdagsága vagy szegénysége — s annak a megfestése — jórészt azon is múlik, hogy a tünetek a kórkép kibontakozásának melyik szakaszában lettek észlelve és rögzítve.

A folklór pszichopathológiai oldalról való megközelítésének sajátos szempontjai és lehetőségek előnyei:

Az elmekeóros tünetekben foglalt folklorisztikai témák és azoknak a betegek részéről történő megélése néhány vonatkozásban különbözik a normál népesség szellemi néprajzából jól ismert tipikus tartalmaktól és reagálási formáktól. A pszichopathológiai köntösből jelentkező folklór sajátosságai főleg a következő két pontban összegezhetők:

Míg a népi hagyományokat, meséket és hiedelmeket még őrző és az azokban hívő közösségek tagjai — különösen manapság — sokszor egyidejűleg szégyenlik „maradi” felfogásukat, nem szívesen beszélnek a gondolkozásukban változatlanul ható ilyesfajta archaikus eszmei maradványokról, sőt esetleg kifejezetten titkolják azokat a kívülálló idegen előtt, addig az elmebetegek többsége mindezt lényegesen *gátlástalanabban* fejezi ki. Általánosságban azt lehet mondani, hogy a pszichotikus egyének panaszaik feltárásában, téveseszméik és hallucinációik előadásában — ha t.i. egyáltalán beszélnek azokról és nem igyekeznek disszimulálni a tüneteiket, amire az esetek kisebb hányadában szokott csak sor kerülni — mindenkor *őszinték*. Részben kóros élményeik sodró ereje, részben kritikai kontrolljuk éberségének a csökkenése és differenciáltságának a nivellálódása teszi őket azzá. Egyes kórformákban a pathológiás élmények újszerűsége és az egész személyiséget magával ragadó hevessége annyira lenyűgözi a beteget, hogy szinte képtelen bármit is elrejteni a vele történektől, átélésének a fokát mimikája és pantomimikája is hűen tükrözi. Másfelől viszont nálunk az elmeosztályok „védett szigetein” úgy a betegek, mint a kórrajzot szerkesztő orvosok mentesek bármiféle kívülről jövő manipulációtól. Vagyis a kórlapba többnyire az kerül, amit a beteg valójában gondol és érez.

Pontosan ez a *teljes őszinteség* és a *kifejezési készség gátlástalansága* képezi a pszichotikus megélés és reagálás egyik sajátosságát.

A másik sajátosság abban fedezhető fel, hogy a hallucinációkban és doxasmákban manifesztálódó folklór-témák — így mindenekelőtt a rontással kapcsolatos hiedelmek — nem ritkán sokkal *pregnánssabban jutnak kifejezésre*, sokkal *markánsabb kontúrokkal rajzolódnak meg* és ami a legfontosabb: sokkal inkább a *realitás illúzióját keltik bennünk*, mint a mentálisan ép lakosságnál megfigyelhető folklór-jelenségek. Ezekben az esetekben u.is arról van szó, hogy a beteg tudata peremén meghúzódó, mintegy készenlétben álló — de mindeddig egzisztenciális jelentőséggel nem bíró — babonás hiedelmek a pszichózis felléptekor a számára *konkrét, személyes fenyegetés* formáját öltik. Amíg tehát azelőtt a mágikus befolyásolás lehetőségében való hit a betegnél legfeljebb csak mint a neveltetéséből adódó halovány ismeret-elem, mint kevésbé hatékony tudati maradvány volt jelen, az elmebetegség kitörésekor — a kóros vonatkoztatásoknak betudhatóan — a saját testi-lelki integritás, a saját Én veszélyeztetettsége, vagyis a *személyes érintettség* révén *evidenciaélménnyé, meggyőződéssé erősödik*.²⁸ Mondhatnám úgy is, hogy a pszichózis a közösség tagjainál, egyedeinél többé-kevésbé fellelhető, s az archaikus társadalmi tudatra jellemző ismeretanyagot teszi a számukra *égetően aktuálissá*,

egzisztenciális jellegűvé. Ez magyarázza azután, hogy ez az ismeretanyag többnyire rendkívül *plastikusan, életközeli*en kerül megfogalmazásra az elmekóros tünetekben.

Amennyiben a beteg vilásképe már az elmebaj kitörését megelőzően is át volt hatva a mágikus természetű hiedelmektől, babonáktól, úgy kézenfekvő, hogy a pszichózis zajlása során a számára kínos, s egyben teljesen idegennnek és érthetetlennek tűnő különleges testérzéseket, deperszonalizációs zavarokat, érzéksaladásokat stb. — melyeknek okaként kevésbé meghatározható, de külső, ellenséges befolyást sejt — mágikus úton történő megrontásnak tudja be.

E fentebb ismertetett sajátosságokkal függenek össze egyben a folklór pszichopathológiai vetületeinek tanulmányozásában rejlő lehetséges előnyök.

Az egyik ilyen előny kétségkívül az, hogy azok a folklór elemek, amelyek a normális lakosság tudatában esetleg csak perifériás jelentőségű helyet foglaltak el, amelyek ténylegesen a cselekvésre sohasem hatottak ki, s amelyekről úgyszólván nem, vagy alig beszéltek — vagy szégyenérzésből kifolyólag esetleg szándékosan elfojtottak és elhallgattak — a pszichózis zajlása során „*felérsődnek*”, rejtekükről napvilágra kerülnek, mintegy „*lelepleződnek*”. Ily módon tehát ez, az adatközlőknél „*elfekvő*” adathalmaz — ha indirekt formában is —, de tanulmányozhatóvá válik a folklóristák számára. A „*pszichopathológiai burokbán*” tárolódott folklórisztikai információk megfelelő dekódolásuk után mennyiségileg mindenképpen növelik a szellemi néprajz ismeretanyagát, ezenfelül nem egyszer új ismeretekkel is szolgálnak.

V. K., 40 éves, nagyperkáta (Fejér vm.) születésű és illetőségű római katolikus hajadon, szakácsnő folklórisztikai ismeretei pl. a Budapesti Rendőrfőkapitányságon, valamint a Budapest-lipótmezei m. kir. állami elmeógyógyintézetben kerültek napvilágra. A lipótmezei tébolydába a beteg 1915 szeptemberében lett felvéve, diagnózisa: „Paranoia.” A kórtörténet tanúsága szerint azért jött a fővárosba, hogy panaszt tegyen a rendőrségnél, mivel „...nem hagynak neki békét már 15 éves kora óta, az egész falu *ördögös*, az asszonyok mind *boszorkányok*, a férfiak mind *ördögök*... Őt Luca székre akarták ültetni, s hol *boszorkánynak*, hol *tündérnőnek* hívták. Egyszer a keresztúton megismerte az *ördögöt*, hajtott éppen egy ökrösszekeket, de ő nem ijedt meg, mert imakönyvet tartott maga elé. Az *ördög* ködbe burkolva ült a szekéren, s erre hirtelen eltűnt az ökör is, a szekér is... stb.”

A pszichopathológiai oldalról való megközelítés másik jelentős előnye abban van, hogy ilymódon jóformán *mindenhonnan, és nagy tömegben* juthatunk folklórisztikai adatokhoz. Míg a folklórista u. is legfeljebb csak egy-egy vidék, vagy egy-egy, meghatározott szempontok alapján kiválasztott, s többnyire kisebb létszámú populáció szellemi néprajzának a feldolgozására vállalkozik, a pszichiáter hatósugarába az egész országból, úgyszólván minden kis helységből eljutnak a pszichotikus betegek — s közöttük a folklórisztikus tartalmú téveseszméket hangoztatók is —, mégpedig anélkül, hogy külön keresnie kellene azokat. Ismeretes, hogy a századforduló táján hazánk viszonylag milyen sok pszichiátriai kórházzal és osztállyal rendelkezett, amelyekbe a történeti Magyarország mind a 63 vármegyéjéből kerültek esetek. Manapság pedig az országos méretben jól kiépített, extrahospitalis idegrendszert támogató-hálózat segítségével a beteget szinte a lakhelyéig követik, s napjainkban a gondozás „*hálója*” oly szorossá szövődött, hogy azon már az elmebetegségek túlnyomó

többsége „fennakad.” S miután az elmebetegek rendszerint őszintén beszámolnak folklorisztikus témájú tüneteikről, és mert ezek a tartalmak az érzékcsalódásokban és a téveseszmékben markáns megfogalmazást nyernek, nem okoz különösebb nehézséget a kiválasztásuk sem az élő személyeknél észlelhető, sem a pszichopathológiai dokumentumokban leírt kóros jelenségek tömegéből.

Folklorisztika és pszichopathológia összefonódását, a szellemi néprajz tárgykörébe sorolható témák előszeretettel és meglehetősen gyakorisággal körleléktani tünetek keretében való jelentkezését illetően érdemes megemlíteni e tanulmány írójának — aki gyakorló pszichiáter — és munkatársainak a jelenre vonatkozó tapasztalatait.

PISZTORA F. és GÁL P. az 1967—1977-ig terjedő időszakból a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye 4 pszichiátriai osztályának kórrajztárában végeztek válogatást, kizárólag a *korspecifikus* és az *archaikus* témákat tartalmazó körtörténeteket gyűjtve.²⁹ A talált 260 körtörténetnek kb. a kétharmada tartalmazott a jelenkorral kapcsolatos, arra jellegzetes és egyharmada archaikus — azaz valószínűleg, folklorisztikai és mythológiai — tematikájú anyagot. Ez utóbbi archaikus témák kb. egynegyede volt szorosabb értelemben folklorisztikai vonatkozású. (Vagyis a 260-as anyagra vonatkoztatva nem egészen 10%.)

PISZTORA F. és HÖRCSIK E. egy másik statisztikai összeállítás a folklorisztikus anyagon belül is kiváltképpen a mágikus-megrontásos téveseszmék napjainkban is relatíve gyakori előfordulására hívta fel a figyelmet.³⁰ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kórház férfi és női elmeosztályain az 1965 és 1967 között előfordult babonás témájú pszichózisokat tartalmazó kórlapokat gyűjtve ki, a következőket állapították meg: 1965-ben a női elmeosztályról távozott 510 beteg között 26 ilyen eset adódott (5,1%), míg a férfi elmeosztályról az év során elbocsátott 1146 beteg között 6 babonás kázu fordult elő. (0,52%). Ugyanezek az arányok 1966-os és 1967-es évben a nőkre vonatkozóan a következőképpen alakultak: 431 : 37 (8,58%) és 390 : 16 (4,1%); a férfiakat illetően: 857 : 5 (0,52%) és 874 : 1 (0,11%).

A női és férfibetegek forgalmát évenként összesítve, majd a három év átlagát tekintve az esetek 2,17%-ánál szerepeltek babonás-megrontásos tartalmak.

Ez ideig nem történt célzott és alapos összehasonlító vizsgálat arra nézve, hogy vajon a folklorisztikai gyűjtőutak eredményei, vagy a pszichiátriai megfigyelések idevonatkozó adatai tükrözik e átfogóbban — az összes régióra, ethnikai csoportra, a népesség minden rétegére kiterjedően — az ország egészének a szellemi néprajzát. Ismerve azonban az utóbbi 100 év hazai pszichiátriai intézményekben őrzött kórrajzanyagát, e sorok írójának az az impresziója, hogy a pszichopathológiai dokumentumokban — úgy térbeli, mint időbeli vonatkozásban — rendkívül széleskörű folklorisztikai adathalmaz gyűlt össze.

Könnyen lehetséges tehát, hogy ez az adathalmaz olyan helységekből, olyan szociális rétegekből, vagy időpontokból származó információkat is tartalmaz, amilyenekkel a normál populáció folklórja nem rendelkezik, s amely kútfők vizsgálatára a néprajzi gyűjtőmunka még nem, vagy csak alig terjedt ki. Ez a megfontolás is hivatott arra, hogy további ösztönzést adjon a folklorista és a pszichiáter e téren oly kívánatos együttes kutatómunkájának.

JEGYZETEK

1. *ZUTT J.*: Transkulturelle Psychiatrie. Grundsätzliche Erwägungen über ihre Möglichkeiten. Der Nervenarzt, 38. Jhrg., 1967. 8.
2. *HÖRCSIK E.*—*PISZTORA F.*—*GÁL P.*: Archaikus tudat, folklorisztikus téveseszmék Északkelet-Magyarországon tegnap és ma. A Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága Tiszántúli

- Tagozatának 1978. évi Debrecenben tartott tudományos ülésén, VII. 2-án elhangzott előadás kézírata.
3. *PISZTORA F.—KUNTE E.—FARKAS J.*: Psychiatric and folkloristic analysis of suicides and homicidal crimes perpetrated under the influence of superstitious-impresible delusions. Abstracts of papers presented at the Seventh International Meeting of Forensic Sciences, Zürich, September 8–12, 1975. *Forensic Science*, Vol. 5., No. 2, 1975. 160.
  4. *KULCSÁR V.*: A változó falu. Budapest, 1976. 7–26.
  5. *GERGELY K.*: Változások Varsány népviseletében. In: Varsány. Tanulmányok egy Észak-Magyarországi falu társadalomnéprajzához. Budapest, 1978. 201–275.
  6. *VOIGT V.*: Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához. *Ethnographia* LXXXIX, 1978. 604–631.
  7. *VOIGT V.*: i. m. 618. és 625.
  8. *VÖRÖS K.*: A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. *Ethnographia*. LXXXVIII. 1977. 1–13.
  9. *HOFER T.*: Az értelmezés néhány lehetősége a XIX. századi stílusváltozásokkal kapcsolatban. In: A népművészet tegnap és ma. (A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlése, Pécs, 1976. szeptember 23–26.) Budapest, 1976. 48–63.
  10. *JÁVOR K.*: Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Varsány, i. m. 295–373.
MANGA J.: A hitvilág és a hitélet változása. In: Varsány, i. m. 375–412.
  11. *RÓMER F.*: A Bakony. Budapest, 1971. 27–96.
  12. *BÁLINT S.*: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest, 1941. 38–197.
  13. *BERÉNYI A.*: Nagy Rozália a nevem. Budapest, 1975. 5–428.
  14. *VANKÓ IMRÉNE DUDÁS J.*: Életrajzom. In: Emléklül hagyom... Budapest, 1974. 367–383.
  15. *HANÁK P.*: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története IV. Budapest, 1972. 357–379.
  16. *VOIGT V.*: i. m. 609.
  17. *PISZTORA F.—FARKAS J.*: A Monarchia korabeli pszichiátriai dokumentáció és kórrajz-írás sajátosságai és hasznosítható szempontjai a jelen számára. A Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága Tiszántúli Tagozatának 1975. évi, Miskolcon tartott tudományos ülésén, dec. 6-án elhangzott előadás kézírata.
  18. *HOLLÓS I.*: A lipótmezei állami elmeógyógyintézet 40 évi betegforgalma 1868–1908. In: *Elme és Idegkór*, VI. kötet. Budapest, 1909. 75–83.
  19. *NAGY D.*: Három Rudolf monda. Múzeumi Kurír 23. sz. Debrecen, 1977. 24–26.; *HERMANN A.*: (Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia* XXVII. évf., 1916. 1–16.) hangsúlyozza, hogy Rudolf körül szorosabb folklorisztikai értelemben nem lehet mondáról beszélni, hanem egyrészt inkább mendemondákról, fantasztikus híresztelésekről, adomákról, hiedelmekről, mesékről van szó, másrészt olykor ámitó szándékú koholmányokról is. A későbbiekben — üzleti megfontolásból — a ponyvairodalom is felkapta e szenzációs, a nép képzeletét izgató témát. (Lásd: *CZUDAR M.*: Rudolf nincs a holtak közt! Rudolf, a bujdosó király Tornyán! Arad, 1898. 1–6.; *TORNYAI J.*: Mit beszél a nép Rudolf felől? Karczag, 1898. 1–3.; *VÁRNAY L.*: Rudolf él? Néprege. Szeged, 1898. 1–6.) Ezenkívül némelykor maga, a belső meggyőződése pathológias bizonyosságát sugárzó elmekóros személy vált e mítosz propagátorává, továbbfejlesztőjévé és fenntartóivá, környezete indukálása révén. Ilyen eset előfordulásáról számolt be pl. *ZSAKÓ I.* (A Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet Emlékkönyve 1883–1933. Budapest, 1933. 325–327.), a tömegpszichózisok magyarországi epidémiáiról írva: „Lajosmizsén egy volt patkányirtó, paranoid pszichózisban szenvedő öregebb egyén egy idősebb parasztnál teljes ellátásban részesült, mint Rudolf trónörökös, állítólag több ezer ember hitelt adott annak, hogy az igazi trónörökös lakik Lajosmizsén (1916–1928).”
  20. *PISZTORA F.*: „Politikai mítosz mint tünetmeghatározó tényező a pszichopathológiában. A Rudolf trónörökösrel kapcsolatos téveseszmék, 1867–1918.” című tanulmányában (A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja által kiadott anyagban, „A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban”, Visegrád, 1975. ápr. 28–30., III/b. ülés, 102–116.) felsorolja, hogy milyen, kalandosabbnál kalandosabb hírek láttak napvilágot a trónörökös halála után. Így pl., hogy vadászbaleset áldozata lett, megmérgezték, orvvadász féltékenységből lőtte le, politikai gyilkosságot követtek el ellene stb.

21. *PISZTORA F.*: fentebb idézett művében kifejti, hogy a mítosz formálódását éppen a vágyakozások és várákozások indítják el, s a remények kudarca bontakoztatja ki azután teljességében, mint a be nem vált elképzelések kielégítését célzó, az irrealitásba proiciált valóság-pótlékot. A „Rudolf mítosz” kialakulását illetően tudnivaló, hogy a magyarságban erőteljes vágyak éltek a nemzeti függetlenség, s egy magyarabb király iránt. Rudolfot magyar nyelvtudása, a magyar alkotmányban és történelemben való jártassága, a magyar főurakkal való vadászbarátságai, a magyar írókkal fenntartott kapcsolatai stb. mindenesetre alkalmassá tették arra, hogy személyével kapcsolatban ilyesfajta reményeket tápláljanak.
22. *LENZ H.*: Vergleichende Psychiatrie. Wien, 1964. 17—21.
23. *FISCHER-HOMBERGER E.*: Germany and Austria. In: World History of Psychiatry, London, 1975. 256—290.
24. *KRAEPELIN E.*: Hundert Jahre Psychiatrie. Berlin, 1918. 74.
25. Magyarország Elmebetegügye az 1900. évben. Budapest, 1901. 1—88.
26. *FEKETE J.*: Intézetünk megalapítása, és működése 1900-ig. In: Az Országos Ideg- és Elmebetegintézet 100 éve. Budapest, 1968. 67—82.
27. *PISZTORA F.—HÖRCSIK E.*: Die in den Wahnideen am häufigsten vorkommenden folkloristischen Themen in Ungarn zur Zeit der Monarchie (1867—1918). In: XXVI. Congrès International d'Histoire de la Médecine, 20—25. VIII. 1978. Plovdiv, Résumés, 275.
28. *BUSTAMANTE J.*: Influencia de algunos factores culturales afrocaribinos en nuestros cuadros psiquiátricos. Etnología y Folklore Num. 7. La Habana, 1969. 75—84.
29. *PISZTORA F.—GÁL P.*: Átalakuló társadalmi tudat — változó téveseszmék az utóbbi 100 év során Abauj-Borsod és Zemplén megyékben. A Magyar Rehabilitációs Társaság Pszichiátriai Szekciójának III. Tudományos Ankétján, Pécsen, 1978. aug. 22-én tartott előadás kézírata.
30. *PISZTORA F.—HÖRCSIK E.*: Babonás hiedelmekkel kapcsolatos pszichopathológiai tünetek és társadalmi hátterük. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének meghirdetett nyilvános pályázatán 6.) „A társadalmi különbségek hatása a betegségek megelőzésénél és leküzdésénél” témakörben díjnyertes pályamunka kézírata. Budapest, 1978. 1—44.

THE SIGNIFICANCE OF FOLKLORISTIC INFORMATION IN PSYCHIATRIC CASES FOR THE MENTAL ETHNOGRAPHY

(Summary)

On the basis of the author's historical social-cultural-psychiatric investigations, the material of psychiatric illnesses of the last hundred years involve cases in great number, which contain data having interest for the mental ethnography. At the same time this source material in writing hasn't been discovered yet from the viewpoint of folklore and hasn't been exploited for science.

The negligence of this field seems to be striking, as the documents of psychiatry in the period of the turn of the century and of the previous decades, mean the last and undiscovered source in writing for the ethnography; these documents contain a great variety of folkloristic information as taken from a great number of persons compared to the mainly individual peasants' memoirs.

To help these investigations the author wishes to draw attention to the psycho-pathological documentation as a possible new source. According to this aim the author goes into details with the folkloristic worth of medical certificates, questionnaires filled in by the attending physicians; letters, diaries, poems enclosed with the descriptions of the cases.

Further on he points out the importance of auto- and heteroanamnesis as well as of decursus in the descriptions of illnesses, he stresses the fullness of the experts' opinions in forestic medicine that he appreciates as a first-rate source-material.

The author deals with the question what descriptions of cases in the period fo the Dual Monarchy can be used mainly for investigations of the kind. At last he mentions advantages of approaching folkloristic phenomena from the view-point of psycho-pathology. In his opinion one of these advantages seems to be that folkloristic phenomena having only peripheric importance for the average inhabitants, become of extraordinary significance for the sick and in this way these phenomena can be investigated by the experts. Another advantage lies in the fact that as far as folkloristic topics are implied in idols and delusions, folkloristic information are to be got by the description of these illnesses—during the last hundred years—from everywhere i.e. from several places, several social classes, etc. You can get at this information from sources having been attained by no ethnographic investigations yet.

Ferenc Pisztor

Szedte az Alföldi Nyomda
Nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 6294.66-19-2
Készült Debrecenben, az 1983. évben

80,— Ft